

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY FOLKLORU

İBRAHİM EDHEM AKÇAY

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI, HALK EDEBİYATI

**Şanlıurfa
2025**

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY FOLKLORU

**İBRAHİM EDHEM AKÇAY
(225210012)**

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI, HALK EDEBİYATI
Tez Danışmanı: Doç. Dr. HAKAN ÇELİKTEN**

**Şanlıurfa
2025**

TEŞEKKÜR

Tez çalışmasına başlama sürecim, yaşamın gündelik ritmine eşlik eden çayın, aslında ne kadar köklü bir kültürün taşıyıcısı olduğunu fark etmemle şekillenmiştir. Çayın sadece bir içecek değil, bir araya gelişlerin, sohbetlerin, emeğin ve toplumsal hafızanın önemli bir parçası olduğunu gözlemlemem, bu kültürel unsuru akademik bir bakış açısıyla inceleme isteğimi güçlendirmiştir. Bölgedeki üreticilerle kurduğum temaslar, sahada tanık olduğum sözlü gelenek unsurları ve çayın yaşamla kurduğu derin bağ, bu alanı bir araştırma konusu olarak seçmemde belirleyici olmuştur. Bu nedenle, çay kültürünün somut olmayan kültürel miras bağlamındaki zenginliğini görünür kılmak ve sürdürülebilirliğini tartışmaya açmak amacıyla bu çalışmayı geliştirmeye karar verdim.

Çalışmamın saha araştırması bölümünde, bölgede yürüttüğüm görüşmelere ve gözlemlere içtenlikle destek veren tüm çay üreticilerine, kaynak kişilere ve yöre halkına teşekkür etmek isterim. Geleneksel bilgi, deneyim ve kültürel birikimlerini paylaşarak araştırmamın saha kısmını zenginleştiren bu kişilerin katkıları olmasaydı, çay kültürünün sözlü gelenek bağlamındaki unsurlarını bu denli kapsamlı şekilde ortaya koymak mümkün olmayacaktı. Özellikle derleme süreçlerinde misafirperverlik gösteren, bilgi ve gözlemlerini samimiyetle aktaran kaynak kişilere şükran borçluyum.

Bu süreçte akademik çalışmalarım boyunca bana her zaman destek olan başta babam ve annem olmak üzere tüm aileme en derin teşekkürlerimi sunarım. Onların sabrı, anlayışı, teşviki ve sevgisi bu çalışmanın ortaya çıkmasında en büyük güç kaynaklarım olmuştur. Zorlu anlarda verdikleri manevi destek, ilerlememe ve motivasyonumu korumama büyük katkı sağlamıştır.

Ayrıca tez çalışmam süresince bana moral veren, görüş ve önerileriyle katkı sunan tüm dostlarıma ve arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Akademik yolculuğuma eşlik eden her bir kişi, bu çalışmanın tamamlanmasında dolaylı ya da doğrudan değerli katkılar sağlamıştır.

Bu çalışma, ismini tek tek anamasam da katkılarını hissettiğim pek çok kişinin desteğiyle şekillenmiştir. Her birine ayrı ayrı minnettarım.

Bu tez çalışmasının hazırlanma sürecinde, akademik bilgi birikimi, rehberliği ve yönlendirmeleriyle çalışmama büyük katkı sağlayan danışmanım Doç. Dr. Hakan Çelikten'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez sürecinin her aşamasında gösterdiği anlayış, sabır ve yapıcı eleştirileri, çalışmanın bilimsel niteliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Kendisinin sağladığı akademik perspektif ve sürekli desteği benim için son derece kıymetlidir.

Tez savunma jürimde yer alarak değerli görüş ve katkılarıyla çalışmanın gelişmesine önemli ölçüde katkı sunan Doç. Dr. Levent Bilgi ve Doç. Dr. Süleyman Fidan'a teşekkür ederim. Eleştirileri, önerileri ve yol gösterici değerlendirmeleri bu araştırmamın daha sağlam bir zemine oturmasına imkân sağlamıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ŞEKİLLER DİZİNİ	iii
ÇİZELGELER DİZİNİ	iv
KISALTMALAR	v
1. GİRİŞ	1
1.1. Gelenek, Kültür ve Halkbilimi	1
1.2. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Çay Kültürü	5
1.3. Konunun Önemi	12
1.4. Özgün Değerler	13
1.5. Araştırma Sorusu	14
1.6. Amaç	15
1.7. Hedef	15
1.8. Çay ile İlgili Yapılan Çalışmalar	16
1.9. Gereç ve Yöntem	19
2. BÖLÜMLER	22
2.1. Birinci Bölüm	22
2.1.1. Çayın Kökeni ve Tanımı	22
2.1.2. Çayın Keşfediliş Efsaneleri	25
2.1.3. Çayın Komşu Sınırlarına Yayılışı	28
2.1.4. Türkiye'nin Çay Tarihçesi	31
2.1.4.1. Çay'ın Osmanlı Devrinde Yeri	32
2.1.4.2. Cumhuriyet Dönemiyle Başlayan Çay Tarımı ve Tarihçesi	41
2.2. İkinci Bölüm	52
2.2.1. Çay Üretiminden Tüketimine: Botanik, Tarım ve Sağlık	52
2.2.2. Çayın İklim Gereksinimleri	53
2.2.2.1. Yağış	53
2.2.2.2. Sıcaklık	54
2.2.2.3. Toprak	54
2.2.3. Çayın İşlenmesi	55
2.2.3.1. Çay Üretiminde Kullanılan Teknolojik Sistemler	56
2.2.3.1.1. Orthodox Çay Üretim Sistemi	57
2.2.3.1.1.1. Soldurma	58
2.2.3.1.1.2. Kıvrırma	60
2.2.3.1.1.3. Fermantasyon	61
2.2.3.1.1.4. Kurutma	62
2.2.3.1.1.5. Tasnif	64
2.2.3.1.2. Depolama, Paketleme ve Harmanlama	65
2.2.3.1.2.1. Harmanlama	65
2.2.3.1.2.2. Depolama	66
2.2.3.1.2.3. Paketleme	66
2.3. Üçüncü Bölüm	66
2.3.1. Halk Edebiyatında Çay	66

2.3.1.1. Mani	67
2.3.1.2. Türkü	71
2.3.1.3. Fıkra	77
2.3.1.4. Efsane	81
2.3.1.5. Masal	84
2.3.1.6. Deyimler	88
2.3.1.7. Tekerleme	90
2.3.1.8. Bilmece	94
2.3.1.9. Memorat	99
2.3.1.10. Destan	101
2.3.2. Doğu Karadeniz Bölgesindeki Halk Edebiyatı Ürünlerinde Çay	109
2.3.2.1. Fıkra	110
2.3.2.2. Mani	115
2.3.2.3. Efsane	127
2.3.2.4. Türkü	131
2.3.2.5. Memorat	139
2.4. Dördüncü Bölüm	142
2.4.1. Kent İmgesi Olarak Çay	142
2.4.2. Rize Kent İmgesi Olarak Çay	143
2.4.2.1. Kent Mekânı ve Görsel Kültürde Çay İmgesi	145
2.4.2.2. Hediyelik Ürünlerde Çay İmgesi	150
2.5. Beşinci Bölüm	152
2.5.1. Çay Kültürünün Sürdürülebilirliği Bağlamında Müzecilik Temelli Bir Öneri	152
2.5.2. Yaşayan Müzecilik Anlayışı ve Somut Olmayan Kültürel Miras	153
2.5.2.1. Müzecilik Nedir ve Günümüzdeki Durumu	153
2.5.3. Çay Kültürünün Müzelenebilir Unsurları	157
2.5.3.1. Çay Tarımında Kullanılan Aletler (Somut Unsurlar)	157
2.5.3.1.1. Çay Makası	158
2.5.3.1.2. Ahşap Orak	159
2.5.3.1.3. Çay Bezi	160
2.5.3.1.4. Çay Sepeti	162
2.5.3.2. Çay Tüketiminde Kullanılan Unsurlar	163
2.5.3.2.1. Çay Bardağı	164
2.5.3.2.2. Çay Tabağı	165
2.5.3.2.3. Çay Kaşığı	166
2.5.3.2.4. Çay demliği ve Semaver	166
2.5.3.3. Çayın Somut Olmayan Kültürel Unsurları	169
2.5.4. Rize’de Çay Kültürünün Mekânsal Temsilleri	174
2.5.4.1. Rize Çay Çarşısı	174
2.5.4.2. Çaykur Çay Müzesi	176
2.5.4.3. Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi	180
2.5.5. Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Bir Yaşayan Müze Olarak Çay Kültür Müzesi	185

2.5.5.1. Yaşayan Müze Formatında Önerilen Temel Yapılar	186
2.5.5.1.1. Canlandırma Alanları	187
2.5.5.1.2. Atölyeler	188
2.5.5.1.3. Sözlü Kültür Arşivi	189
2.5.5.1.4. Sergi Alanları	189
3. SONUÇLAR	191
KAYNAKLAR	194
ÖZGEÇMİŞ	202
EKLER	203

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY FOLKLORU

İBRAHİM EDHEM AKÇAY

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI, HALK EDEBİYATI

Tez Danışman: Doç. Dr. HAKAN ÇELİKTEN

Ekim Yılı: 2025, Sayfa : 203

Çay, insanlık tarihinde sudan sonra en fazla tüketilen içecek olup farklı kültürlerde kendine özgü tüketim alışkanlıklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Yaklaşık 5000 yıllık geçmişi boyunca toplumların gündelik yaşamlarında yer eden çay, yalnızca bir içecek değil, aynı zamanda misafirperverliği, paylaşımı ve toplumsal iletişimi temsil eden kültürel bir unsur hâline gelmiştir. Türkiye’de çay, hayatın pek çok alanında tüketilmesi, sözlü ve yazılı kültür sahasında çeşitli ürünlerin ortaya çıkmasına katkı sağlamış; mâni, türkü ve âşık icraları gibi halk edebiyatı türleri çay ekseninde gelişmiştir. Ayrıca çay tarımı sırasında oluşan icra ortamları sözlü kültür aktarımının önemli mekânları olarak işlev görmüş; çay, ritüellerde ve halk hekimliğinde de yer bulmuştur.

Bu çalışma, çay kültürünün somut olmayan kültürel miras bağlamındaki yerini ortaya koymayı amaçlamakta olup literatür taraması ile desteklenen alan araştırmasına dayanmaktadır. Araştırma kapsamında çay kültürünün aktarımında rol oynayan kurumlar, topluluklar ve sözlü kültür ürünleri üreten bir kaynak kişi tespit edilmiş ve bu unsurların kültürel sürekliliğe katkıları değerlendirilmiştir. Küreselleşmenin kültürel miras üzerindeki dönüştürücü etkileri göz önünde bulundurularak çay kültürünün korunmasına ve sürdürülebilirliğine yönelik SOKÜM çerçevesinde öneriler geliştirilmiştir. Elde edilen bulgular, çayın Türkiye’de kültürel kimliğin önemli bir parçası olduğunu ve sözlü gelenekler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılan dinamik bir kültürel unsur niteliği taşıdığını göstermektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Çay, Türkiye’de çay tarımı, Çay kültürü, Sözlü kültürde çay

ABSTRACT

MASTER THESIS

TEA FOLKLORE IN THE EASTERN BLACK SEA REGION

İBRAHİM EDHEM AKÇAY

**HARRAN UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE EDUCATION
LITERATURE, FOLK LITERATURE**

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Dr. HAKAN ÇELİK TEN

Ekim Year: 2025, Page : 203

Tea is the most consumed beverage after water and has given rise to distinct consumption practices shaped by cultural diversity. Throughout its nearly 5,000-year history, tea has become not only a drink but also a cultural symbol associated with hospitality, sharing, and social communication. In Turkey, the widespread presence of tea in everyday life has contributed to the emergence of various oral and written cultural products; folk literary forms such as mani, folk songs, and âşık performances have developed around tea, while tea-growing environments have served as important settings for oral tradition. Tea has also appeared in ritual practices and traditional folk medicine.

This study aims to examine the place of tea culture within the context of intangible cultural heritage. It is based on a field study supported by an extensive literature review. Within the scope of the research, institutions, communities, and a key informant who produces oral cultural materials were identified, and their contributions to the transmission of tea culture were analyzed. Considering the transformative effects of globalization on cultural heritage, recommendations were developed for the preservation and sustainability of tea culture within the framework of the ICH (Intangible Cultural Heritage) Convention. The findings demonstrate that tea constitutes a significant element of cultural identity in Turkey and functions as a dynamic cultural component transmitted across generations through oral traditions.

KEYWORDS: Tea, Tea cultivation in turkey, Tea culture, Tea in oral culture

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.14. UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Hükümetler Arası Komitesinin 17. Oturumu Fas'ın başkenti Rabat'ta yapılan sunumdaki görüntüler.(UNESCO, 2022))1	11
Şekil 2.1. Lipton çayının İkdam gazetesindeki reklamı (İkdam, 06.02.1895, s.6)	35
Şekil 2.2. Albayrak Mustafa Nezh Çayları şirketinin piyasaya çay sürdüğü tenek kap. (Agahmuzayede, ty.)	38
Şekil 2.3. Ziraat Gazetesinde, Zihni Derin Tarafından Kurulan Fidanlıkta 1939 Yılında Çay Toplanırken Çekilmiş Fotoğraf (Ziraat Gazeretsi, 1939, s. 717)	44
Şekil 2.4. Soldurma Makinası (MEB, 2011, s. 7)	59
Şekil 2.5. Çayın Soldurulma Safhası (MEB, 2011, s. 8)	59
Şekil 2.6. Kıvrırma Makinaları (MEB, 2011, s. 12)	60
Şekil 2.7. Çayın Fermantasyon Aşaması (Kacar, 2010, s. 224)	62
Şekil 2.8. Çayın Kurutma Aşaması (MEB, 2011, s. 14)	63
Şekil 2.9. Sap, lif ve tozların ayrılması için elektrostatik ayırıcı. (Kacar, 2010, s. 226)	64
Şekil 2.10. Bele sarılan peştamal örneği (Selçuk ve Yurttaş, 2020, s. 40)	133
Şekil 2.11. Baş örtmek için kullanılan peştamal örneği (Suna Yılmaz, 2022)	134
Şekil 2.12. Rize belediyesi önündeki bahçede bulunan demlik ve bardak imgesi	144
Şekil 2.13. Rize-Artvin havalimanı kontrol kulesi	145
Şekil 2.14. Rize belediyesi logosu (Rize Belediyesi, ty.)	146
Şekil 2.15. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Logosu (RTEÜ, ty.)	147
Şekil 2.16. Çaykur Rize spor logosu (Wikipedia, ty.)	148
Şekil 2.17. Çay ilköğretim okulu	149
Şekil 2.18. Çay sokağı	149
Şekil 2.19. Hediyeelik eşya-I (turkiyeinfluencecool, ty.)	150
Şekil 2.20. : Hediyeelik Eşya-II (Gozdemcay, ty.)	151
Şekil 2.21. Hediyeelik eşya-III (Figuratifsanat, ty.)	152
Şekil 2.22. Çay Makası	159
Şekil 2.23. Yapay zekada üretilmiş ahşap orak örneği	160
Şekil 2.24. Çay bezleri	161
Şekil 2.25. Çay toplamada kullanılan sepetler	163
Şekil 2.26. Altın yaldızlı çay bardağı	165
Şekil 2.27. Yaldızlı çay tabağı	166
Şekil 2.28. Çay demliği	167
Şekil 2.29. Semaver	169
Şekil 2.30. Memoratta geçen mezarlık	174
Şekil 2.31. Rize çay çarşısı-I	175
Şekil 2.32. Rize çay çarşısı-II	176
Şekil 2.33. Çaykur çay müzesi dış kısmı	177
Şekil 2.34. Müzenin iç kısmı-I	178
Şekil 2.35. Müzenin iç kısmı-II	179
Şekil 2.36. Dinlenme alanı	180
Şekil 2.37. Rize botanik (ziraat) çay bahçesinin giriş kısmı	181
Şekil 2.38. Zihni Derin'in bahçe önündeki büstü	182
Şekil 2.39. Botanik bahçe içerisindeki çay bahçesi	183
Şekil 2.40. Bahçe yanındaki çay üretim atölyesi	184

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 2.1. (ZİHNİOĞLU, 1998)	50
--------------------------------------	----

KISALTMALAR

AA	Anadolu ajansı
ÇAYKUR	Çay işletmeleri genel müdürlüğü
DHMİ	Devlet hava meydanları işletmesi
ICOM	Milletler arası müze konseyi
KK	Kaynak kişi
MEB	Milli eğitim bakanlığı
SOKÜM	Somut olmayan kültürel miras
TBMM	Türkiye büyük millet meclisi
TDK	Türk dil kurumu
THBMER	Türk halk bilimi araştırma ve uygulama merkezi
TRT	Türkiye radyo televizyon kurumu
UNESCO	Birleşmiş milletler eğitim, bilim ve kültür kurumu

1. GİRİŞ

1.1. Gelenek, Kültür ve Halkbilimi

Yaşayan her canlı, özellikle de insan, günlük yaşamında bilgi sahibi olmadığı pek çok durumla karşılaşabilir. İnsanın karşılaştığı her probleme bir çözüm bulabilmesi ve olumsuz durumların işleyişini öğrenerek bunları yaşamı için yararlı ve olumlu hâle getirebilmesi, öncelikle o işleyiş hakkında bilgi edinmesine bağlıdır. Sorunun düzeltilmesinde başvurulabilecek en önemli yöntem ve kaynaklardan biri de geleneksel bilgidir. Gelenek kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla, saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar; anane, örf, tradisyon” olarak tanımlanmaktadır (TDK, ty.-a).

İnsan topluluk hâlinde yaşamaya başladığı andan itibaren bir düzene ihtiyaç duymuştur. Bu düzen, insanın yaşamını kolaylaştırmak için ortaya çıkan bir olgu olarak değerlendirilebilir. Eski dönemlerde düzen sağlayıcı kurum ve otoritelerin zayıflığı sebebiyle insanlar, sözlü kültür aracılığıyla düzen kurma yoluna gitmiş ve bu yolla geleneksel olgular oluşturmuştur. Geleneksel bilgilerin kullanılması, sosyal yaşamda adeta kanun niteliği kazanmış kurallar hâline gelmiştir. Gelenekselliğin bir kurallar dizisi hâline gelerek toplumu belirli bir tertibe sokmasıyla birlikte kalıtsal bir nitelik kazandığı söylenebilir. Bu kural ve kaideler, dönem içerisindeki yaşantılardan çıkarılan tecrübelerin birikimiyle oluşmuştur. Dolayısıyla günümüze kadar ulaşan geleneksel bilginin ortaya çıkmasında rol oynayan temel unsurların dönem şartları, tecrübe ve tarihsellik olduğu ifade edilebilir. Gelenekselliğin, zamansal olarak kısa bir süreçte değil, birkaç nesil boyunca devam ettirilen alışkanlıkların sonucu olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu durum geleneğin tortulaşmasına, asırlar geçse de unutulmamasına zemin hazırlar.

Geleneksel yapının, toplumdaki sosyal normların oluşmasında etkili olduğu da söylenebilir. Gelenek, insanlar arasındaki ilişkileri, değerleri, inanışları, tutum ve davranışları şekillendiren bir yapı sunar. Birey, içine doğduğu topluluğun geleneğini doğal bir biçimde kabul eder. Bu kabulleniş, herhangi bir zorlayıcı baskı sonucunda değil, toplum içerisinde sürekli yaşatılan geleneksel yapıların zamanla kemikleşmesi ve sosyal yaşamın normları hâline gelmesiyle gerçekleşir. Toplumda yeni doğan bireyin sosyal yaşama dâhil olabilmesi için bu kabulleniş doğal ve gerekli bir adım hâline gelir. Çoğu zaman birey bu sürecin farkında bile olmaz. Topluma ait geleneğin birey tarafından benimsenmesi, onun bulunduğu yaşama aidiyet ve huzur duygusu geliştirmesini sağlar; böylece bireyde güçlü bir güven hissi oluşur. Bireyin

doğduğu toplumun sosyal yaşamına aidiyet hissetmesinde geleneğin önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Türk toplumu, asırlardır varlığını sürdüren köklü bir geleneğe sahiptir. Özün korunması, millete duyulan aidiyet duygusuyla yakından ilişkilidir. Geleneğin nesiller boyunca aktarılmasıyla topluluğun bütünlüğü korunur. Çağın gerekliliklerine göre geleneklerde bazı değişimler meydana gelse de mevcut kalıp özünü korur ve nesiller boyunca devam eder. Geleneğin saygınlığı, onu atalardan kalan bir emanet olarak görme bilinciyle de pekişir. Bu saygı, bireyin içinde bulunduğu topluluğa duyduğu aidiyet duygusundan kaynaklanır. Böylelikle geleneğin nesiller boyunca aktarılması, toplumun yaşayışının günümüze kadar ulaşmasını sağlar (Uğurlu, 2010, s. 15).

Özetle gelenek, toplumun belirli bir düzen çerçevesinde yaşattığı sosyal bir mirastır. Bu miras; dinî, sosyal ve kültürel değerleri, normları, inançları, ilkeleri ve kuralları kapsar. Geleneğin diğer toplumlardan farklılaşması, beraberinde bir kimlik olgusunu da getirir. Farklılığın doğurduğu zenginlik, bu kimliğin nesiller boyunca sürdürülmesi isteğini güçlendirir. Böylece gelenek, nesiller arası aktarım çabasıyla varlığını sürdürmektedir (Aytekin, 2019, s. 3).

Kültür de en az gelenek olgusu kadar insan hayatında önemli bir yere sahiptir. Kültür ile gelenek arasında benzerlikler bulunsa da aralarında bazı nüanslar bulunmaktadır. Kültür kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü; hars, ekin; bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü” olarak tanımlanmaktadır (TDK, ty.-b).

Kültür, Latince “colere” kökünden gelmekte olup “ikamet etmek, yetiştirmek, korumak” anlamlarında kullanılmaktadır (Williams, 2012, s. 105). “Yetiştirmek” anlamının, günümüzde kullanılan kültür kavramına daha yakın bir anlam taşıdığı söylenebilir. Buradaki yetiştirme, tarımsal bağlamda ekinin büyütülmesi ve yaşatılmasıyla ilişkilendirilebilir. 19. yüzyılda kullanımı yoğunlaşan kültür kelimesinin anlam kapsamı da genişlemiştir. “Toplumsal ve bireysel yaşamın oluşmasını sağlayan; dil, gelenek, düşünce, semboller, yasalar, kurallar, ahlak, kuramlar, aletler, teknikler, makineler, bilim, felsefe ve sanat eserleri gibi her tür maddi ve tinsel ürünler bütünlüğüne kültür denir” (Çüçen, 2005, s. 111). Gelenek

olgusuna kıyasla anlam bakımından daha girift bir yapıya sahip olan kültür kavramının zihin dünyamızda tam olarak konumlandırılması zaman zaman güçlükler doğurabilmektedir. Bu nedenle beşerî bilimlerin yaklaşımı doğrultusunda kültürün açıklanması, tezin temel kavramlarının kavranmasını ve konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Kaplan'a göre kültür; "güzel sanatlar, resim, musiki, dans, heykel, mimari gibi alanları kapsadığı gibi, bunların dışında insanoğlunun elinden çıkma eşya, yiyecek, içecek, elbise, silah, alet vs. ürünleri de içine alır" (Kaplan, 2004, s. 11). İnsanın doğayla kurduğu etkileşim sonucunda doğayı kendi evine dönüştürme çabasının somutlaşmış hâline kültür denebileceği ifade edilebilir.

Prof. Dr. Dursun Yıldırım, kültür ve gelenek kavramları arasındaki bağlantıyı "Sözlü Gelenek Kültürü" başlıklı yazısında ele almıştır. Günümüzde milletler, aynı ya da farklı dil ve dine mensup olsalar da farklı renklerde tablolar oluşturarak kültürel çeşitlilik ortaya koymaktadır. Yıldırım'a göre bu çeşitliliği oluşturan temel unsur kültür; kültürün oluşmasını sağlayan temel yapı ise gelenektir. Gelenek sözlü ve yazılı olmak üzere iki şekilde ortaya çıkar. Başlangıçta tüm gelenekler sözlü ortamda doğmuş, zamanla yaşanan gelişmeler yazılı gelenek ortamının da oluşmasına zemin hazırlamıştır. Sözlü ve yazılı gelenekler, halkın yaşantısını, inançlarını ve değerlerini nesiller boyunca taşıdığı için kültürün dinamik yapısının önemli bir parçasını oluşturur. Bu bağlamda gelenekler, kültürün temel taşıdır. Yıldırım, kültür ve gelenek arasındaki bu güçlü bağı özellikle vurgulamaktadır. Özetle kültürün varlığı, geleneklerin korunması ve devam ettirilmesiyle sağlanmaktadır (Yıldırım, 1998, s.7).

Kültür ve gelenek kavramları arasındaki bağlantıyı somutlaştırmak için kültürün "cultura" kökünün, bir bitkiyi yetiştirmek ve büyütme anlamıyla ilişkilendirildiği hatırlanabilir. Nasıl ki bir bitkinin yetişebilmesi için toprağa ekilen bir tohuma ihtiyaç varsa, kültürün oluşabilmesi için de geleneğe ihtiyaç vardır. Tohum, bitkinin temeli olduğu gibi gelenek de kültürü inşa eden başat unsurdur. Gelenek, kültürün sürekliliğini sağlayan temel yapı taşıdır. Gelenekler, uygun ortam ve koşullarda filizlenir ve büyür; böylece bir toplumun kültürü zamanla şekillenir, gelişir ve kendi kimliğini bulur. Yetişen bitkinin insana doyuruculuk sağlaması nedeniyle gelecek nesillere aktarılması için nasıl çaba gösteriliyorsa, gelenek de benzer biçimde geleceğe taşınmaya çalışılır.

Halkın geleneği ve kültürü, insanların yaşamında daima var olmuştur. 18. yüzyılda Avrupa'da modernleşme, kentleşme ve sanayileşme süreçleri, geleneksel kültürel değerlerin ve yaşam biçimlerinin kaybolma riskiyle karşı karşıya

kalabileceği yönünde kaygılar doğurmuştur. Sanayileşme kırsal yaşamı ve geleneksel üretim biçimlerini zayıflatırken, kentleşme kırsal alanlardan şehirlere göçü hızlandırmış; bu da geleneksel kültürlerin korunması konusunda ciddi endişeler yaratmıştır. Bu kaygıların bir sonucu olarak, 22 Ağustos 1964 tarihinde William Johns Thoms'un Ambros Moston takma adıyla Athenaeum adlı dergide yayımladığı "Folklor" başlıklı yazı ile halk kültürü ve geleneğinin korunması adına bilimsel anlamda ilk önemli adım atılmıştır. Folklor, yani halk bilimi, Sedat Veyis Örnek'in tanımıyla "bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan bir bilimdir" (Örnek, 2000, s. 15). Böylelikle yapılan bilimsel çalışmalarla kültür ve geleneklerin yazılı metinler hâline getirilerek arşivlenmesi ve korunması amaçlanmıştır.

Avrupa'da yaşanan Romantizm, Hümanizm ve Aydınlanma gibi akımlar, "halk" anlayışında değişimlere yol açmış; ancak bu değişimler ilk zamanlarda Türk aydınları tarafından yakından takip edilmemiştir (Oğuz, 2014, s. 14). Buna rağmen, kültür çerçevesinde hazırlanmış bazı kaynak metinlerin, bilinç dışı da olsa folklor çalışmalarına hizmet ettiği söylenebilir. Bu yapıtların başında Orhun Yazıtları gelir. Dönemin sosyal yaşamını yansıtması bakımından bu yazıtlar, Türk halkbilimi açısından önemli bir eser olarak kabul edilmektedir. Folklor çalışması niteliği taşıyan bir diğer eser Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda kaleme aldığı Divânu Lugâti't-Türk'tür. Bu eserde inanışlar, çeşitli törenler, gelenek ve görenekler, atasözleri, maniler, ninniler ve anonim şiirler yer almakta; bu yönüyle folklor çalışması olarak değerlendirilebilecek nitelik taşımaktadır. Türk dünyasında buna benzer pek çok eser bulunmaktadır. Bilimsel anlamda folklor çalışması olarak nitelendirilmese de bu tür eserler, halk kültürünün belgelenmesine önemli katkılar sunmuştur.

Türkiye'de "folklor" kelimesi ilk kez Ziya Gökalp'in "Halka Doğru" dergisinde 23 Temmuz 1913 tarihli "Halk Medeniyeti-I Başlangıç" yazısında geçmiştir. Bu yazıyla birlikte Türk aydınları, bilim dünyalarına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Ziya Gökalp'in hemen ardından Mehmet Fuat Köprülü, İkdâm gazetesinin 14 Şubat 1914 tarihli sayısında "Yeni Bir İlim: Halkiyat 'Folk-Lore'" adlı yazısını yayımlamıştır (Yardımcı, 2009, s. 6). Türk aydınları tarafından benimsenen folklor, bilimsel bir disiplin olarak günümüze kadar önemini koruyarak gelmiştir.

Kültürü koruma çalışmalarında folklor önemli bir yere sahiptir. Belirlenen konu bağlamında kültürün yaşatıldığı veya yaşandığı alanlardan özgün ve güvenilir

bilgiler elde edebilmek için alan araştırması yöntemine başvurulur. Alan araştırmasında folklorik unsurların tespiti ve verilerin toplanması için gözlem, görüşme, anket, kılavuz kişi ve kaynak kişi gibi yöntemler kullanılır. Bu araştırma yöntemleri, toplulukların törenlerini, geleneklerini, olaylarını ve çeşitli ritüellerini sistemli bir şekilde inceleyip kayıt altına almayı sağlar (Örnek, 2000, s. 55).

Kültürel mirasın korunması, özellikle modernleşme, sanayileşme ve küreselleşme süreçleriyle birlikte daha da önemli hâle gelmiştir. Bu bağlamda halkbilimi; kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan kültürel unsurların derlenmesi, arşivlenmesi ve belgelenecek geleceğe aktarılması amacını taşımaktadır. Koruma yöntemlerinde derleme ve arşivlemenin yanında folklor müzeciliği fikri de ortaya çıkmıştır. Folklor müzeciliği, halkın “dondurulmuş” kültür kesitlerinin müzelenmesi ve sergilenmesi yoluyla nesiller boyunca aktarılmasını hedefler. Ancak Öcal Oğuz, bu tür sergilemeleri “sahte gösterimler” olarak nitelendirmiş ve folklor biliminin gelecek nesillere aktarımı konusunda bu yaklaşımın zayıflıklarına dikkat çekmiştir. Zamanla yalnızca derleme, arşivleme, müzeleme ve sergileme faaliyetlerinin kültürel mirasın sürdürülebilirliği için yeterli olmadığı anlaşılmıştır (Oğuz, 2008).

1.2. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Çay Kültürü

Kültürel unsurların topluluklar tarafından aktif bir şekilde yaşatılmadığı durumlarda, bu unsurların kaybolma riski artmaktadır. Bu nedenle halkbilimi çalışmaları, kültürel mirasın yaşayan bir unsur olarak devam etmesi için toplulukların katılımını teşvik etmeli ve sadece belgelemeye dayalı bir koruma anlayışının ötesine geçmelidir. Kültürün gerçek sahiplerinin süreçten dışlanarak yalnızca bilimsel veya sanatsal çerçevede korunmaya çalışılması, mirasın toplumsal yaşamdan kopmasına ve dolayısıyla unutulmasına yol açabilir. Halkbilimi, bu doğrultuda, derleme ve arşivlemenin yanı sıra kültürel mirasın yaşayan bir pratik olarak kuşaktan kuşağa aktarılmasını da merkeze alan yaklaşımlara ihtiyaç duymuştur. Folklorun eksik kalan bu yönüne UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) sözleşmesiyle yeni bir soluk kazandırılmaya çalışılmıştır (Oğuz, 2021).

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), 1945 yılında Türkiye dâhil 20 ülke tarafından kurulan bir Birleşmiş Milletler örgütüdür ve merkezi Paris’tedir. Kuruluşun amacı; eğitim, bilim, kültür ve iletişim aracılığıyla dünya barışını güçlendirmek, yoksullukla mücadele etmek, sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek ve kültürler arası diyalogu teşvik etmektir. UNESCO, uluslararası iş birliğini güçlendirmek, normlar belirlemek, bilgi paylaşımına öncülük etmek ve toplumsal değişimlerin nedenlerini incelemek gibi faaliyetlerde bulunur. Ayrıca üye

ülkelere rehberlik eder, toplantılar düzenler, kampanyalar yürütür ve araştırmalar yayımlar (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ty.).

Son yüzyıllarda küreselleşme, savaşlar ve sanayileşme gibi süreçlerin olumsuz etkileri nedeniyle kültürel unsurların kaybolma riski her geçen gün daha belirgin hâle gelmiştir. Dünya kaynaklarının hızla tüketilmesi ve doğal, kültürel zenginliklerin yok olma tehlikesi yeni adımlar atılmasına zemin hazırlamıştır.

UNESCO'nun kültürün korunmasına yönelik ilk sözleşmesi, 14 Mayıs 1954 tarihli "Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme" ve eki Protokol'dür. Diğer adıyla Lahey Sözleşmesi olarak da bilinen bu metin, II. Dünya Savaşı'nın kültürel varlıklar üzerinde yarattığı yıkıcı tahribatın ardından hazırlanmıştır. Sözleşmede, insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen kültürel değerlerin, hangi millete ait olduğuna bakılmaksızın korunması ve gelecek nesillere aktarılması amacı benimsenmiştir. Devletlere, silahlı çatışma öncesinde ve sırasında kültür varlıklarını korumaya yönelik yükümlülükler getiren bu sözleşme, kültürel unsurları koruyan ilk uluslararası belgelerden biri olmuştur (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1965).

UNESCO Genel Konferansı'nda 14 Kasım 1970 tarihinde kabul edilen "Kültür Varlıklarının Kanunsuz İthal, İhraç ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesi ve Yasaklanması İçin Alınacak Tedbirlerle İlgili Sözleşme" ile müze, kütüphane ve arşivlerde korunan kültürel varlıkların hırsızlık, kaçakçılık ve yasa dışı ithalat-ihracat yoluyla el değiştirmesinin önlenmesi hedeflenmiştir. Bu sözleşmeyle ulusların arşivlerinden kaçırılan her kültürel unsurun milli kimlik üzerinde yaratacağı tahribatın önüne geçilmesi amaçlanmış, böylece kültürel varlıkların güvence altına alınması yolunda önemli bir adım atılmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1970). Bu sözleşme de 1954 tarihli metin gibi daha çok maddi kültürün korunmasına odaklanmıştır.

16 Kasım 1972 tarihinde UNESCO'nun Paris'teki genel merkezinde gerçekleştirilen 17. oturumda "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme" kabul edilmiştir. Geleneksel yapının bozulması ve sosyal-ekonomik şartlardaki değişimin kültüre verdiği zararlar göz önünde bulundurularak hazırlanan bu sözleşme, iki temel miras kategorisini koruma altına almayı hedefler: birincisi, kültürel miras (tarihi yapılar, anıtlar, sanat eserleri ve arkeolojik alanlar gibi insan eliyle oluşturulan varlıklar); ikincisi ise doğal miras (doğal güzellikler, ekolojik alanlar ve biyolojik çeşitlilik barındıran doğal varlıklar). İnsanlık için evrensel öneme

sahip bu varlıkların korunarak gelecek nesillere aktarılabilmesi için devletlerin, kendi sınırları içerisindeki kültürel ve doğal miras alanlarını yasal çerçeve içinde koruma yükümlülüğü üstlenmesi öngörülmüştür (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982).

1972 yılındaki sözleşme çerçevesinde yürütülen tartışmalarda kültürü korumak için sadece somut nesnelerin değerlendirilmesinin yeterli olmayacağı yönünde görüşler öne çıkmıştır. Bu döneme kadarki sözleşmelerde kültürü daha çok fiziksel objeler ve yapılar üzerinden ele alan yaklaşımın eksikliği fark edilmiştir. Kültürün, insanın bilgi, beceri ve deneyimleriyle yaşayan ve sürekli yeniden üretilen bir olgu olduğu; insan unsuru bu koruma süreçlerine dâhil edilmediği takdirde kültürel mirasın anlamının eksik kalacağı görülmüştür. Bu düşünceler doğrultusunda Latin Amerika ülkeleri tarafından 1973 yılında yayımlanan Bolivya Deklarasyonu ile insanın bilgi ve becerilerinin kültürel mirasın korunmasında ne denli önemli olduğu vurgulanmış, koruma süreçlerine insan unsurunun dâhil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Korkmaz, 2023, s. 28). Böylece, soyut kültür unsurlarının da sözleşmeler kapsamında değerlendirilmesine zemin hazırlanmıştır.

UNESCO'nun 1972 tarihli sözleşmesinde "folklor" terimi açıkça geçmese de toplantı sırasında bu kavram etrafında önemli tartışmalar yürütülmüş, ilerleyen süreçte atılacak yeni adımlar için bir temel oluşturulmuştur. Bolivya'nın 1973 yılında "Yazar Hakları Evrensel Sözleşmesi"ne folkloru korumaya yönelik bir protokol eklemesi, bu alandaki gelişmelerin somutlaşan ilk örneklerinden biridir. Bunu takiben UNESCO, 1982 yılında "Gayri Maddi Miras Bölümü"nü kurmuş ve bu bölüm bünyesinde "Folklorun Korunması Uzman Komitesi"ni oluşturmuştur (Oğuz, 2008, s. 27). Bu gelişmeler, soyut kültürün de koruma kapsamına alınması için daha büyük adımların atılmasına zemin hazırlamıştır.

UNESCO'nun önceki sözleşmelerinde kültür daha çok nesne/obje hâlindeki somut varlıklar üzerinden ele alınmış ve bu varlıkların korunmasına yönelik tedbirler alınmıştır. Kültürün soyut yönünün de bulunduğu dair tartışmalar ise özellikle 1972 tarihli Dünya Kültürel ve Doğal Miras Sözleşmesi'nden sonra yoğunluk kazanmış; ilk somut adım 1973 yılında Bolivya hükümetinin girişimiyle atılmıştır. Bu gelişmeleri takiben UNESCO, 1989 yılında Paris'te gerçekleştirilen Genel Konferans'ın 25. oturumunda "Geleneksel ve Popüler Kültürün Korunması Tavsiye Kararı"nı kabul etmiştir. Bu kararda folklorun insanlığın evrensel mirasının bir parçası olduğu, farklı kültürel kimliklerin ortaya konmasında güçlü bir araç rolü üstlendiği vurgulanmıştır. Folklorun sadece kültürel zenginlik değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, kültürel ve politik açıdan da önemli bir unsur olduğu belirtilmiştir.

Folklorun hem tarihsel süreçteki rolü hem de günümüz kültürünü korumadaki yeri öne çıkarılmıştır. Öcal Oğuz, “SOKÜM’ün Korunması Sözleşmesine Giden Yolda 1989 Tavsiye Kararı” adlı makalesinde söz konusu belgede Geleneksel ve Popüler Kültürün “topluluk, grup ve bireylerin yaratıp geliştirdiği ve sözlü veya başka yollarla kuşaktan kuşağa aktardığı; normlar, dil, edebiyat, müzik, dans, oyun, mitoloji, ritler, âdetler, el sanatları, mimari ve diğer sanatları kapsayan bir alan” olarak tanımlandığını aktarmaktadır (Oğuz, 2008, s. 27). Böylelikle kültürün somut halleri yanında soyut yanının da korunması için folklorun kapsam içinde değerlendirilmesi, üye devletlere folklorun korunmasına yönelik alınması gereken tedbirler konusunda bir tavsiye niteliğinde sunulmuştur. 15 Kasım 1989’da bu tavsiye resmi olarak kabul edilmiştir.

1989 tarihli Tavsiye Kararı ile birlikte, kültürün aktarımında folklorun önemi daha görünür hâle gelmiştir. Manevi kültürün gelecek nesillere aktarılması ve yaşatılmasında usta kişilerin kritik bir role sahip olduğu açıktır. Kültürün manevi yönünün aktarımının sağlanması için bilgi kaynağı konumundaki usta kişinin tespit edilip korunması gerekliliğiyle 1994 yılında “Yaşayan İnsan Hazinesi Programı” yürürlüğe girmiştir. Usta kişilerin tespit edilmesi, soyut kültürün icra edilmesine ve canlandırılmasına imkân tanıyan, “yaşatarak koruma” modelinin gelişmesine katkı sunmuştur. Bu yaklaşımın, kültürün yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması bakımından daha gerçekçi bir sistem olduğu görülmektedir (Korkmaz, 2023, s. 32).

UNESCO’nun 1954, 1970, 1972, 1989 ve 1994 tarihli belgeleri, kültürel mirasın korunması yolunda atılan önemli adımların temelini oluşturmaktadır. Özellikle 1989 Tavsiye Kararı ve 1994 Yaşayan İnsan Hazinesi Programı, somut olmayan kültürel mirasın korunmasına yönelik ilk kapsamlı çabalar olarak öne çıkmaktadır. Bu adımlar, kültürel mirasın sadece maddi unsurlardan ibaret olmadığını; gelenekler, bilgi, beceri ve sözlü aktarımlar gibi soyut unsurların da korunması gerektiğini ortaya koymuştur. Maddi ve manevi kültürün birlikte değerlendirilmesi anlayışının yerleşmesiyle, 2003 yılında “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi” uluslararası alanda somut bir çerçeveye kavuşmuştur.

Somit Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, 2003 yılında UNESCO’nun 32. Genel Konferansı sırasında kabul edilmiştir. Bu sözleşmeden önce kültürün korunmasına yönelik yaklaşımlar çoğunlukla maddi kültürel varlıkların muhafazasına odaklanmıştır. Zamanla kültürün sadece somut unsurlarla sınırlı olmadığı; toplulukların yaşam biçimlerinde var olan ve nesilden nesle aktarılan bilgi,

beceri, gelenek ve ritüellerin de korunması gerektiği anlaşılmıştır. Bu anlayışla birlikte kültürün korunmasına dair daha kapsamlı ve dinamik bir yaklaşım benimsenmiştir. Artık kültür, yalnızca arşivlenen veya sergilenen bir unsur olarak değil, toplulukların yaşantılarında aktif olarak var olan, pratik edilen ve gelişen bir olgu olarak ele alınmaktadır. Bu yeni koruma anlayışı, kültürel çeşitlilik ve yaratıcılığı beslerken, toplulukların aktif katılımını da esas almakta; kültürel mirasın sürdürülebilirliğini hedeflemektedir. Bu bağlamda somut olmayan kültürel miras kavramı ortaya çıkmış ve kültürün korunmasında önemli bir dönüm noktasını temsil etmiştir.

Sözleşmenin 1. maddesinde amaçlar şu şekilde sıralanmaktadır:

Somut olmayan kültürel mirası korumak,

İlgili toplulukların, grupların ve bireylerin somut olmayan kültürel mirasına saygı göstermek,

Somut olmayan kültürel mirasın önemi konusunda yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde duyarlılığı artırmak ve karşılıklı değerliliği sağlamak,

Uluslararası iş birliği ve yardımlaşmayı güçlendirmek (UNESCO, 2003).

Sözleşmenin 2. maddesinde ise somut olmayan kültürel miras şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Somut olmayan kültürel miras; toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak sürekli biçimde yeniden yaratılır ve onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir; böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur. İşbu Sözleşme bağlamında sadece, uluslararası insan hakları belgeleri esaslarına uyan ve toplulukların, grupların ve bireylerin karşılıklı saygı gereklerine ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olan somut olmayan kültürel miras göz önünde tutulacaktır” (UNESCO, 2003).

Bu tanım, UNESCO'nun önceki sözleşmelerinden farklı olarak, kültürü yalnızca somut varlıklar üzerinden değil, insan odaklı ve yaşayan bir nitelik

çerçevesinde ele aldığını göstermektedir. Daha önceki metinlerde kültür, ağırlıklı olarak nesne/obje odaklı bir koruma anlayışı ile değerlendirilirken; SOKÜM Sözleşmesi ile insan temelli, yaşayan, sürekli yeniden üretilen kültürel pratiklerin korunmasına öncelik verilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 19.01.2006 tarihli oturumunda oy birliği ile kabul edilen "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun" (No: 5448), 21 Ocak 2006 tarih ve 26056 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve Türkiye'nin sözleşmeye taraf olma süreci 27 Mart 2006 tarihinde tamamlanmıştır.

Sözleşmenin 16., 17. ve 18. maddelerine göre oluşturulan Somut Olmayan Kültürel Miras Listeleri, somut olmayan kültürel miras unsurlarının tespit edilmesi, korunması ve görünürlüğüne artırılmasını amaçlamaktadır. Türkiye, bu alandaki uluslararası çabalara verdiği önemi 2006 yılında sözleşmeye taraf olarak göstermiştir. 21 Ocak 2006 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan onay sürecinin tamamlanmasıyla Türkiye, UNESCO'nun 2003 tarihli bu uluslararası mekanizmasının resmî bir tarafı hâline gelmiştir. Sözleşmenin temel amacı, toplulukların ve bireylerin kültürel uygulamalarını, bilgi ve becerilerini tanıtmak, korumak ve gelecek nesillere aktarmaktır. Türkiye'nin bu kapsamda yaptığı başvurular ve katkılar sonucunda, 2023 yılı itibarıyla "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi"nde Türkiye'ye ait 30 unsur yer almaktadır (UNESCO, ty.).

2022 yılında Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması için Hükümetler Arası Komite'nin 17. oturumu gerçekleştirilmiş ve Temsilî Liste'ye aday gösterilen unsurlar değerlendirilmiştir. Bu oturumda, 2019 yılında Azerbaycan'ın ve 2020 yılında Türkiye'nin ulusal miras listelerine dâhil ettiği çay kültürü, "Çay Kültürü: Kimlik, Misafirperverlik ve Sosyal Etkileşim Sembolü" başlıklı ortak dosya ile UNESCO'nun Temsilî Listesi'ne sunulmuştur (UNESCO, 2022).

Şekil 1.14. UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Hükûmetler Arası Komitesinin 17. Oturumu Fas'ın başkenti Rabat'ta yapılan sunumdaki görüntüler.(UNESCO, 2022))

Hazırlanan dosyada çay kültürünün sosyal ve kültürel yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu, topluluklar arasında sosyal bağların kurulmasında ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynadığı vurgulanmıştır. Çayın tarımı, hazırlanışı ve tüketimiyle ilgili bilgi ve becerilerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı; bu sürecin toplumsal dayanışma ve misafirperverlik gibi değerleri desteklediği belirtilmiştir. Ayrıca çay kültürünün şiir, hikâye, atasözü ve türkü gibi kültürel ürünlere ilham kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Örneğin Türkiye ve Azerbaycan'da çaya ilişkin atasözleri, misafirperverliği ve sosyal bağları sembolize etmektedir.

Dosyada ayrıca çayın Temsilî Liste'ye dâhil edilmesinin kültürel etkileşimi

teşvik edeceği, topluluklar arasında diyalogu güçlendireceği ve somut olmayan kültürel mirasın insanlar arası ilişkilerdeki önemine dikkat çekeceği ifade edilmiştir. Dosyanın 2022 yılında UNESCO'nun İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi'ne kaydedilmesi, çayın toplumsal, kültürel ve estetik değerlerinin uluslararası düzeyde tanınmasını sağlama amacı açısından önemli bir adım olmuştur. Bu tez çalışmasında, Türkiye'deki çay kültürüne odaklanılarak çayın sosyal ve kültürel bağlamı ele alınmakta ve bu kültürün sürdürülebilirliği değerlendirilmektedir.

Siyah çayın demleme ve sunumu, yalnızca bir içecek olarak tüketilmesinin ötesinde, sosyal bağların kurulması ve sürdürülmesinde önemli bir işlev üstlenmektedir. Çay, misafirperverliğin bir sembolü ve kültürel kimliğin güçlü bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda toplumun her kesiminden bireyler arasında sosyal bir köprü görevi görmektedir. Çay kültürü, geleneksel bilgi ve becerilerin korunması ve aktarılması sürecinde önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

İnsanın temel fizyolojik ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra estetik ve haz arayışına yönelmesi, onun hayatındaki derin sosyal ve kültürel anlamları ortaya koyar. Yeme ve içme eylemleri, yalnızca bedensel gereksinimlerin karşılanması ötesinde insana keyif ve tatmin sunan ritüeller hâline gelir. Bu bağlamda çay, insanların bir araya gelip zaman geçirdiği, sohbet ederek toplumsal bağlarını güçlendirdiği bir sembole dönüşmüştür. Çayın sunumu ve içimi, sıradan bir ihtiyacın çok ötesine geçerek insana günlük hayatın telaşından uzaklaşma ve kendini ödüllendirme fırsatı sunar. Çay ikramı hem bireysel haz hem de toplumsal dayanışma anlamında bir estetik deneyimdir ve bu deneyim, insanın sosyal ve kültürel dokusunu zenginleştirir. Bu özellikleri sayesinde çay, toplumu bir araya getiren; anlam ve değer yüklenen bir simge olarak, SOKÜM bağlamında çalışılmaya değer bir kültürel unsur hâline gelmiştir.

1.3. Konunun Önemi

Türkiye, çay üretiminde ve tüketiminde dünyada önemli bir konuma sahip olmasına rağmen, çay kültürü üzerine yapılan akademik çalışmalar sınırlı kalmıştır. Çayın yalnızca bir tarım ürünü veya içecek değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir değer parçası olarak nasıl şekillendiğine dair derinlemesine araştırmaların eksikliği, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çay kültürü, toplumsal bağları güçlendiren, aile içi ve toplumsal ritüellerin bir parçası olan bir olgu olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışma, çay üretimi ve tüketimi sırasında gelişen sözlü gelenekler üzerinden çay kültürünün toplumsal hafıza ve kimlik üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çay, gündelik yaşam pratiklerinin merkezinde yer alan bir içecek olmanın ötesinde; misafirperverlik, paylaşım, dayanışma ve kimlik inşası süreçlerinde etkin rol oynayan bir kültürel unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle çayın somut olmayan kültürel miras bağlamında ele alınması hem yerel hem de ulusal düzeyde kültürel politikaların şekillenmesi açısından önem taşımaktadır.

1.4. Özgün Değerler

Çay üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, ekonomik, ziraî, coğrafi ve sağlıkla ilişkili boyutlara odaklanmıştır. Tarımsal üretim, ekonomik katkı, coğrafi işaretleme veya sağlık etkileri gibi alanlarda çalışmalar yoğunlaşırken; çayın kültürel ve toplumsal boyutları çoğu zaman geri planda kalmıştır. Bu eksikliğin, çay konusunun daha çok iktisat, ziraat, gıda veya coğrafya gibi disiplinlerin çalışma alanı içinde ele alınmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Örneğin Gülşah Taşan'ın 2023 yılında hazırladığı “Coğrafi İşaretleme: Rize Çayı Üzerine Bir Değerlendirme” adlı yüksek lisans tezinde çay üretimi, ekonomik durum ve gelişmeler üzerinden değerlendirilmiş; çalışma, ekonomik çerçeve ile sınırlı kalmıştır (Taşan, 2023). Çayın kültür bağlamındaki değerlendirilmesine ise sınırlı ölçüde yer verildiği görülmektedir. Benzer şekilde Güzide Hande Altay'ın 2024 tarihli “Türk Halk Kültüründe Çay” adlı yüksek lisans tezinde çayın halk kültürü ve sözlü kültürdeki yeri tespit edilmeye çalışılmış; ancak çay kültürünün SOKÜM bağlamında korunması, yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılmasına yönelik önerilerin yeterince geliştirilmediği dikkat çekmektedir (Altay, 2024).

Bu bağlamda hazırlanan çalışma, çay kültürünün sosyal yaşam ve sözlü kültürdeki yerini tespit etmenin yanında, bu kültürün yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda öneriler geliştirerek literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Araştırma, ikincil veri kaynaklarına dayalı kapsamlı bir literatür taraması çerçevesinde şekillenmiştir. Daha önce yapılmış bilimsel çalışmalar, raporlar ve ilgili belgeler sistematik olarak incelenmiş; elde edilen bulgular doğrultusunda çay kültürünün günümüzdeki durumu ve sürdürülebilirliği üzerine derinlemesine analizler yapılmıştır.

Çalışmada ayrıca konuya dair mevcut nicel veriler, ilgili akademik yayınlar ve resmî kurumlar tarafından yayımlanmış istatistiksel raporlardan derlenmiş ve yorumlanmıştır. Literatür taraması yöntemi ile ulaşılan bu veriler, çay kültürünün

tarihsel gelişimi, toplumsal önemi ve kültürel miras bağlamındaki yeri konusunda çalışmaya yön vermiştir.

Türkiye'nin somut olmayan kültürel miras listesine 2020 yılında giren ve 2022'de Fas'ın Rabat şehrinde düzenlenen UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi Hükûmetler Arası Komitesi toplantısında Türkiye–Azerbaycan ortak dosyası ile İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi'ne kaydedilen çay kültürü, bu çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Tez, çay kültürünün sürdürülebilirliği, toplumsal anlamı ve küreselleşme süreçleri karşısında geçirdiği dönüşümü incelemektedir. Çayın Türkiye'deki toplumsal ve kültürel bağlamda üstlendiği rol, nesiller arası kültürel aktarımın bir parçası olarak nasıl sürdürüldüğü ve modern dünyadaki konumu bu araştırmanın temel sorularını oluşturmaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın özgün değeri, çay kültürünün bugüne kadar daha çok ekonomik ve tarımsal yönleriyle ele alınmış olmasına karşın, kültürel sürdürülebilirlik eksenine odaklanmasıdır. Çay kültürü yerel toplumlar açısından yalnızca bir içecek değil; toplumsal ilişkileri kuran ve güçlendiren, kimlik kazandıran, sözlü kültür ürünlerinin ortaya çıkmasına ve aktarılmasına zemin hazırlayan önemli bir kültürel miras unsurudur. Çalışma, sözlü gelenekler, ritüeller ve gündelik yaşam pratikleri bağlamında çayın toplumsal yaşam üzerindeki rolünü açığa çıkararak çay kültürünün sürdürülebilirliğine dair öneriler sunmakta; bu yönüyle literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Literatürden ve raporlardan tespit edilen nitel ve nicel kaynaklarla çayın toplumsal anlamı çok boyutlu bir şekilde ele alınmakta ve bu alanda daha önce yapılmamış derinlikte bir analiz ortaya konulmaktadır.

1.5. Araştırma Sorusu

Araştırma, temel olarak şu soruya yanıt aramaktadır:

Çay kültürü, Türkiye'deki yerel topluluklar ve ulusal kültürel miras açısından nasıl bir önem taşımaktadır ve bu kültürel öge küreselleşme karşısında nasıl korunabilir ve sürdürülebilir hâle getirilebilir?

Bu temel soruya ek olarak aşağıdaki alt sorular da çalışmanın kapsamını şekillendirmektedir:

Araştırma bölgesinde çay kültürünün aktarılması ve yaşatılması amacıyla

hangi kurum ve yapılar bulunmaktadır?

Bu kurumlar çay kültürünün aktarımını hangi yöntemlerle gerçekleştirmekte ve bu süreçte ne ölçüde yeterli olmaktadır?

Çay kültürünün SOKÜM bağlamında geliştirilebilecek yönleri nelerdir?

1.6. Amaç

Bu çalışmanın genel amacı, çay kültürünün somut olmayan kültürel miras statüsünün korunması ve sürdürülebilirliğine yönelik stratejiler geliştirmektir. Tez, çay tarımı ve tüketimi sırasında gelişen sözlü geleneklerin nasıl korunduğunu ve nesiller arası aktarımın nasıl sağlandığını inceleyerek, bu geleneklerin modern dünyada nasıl sürdürülebilir hâle getirilebileceğine dair öneriler sunmayı hedeflemektedir.

Bu kapsamda çay kültürünün korunması ve sürdürülebilirliği, UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras politikaları çerçevesinde değerlendirilecek; ulusal ve yerel düzeyde atılması gereken adımlar tartışılacaktır. Böylece çay kültürünün yalnızca tespit edilmesi değil, aynı zamanda gelecek kuşaklara aktarılmasına dönük uygulanabilir önerilerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

1.7. Hedef

Tez çalışmasının bir diğer hedefi, çay kültürünün küreselleşme süreçleri ile nasıl dönüştüğünü ve bu süreçte ne tür tehditlerle karşı karşıya olduğunu ortaya koymaktır. Küreselleşme, toplumlara çeşitli fırsatlar sunmakla birlikte, geleneksel kültürel öğelerin kaybolması riskini de beraberinde getirmekte ve bu unsurların korunmasını zorlaştırmaktadır. Çalışmada, çay kültürünün küreselleşme karşısında nasıl bir direnç geliştirebileceği ve sürdürülebilir bir biçimde geleceğe nasıl taşınabileceği analiz edilecektir.

Bu bağlamda araştırma, çayın kültürel miras olarak korunmasına yönelik akademik bir katkı sunmanın yanında, somut olmayan kültürel mirasın modern dünyada nasıl sürdürülebileceğine dair pratik öneriler geliştirmeyi de hedeflemektedir. Türkiye'nin önemli bir kültürel mirası olan çay kültürünün korunması ve sürdürülebilirliği üzerine odaklanan bu çalışma hem yerel hem de küresel düzeyde kültürel mirasın korunmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çayın toplumsal, kültürel ve ekonomik boyutları ile küreselleşme karşısındaki dönüşümünü inceleyen tez, SOKÜM alanında özgün bir bakış açısı sağlayarak gelecekteki

araştırmalara ve politika geliştirme süreçlerine zemin oluşturacaktır.

1.8. Çay ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Çay, Osmanlı döneminde günümüzdeki kadar yaygın tüketilmese de sağlık açısından yararlı bir içecek olarak bilinmekteydi. Osmanlı döneminde çay tüketen kişilerin, insan sağlığına yararlarından bahsettiği ilk Türkçe eserler bulunmaktadır.

Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi, büyük olasılıkla kendisi de bir çay tutkunu olarak, 1796 yılında çay hakkında bir risale kaleme almıştır. Bu eser, Yûsufî'nin Farsça olarak yazdığı çayla ilgili kitabını temel almakta ve aynı zamanda Batılı hekimlerin çay hakkındaki görüşlerini ve bilgilerini de içermektedir. Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimin yayılmasına yaptığı katkılar bilinmektedir. Söz konusu risalede yer alan küçük bir bilgi, onun deneysel bakış açısını da ortaya koymaktadır. Ahmed Efendi, aktardığı bilgilerin doğruluğunu sınımış ve bilimsel bir yaklaşım sergilemiştir. Bu kitapta çayın Çin kaynaklarındaki keşif efsaneleri, demleniş yöntemi ve insan sağlığına yararları anlatılmıştır (Acıduman, 2008).

Türk eğitimci, dilci ve yazar Ali Nazima, 1892 yılında “Çay Risalesi” adlı eserini kaleme almıştır. Atatürk Kütüphanesi'nde eski harfli eserler kataloğunda kayıtlı olan bu matbu eser, on altı sayfadan oluşmaktadır. Risalenin ilk bölümünde çay bitkisinin şekilsel özellikleri ve hangi tarımsal koşullarda yetiştiğine dair bilgiler yer almaktadır. Devamında çayın tüketiciye ulaşmadan önceki işleme aşamaları ele alınmakta, daha sonra çayın ticareti ve sağlık üzerindeki etkileri tartışılmaktadır (Karavit, 1993, s. 30).

Beyazıt Kütüphanesi'ndeki matbu eserler kataloğunda yer alan ve önceki iki çalışmadan daha kapsamlı olan “Çay Hakkında Malumat” adlı risale ise 1910 yılında basılmış olup 81 sayfadır. Eserin yazarı Mehmet İzzet Efendi'dir. II. Abdülhamid döneminde çaya olan ilgisi sebebiyle kendisine “çaycı” unvanı verilmiştir. Seyyid Mehmet İzzet Efendi, bu eserini hazırlarken hem Doğu'dan hem de Batı'dan çeşitli kaynaklardan yararlanmış; çayın tarımı, işlenmesi, ekonomik yönleri ve sağlık üzerindeki etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almıştır (Karavit, 1993, s. 53).

Recep Koyuncu ve oğlu Yunus Emre Koyuncu, 2011 yılında çayla ilgili kaynakların derlendiği kapsamlı bir çay kaynakçası hazırlamışlardır. Bu çalışmayı hazırlarken Türkiye genelinde 41 farklı kütüphanede geniş kapsamlı bir tarama yapmışlardır. Araştırma sırasında danışılan hocanın özel kütüphanesinde çayla ilgili

neredeysse tüm kaynakların yer aldığı da belirtilmektedir. Çayın kültürel, tarımsal ve ticari yönleriyle ilgili literatüre erişimi kolaylaştırmak amacıyla hazırlanan bu kaynakça, özellikle çay üzerine yapılacak akademik çalışmalar için önemli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır (R. Koyuncu ve Y. E. Koyuncu, 2011).

Mustafa Duman, 1946 yılında Trabzon–Maçka’da doğmuş ve iç hastalıkları uzmanı olarak görev yapmış bir hekimdir. 1984 yılından itibaren folklor çalışmalarına yönelen Duman, 2002 yılında Folklor Araştırmaları Kurumu tarafından “Türk Halk Kültürüne Hizmet Ödülü”ne layık görülmüştür. Çayın kültürü bağlamında 2005 yılında yayımladığı “Çay Kitabı” ile önemli bir katkı sunmuştur. Eserde çayın Türk toplumu ile kurduğu kültürel bağları ortaya koymak amaçlanmıştır. Kitap, çay bitkisinin tanıtımıyla başlayıp çayın işlenmesi, dünya ve Türkiye’deki tarihçesi gibi konulara değinmekte; “Türkiye’de Çay Kültürü” başlığı altında ise çayın Türk şiirinde, hikâyelerde, anlatılarda, seyahatnamelerde, halk şiirinde, destanlarda, ilahilerde, manilerde, türkülerde, şarkı ve kantolarda, tekerlemelerde, bilmeceelerde, efsanelerde, fıkralarda, deyimlerde ve argoda nasıl yer aldığını incelemektedir. Sözlü ve yazılı gelenekler çerçevesinde çay kültürünün izleri sürülmekte; çayla ilgili araç gereçler, Türk mutfağında çay, çayın sağlık, inanç ve âdetlerle ilişkisi gibi konular ele alınmaktadır. “Çay Kitabı”, çayın Türk toplumundaki kültürel yerini anlamak açısından temel başvuru kaynaklarından biri kabul edilebilir. Ancak çay kültürünün korunması ve sürdürülebilirliği konusunda doğrudan bir öneri sunmamaktadır. 2006 yılında Türkiye’nin SOKÜM Sözleşmesi’ne taraf olmasından önce yayımlandığı için, eserin çay kültürünü sürdürülebilirlik açısından ele almaması doğal karşılanabilir (Duman, 2005).

Kemalettin Kuzucu’nun ilk basımı 2012 yılında yapılan “Bin Yılın Çayı: Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü” adlı kitabı, Osmanlı İmparatorluğu’nda çayın sosyal ve kültürel hayat üzerindeki etkilerini inceleyen önemli bir çalışmadır. Kitap, Osmanlı’da çayın yayılışını, toplumsal yaşamda kazandığı anlamı ve çayhanelerin bu süreçteki rolünü ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Kuzucu, çayın Osmanlı topraklarına girişi, halk arasında yaygınlaşması ve günlük hayatın önemli bir parçası hâline gelmesi süreçlerini araştırmakta; çayhanelerin yalnızca içecek tüketilen mekânlar değil, edebî sohbetlerin yapıldığı, siyasi tartışmaların yürütüldüğü, toplumsal dinamiklerin şekillendiği alanlar olduğunu vurgulamaktadır (Kuzucu, 2012).

Güzide Handan Altay’ın Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2024 yılında tamamladığı “Türk Halk Kültüründe Çay” adlı yüksek lisans tezi, çayın

Türk halk kültüründeki yeri ve önemi üzerine kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Çayın Türk toplumunda yalnızca bir içecek değil, sosyal ve kültürel bir simge olarak kazandığı anlamları ele alan tezde; çayın tarihsel gelişimi, ritüeller ve gelenekler bağlamında nasıl bir konuma yerleştiği ayrıntılı olarak incelenmiştir. Altay, çay kültürünün bireysel bir tüketim alışkanlığının ötesinde, toplumsal kimliği ve kültürel mirası destekleyen bir unsur olduğunu vurgulamaktadır (Altay, 2024).

Bu çalışma, Altay'ın "Türk Halk Kültüründe Çay" tezinde ortaya konan kültürel incelemeleri; sürdürülebilirlik, küreselleşme ve sözlü geleneklerin modern dünyada korunması gibi konularla tamamlayarak alana daha geniş bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir. Böylelikle çay kültürünün günümüz dünyasında nasıl korunabileceğine dair yeni katkılar sunulabilecektir.

Erhan Akarçay'ın 2012 yılında Galatasaray Üniversitesi İletişim dergisinde yayımlanan "Kâh Kahvehane Kâh Cafe: Küreselleşen Eskişehir'de Kahve Tüketimi Üzerine Kuramsal Bir Giriş" başlıklı makalesi, Eskişehir'de kahve tüketimi üzerinden küreselleşme ve tüketim kültürü tartışmalarına odaklanmaktadır. Çalışmada kahvehane ve kafe kültürü arasındaki farklar, küreselleşmenin bu mekânlar üzerindeki etkileri ve tüketim alışkanlıklarının değişimi ele alınmaktadır. Akarçay, kahvehanelerin Türk toplumunda geleneksel olarak üstlendiği sosyal rol ile modern kafe kültürünün ortaya çıkışı arasındaki ilişkilere değinmekte; çayın kahvehanelerdeki geleneksel yerini ve modern mekânlarda geçirdiği dönüşümü de dolaylı biçimde tartışmaktadır (Akarçay, 2012).

Serkan Güneş'in 2012 yılında Milli Folklor dergisinde yayımlanan "Türk Çay Kültürü ve Ürünleri" adlı makalesi, Türkiye'de çayın kültürel değerini ve çayla ilgili çeşitli ürünleri ele almaktadır. Güneş, çayın yalnızca bir içecek değil, aynı zamanda sosyal hayatın, geleneklerin ve kültürel kimliğin bir parçası olduğunu vurgulamaktadır. Çayın gündelik yaşamda, misafir ağırlama ritüellerinde, toplumsal buluşmalarda ve özellikle dostluk, paylaşım ve sıcak sohbetlerin bir sembolü olarak oynadığı role dikkat çekilmektedir. Ayrıca çay takımları, demlikler, bardaklar gibi çay içme kültürünün ayrılmaz parçaları olan nesnelere ve çayhanelerin sosyal mekânlar olarak üstlendiği işlevler de makalede önemli yer tutmaktadır (Güneş, 2012).

Münir Cerrahoğlu'nun 2015 yılında Folklor/Edebiyat dergisinde yayımlanan "Küreselleşme Sürecinde Yöresel Ürünlerin Tanıtımında Önemi ve Bu Bağlamda Âşıkların Tanıtımındaki Yeri" başlıklı makalesi, küreselleşme çağında yerel ürünlerin

tanıtımı ve korunması konusunu ele almaktadır. Makalede yerel ürünlerin bir yörenin kimliği ve kültürel zenginliği açısından taşıdığı değere vurgu yapılmakta; Malatya'nın kayısı, Kars'ın kaymağı, Erzincan'ın üzümü, Tunceli'nin narı, Giresun'un fındığı, Rize'nin çayı ve Trabzon'un hamsisi gibi pek çok ürünün halk şiiirinde nasıl yer bulduğu örneklenmektedir. Âşıkların, şiiir ve türkü aracılığıyla yerel ürünleri tanıtmaya ve bu ürünlerin kültürel miras içindeki yerini güçlendirme konusundaki rolleri üzerinde durulmakta; böylece çayın da yöresel bir ürün olarak kültürel temsiliyetine dikkat çekilmektedir (Cerrahoğlu, 2015).

Rukiye Erşahin'in 2021 yılında *Tourism and Recreation* dergisinde yayımlanan "Bir Çay İçelim mi? Sosyokültürel Açısından Çay" adlı makalesi, çayın sosyokültürel bağlamdaki rolünü nitel verilerle incelemektedir. Çayın Türk toplumundaki anlamı, sosyal etkileşimlerdeki yeri ve kültürel bir simge olarak günlük hayattaki rolü ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. İstanbul'da ikamet eden farklı demografik özelliklere sahip 10 öğretmenle gerçekleştirilen görüşmelere dayanan çalışma, çayın misafirperverlik, dostluk ve toplumsal ilişkilerin güçlendirilmesi açısından ne denli önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır (Erşahin, 2021).

Pınar Sökülmez Kaya ve Yasemin Açar'ın 2021 yılında *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*'nde yayımlanan "Üniversite Öğrencilerinde Kafein Tüketiminin Değerlendirilmesi" başlıklı makalesi, üniversite öğrencilerinin kafein tüketim alışkanlıklarını incelemektedir. Toplam 328 gönüllü öğrenciyle yürütülen çalışmada, öğrencilerin kafein ihtiyaçlarını hangi kaynaklardan karşıladığı araştırılmış; katılımcıların %93'ünün kafein tüketimini çay üzerinden gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Bu bulgu, çayın gençler arasında da günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası ve önemli bir sosyal içecek olduğunu göstermektedir (Sökülmez Kaya ve Açar, 2021).

Literatür genel olarak incelendiğinde, çay konusuyla ilgili çeşitli çalışmaların mevcut olduğu görülmektedir. Ancak bu çalışmaların büyük kısmı çayın ekonomik, tarımsal ve sağlık boyutlarına odaklanmıştır. Çayın kültürel yönü, özellikle somut olmayan kültürel miras bağlamında, sınırlı sayıda çalışmada ele alınmıştır. Bu bağlamda mevcut çalışma, çayın kültürel boyutundaki eksikliği gidermeyi ve literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Araştırma, SOKÜM çerçevesinde şekillenerek daha önce yapılmış kültürel çalışmalara yeni bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

1.9. Gereç ve Yöntem

Bu çalışma, SOKÜM kapsamında değerlendirilen çay kültürünü, çay tarımıyla ilişkili sözlü gelenekleri ve bu kültürün aktarım biçimlerini incelemek amacıyla yürütülmüştür. Araştırma, iki temel aşamadan oluşmaktadır: literatür taraması ve alan araştırması.

İlk aşamada çay kültürüne ilişkin temel kaynaklar, kitaplar, akademik tezler, makaleler ve bildirimler incelenmiş; elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çayın üretimi ve tüketimine ilişkin mevcut nicel veriler ise kamu kurumları ve akademik kaynaklar tarafından yayımlanan dönemsel raporlar ile istatistiksel araştırmalardan elde edilmiştir. Bu veriler, çay ürününe olan talep ve üretim düzeyini somut biçimde ortaya koyarak konunun kültürel boyutunun değerlendirilmesine katkı sunmuştur.

Araştırmanın ikinci aşamasını alan çalışması oluşturmaktadır. Tez çalışması, bir alan araştırması niteliğinde olup derleme yöntemleri temel veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda gözlem ve görüşme tekniklerine odaklanılmıştır. Görüşme tekniği, yapılandırılmış ve yapılandırılmamış olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Bu araştırmada, önceden belirlenmiş soru setleri çerçevesinde gerçekleştirilen yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir. Böylece görüşmelerden elde edilen veriler sistematik ve karşılaştırılabilir hâle getirilmiştir. Görüşmeler sırasında kaynak kişilerin rızası alınarak ses kayıt cihazı kullanılmış; görüşmeler eksiksiz biçimde kayıt altına alınmıştır.

Gözlem tekniği ise katılımlı ve katılımsız olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu çalışmada katılımsız gözlem tekniği kullanılmış; araştırmacı olaylara müdahil olmadan, doğal ortamda gerçekleşen süreçleri gözlemleyerek veri toplamıştır. Gözlemler sırasında fotoğraf makinesi kullanılarak görsel materyal elde edilmiş; bu materyaller, gözlemleri belgelemek ve analizlerde destekleyici veri olarak kullanılmıştır. Fotoğraf ve ses kayıt cihazı gibi teknik araçların kullanımı, derleme sürecinde elde edilen verilerin doğruluğunu artırmış ve kültürel unsurların mümkün olduğunca özgün hâline yakın biçimde kayıt altına alınmasını sağlamıştır. Böylece araştırmanın güvenilirliği ve geçerliliği güçlendirilmiştir.

Kaynak kişilere ulaşım sürecinde Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde gerçekleştirilen görüşmeler ve farklı çevrelerde tanışılan kılavuz kişilerin desteği etkili olmuştur. Bu kılavuz kişiler, bölgedeki yerel halkla bağlantı kurulmasını kolaylaştırmış ve sahadan toplanan verilerin güvenilirliğini artırmıştır. Görüşme yapılacak kaynak kişilerin seçimi, çalışmanın başarısı açısından kritik bir

öneme sahiptir. Kaynak kişiler; çayın kültürel mirası ve sözlü geleneklerine dair özgün bilgilerin aktarılmasında kilit rol üstlenmiş, onların anlatıları sayesinde yerel gelenekler, ritüeller ve kültürel uygulamalara dair önemli veriler toplanmıştır.

Görüşmelerden elde edilen verilerin analizinde deşifre yöntemi kullanılmıştır. Ses kayıt cihazı ile kaydedilen görüşmeler dikkatlice yazıya aktarılmış ve ham veriler oluşturulmuştur. Yazıya dökülen bu görüşmeler, belirli temalar ve kategoriler çerçevesinde sistematik olarak tasnif edilmiştir. Tasnif edilen veriler tematik analiz yöntemiyle incelenmiş; çay kültürünün SOKÜM bağlamındaki yeri ve sürdürülebilirliğine ilişkin sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmanın saha sınırları, çay tarımının en verimli ve geniş ekim alanlarına sahip bölgeler olan Rize, Trabzon ve Artvin illeriyle sınırlıdır. Bu bölgelerde çay tarımı yalnızca bir tarımsal faaliyet değil, aynı zamanda yerel halkın temel geçim kaynağı ve sosyal yaşamının önemli bir parçasıdır. Saha sınırlarının belirlenmesinde bölgedeki tarımsal yoğunluk ile çayın sosyal ve ekonomik bağlamdaki rolü temel ölçütler olarak dikkate alınmıştır.

Bu çalışmanın kapsamı, çay kültürünün somut olmayan kültürel miras bağlamında korunması ve sürdürülebilirliğinin incelenmesiyle sınırlıdır. Araştırma, yerel topluluklarda çayın gündelik yaşamda nasıl konumlandığını ve bu kültürel unsurun geleceğe nasıl aktarılabilceğini irdelemektedir.

2. BÖLÜMLER

2.1. Birinci Bölüm

2.1.1. Çayın Kökeni ve Tanımı

Çay, tarih boyu, insanlığın yaşamına katkılar sunmasıyla dünya genelinde sudan sonra tüketim miktarının en fazla olduğu içecek olmuştur. İhtiyacın önemini kanıtlayacak bir veri olarak çay, yeryüzünde 5.000 yıldır varlığının olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmektedir. Çay doğada tabii olarak yetişip ortaya çıktığı düşünülmektedir. Çayın doğal yollarla yetişip ortaya çıktığına, Çin kaynaklarındaki metinlerden ulaşabiliriz. Bu bilgiler çayın, ilk Çin kültüründe ortaya çıktığı bilgisine bizi götürmektedir. Bu nedenle çay sözcüğünün kökeni, Çin dilinde irdelenmesi gerektiği sonucuna ulaştırır.

Sözcüğün kökeninin araştırılabilmesi, Çin döneminde konu alan kaynakların içerisindeki metinlerin varlığıyla sağlanır.

Çay, ad olarak ilk defa MS 350 yılında Ku P'O tarafından yazılan Erhan Ya adlı eski Çince bir lügatta yer almıştır. Çay konusunda öğretici bilgilerin yer aldığı ilk kaynak ise yine Ch'a Ching adlı el kitabı Çin bilim adamı Lu Yu tarafından MS 708 yılında yayımlanmıştır. Bu eserde çayın kökeni, üretimi, hazırlanışı ve çayın birçok özelliği etraflıca anlatılmıştır (Burhan, 2010 ve Julaitı, 2022).

Çay bitkisi, Latince *Camellia Sinensis* olarak adlandırılmaktadır. Latincedeki adlandırması çay bitkisinin anavatanına işaret eder. *Camellia Sinensis*, Çin Kamelyası anlamını karşılar (Derinbay, 2024, s. 17). Çay bitkisi ve etrafında gelişen kültür, Çin'de doğup oradan dünyaya yayıldığı gibi, çay kelimesi de kökenini Çince'den alarak birçok farklı dilde kullanılmıştır.

Çay kelimesi iki farklı köke sahiptir. Çin filolojisinde, t'e (theh) ve ç'a (tcha) olmak üzere iki şekli bulunmaktadır. T'e şeklindeki kullanım, Çin'in çay tarımının en yoğun olduğu Fu-kien bölgesinde, halkın konuştuğu Amoy lehçesinden gelmektedir. Avrupa dillerinde Amoy lehçesindeki t'e şekli alınarak çay için t'e, tee, tea veya tay sözcükleri kullanılmaktadır. Çin dilinde ç'a olarak kullanılan diğer söyleniş biçimi ise yönetici ve seçkin kesimin kullandığı Mandarin lehçesine aittir. Bu sözcük Türkçe, Farsça, Japonca, Hintçe ve Rusçada çay şekli'den yer almıştır. Çay kelimesi, Türkçeye Rusya ve İran ile olan ticari ilişkiler sayesinde dahil olmuştur. Bu iki bölge üzerinden gerçekleşen etkileşimlerle çayın hem kendisi hem de ismi Türk kültüründe yerini bulmuştur (Kacar, 2012, s. 1-2).

Çay kelimesi, Türkçede yalnızca bir içeceği ifade etmekle sınırlı olmayan, farklı anlamları da içeren çok yönlü bir terimdir. Coğrafi bir terim olarak “akarsu” anlamını taşımasının yanı sıra, bitkisel bir içecek olarak da çeşitli anlam katmanlarına sahiptir. Kaynar su ile haşlanarak hazırlanan çay, kullanım biçimi ve içeriği bakımından farklı türlere ayrılmaktadır. Bu bağlamda, yeşil çay yapraklarının fermente veya yarı fermente edilmesi sonucu elde edilen siyah çay ve yeşil çay, dünya genelinde en yaygın olarak bilinen iki temel çay türüdür. Bunun yanı sıra, belirli bölgelerde, dağlarda veya ormanlık alanlarda yetişen çeşitli bitkilerin yapraklarının haşlanmasıyla hazırlanan içeceklere de “bitki çayı” adı altında çay denilmektedir. Çayın ne türde olduğunu belirtmek amacıyla genellikle “siyah çay,” “yeşil çay” veya “bitki çayı” gibi açıklamalar eklenerek ifade edilmektedir. Ancak, çay dendiğinde dünya genelinde ve özellikle Türk kültüründe baskın olarak siyah çayın akla geldiği görülmektedir. Bu durum, siyah çayın gerek tüketim yaygınlığı gerekse kültürel anlamı bakımından diğer çay türlerine kıyasla daha belirgin bir yer edinmesinden kaynaklanır.

Türkçe sözlüğümüzde çay kelimesinin farklı anlamlarına yer verilmiş olmakla birlikte, özellikle siyah çayın tanımlamalarda öne çıktığı görülmektedir. Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde çay kelimesi anlamı şu şekildedir:

Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık.

Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulan yaprağı.

Bu yaprağın demlenmesiyle elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek.

Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir içecek türü.

Konukların içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı (TDK, ty.-c).

TDK sözlüğünde çay kelimesi, öncelikli olarak çay bitkisiyle ilişkilendirilerek tanımlanmıştır. Tanımda, çay bitkisi ve bu bitkiden elde edilen içecek anlamına yer verilmiş olup, bu içecek kategorisinde siyah çay öncelikli anlam olarak belirtilmiştir. Siyah çayın ardından, bitki çayı anlamına da ikinci bir karşılık olarak yer verilmiştir. Bu durum, çayın Türk kültüründeki yaygın anlamı olan siyah çayın, sözlük tanımlarında da öncelikli olarak vurgulandığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra, Türkçe'nin önemli sözlüklerinden biri olan Kamus-ı Türki'de, çay kelimesi Çince'den gelen bir kelime olarak, "haşlanarak suyu içilen maruf yaprak" (Sami, 2019, s. 505) şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda geçen "maruf", bilinen veya tanınmış anlamına gelmektedir ve burada herkesin aşına olduğu siyah çaya atıfta bulunmaktadır. Siyah çayın bu kadar yaygın bir şekilde tanınması, hem tarihsel kökenine hem de kültürel yerleşikliğine işaret etmektedir.

Kamus-ı Türki'de ayrıca, çay kelimesinin anlamını genişleterek bitki çaylarına da atıfta bulunulduğu görülmektedir. Örneklerde ada çayı gibi farklı bitki çayı türlerinden bahsedilmesi, çayın yalnızca siyah çayla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda daha genişleterek bitki çayı anlamını da kapsadığını göstermektedir. Bu tanımlamalar, çay kelimesinin hem Türk kültüründeki baskın anlamını hem de farklı kullanımlarını ortaya koymaktadır. Sözlüklerdeki bu anlam katmanları, çayın çok yönlü bir kavram olduğunu ve hem kültürel hem de terminolojik olarak farklı bağlamlarda ele alınması gerektiğini açıkça göstermektedir.

Diğer Türkçe sözlükler incelendiğinde, çay kelimesine yüklenen anlamların büyük ölçüde benzerlik taşıdığı görülmektedir. Lügat-i Naci sözlüğünde çay, "kaynatılıp içilen maruf yaprak" (Naci, 1987; 335) olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda geçen "maruf" ifadesi, Kamus-ı Türk sözlüğündeki anlamla benzer olarak çayın özellikle siyah çay olarak bilinen türüne gönderme yapmaktadır ve bu, çayın toplumda en yaygın şekilde bilinen anlamını yansıtmaktadır.

Sözlüklerde çayın anlamına dair yapılan tanımlar, çayın hem bir bitki hem de içecek olarak çok katmanlı bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, çay kelimesinin günlük dilde ve kültürel bağlamda siyah çayla özdeşleştiği açıkça görülmektedir. Çayın bu denli güçlü bir anlam kazanması, onun sadece bir içecek olmanın ötesine geçerek kültürel bir simge haline geldiğini göstermektedir. Çayın Çin topraklarından dünyaya yayılan tarihsel yolculuğu, onun küresel ölçekte geniş bir coğrafyada kabul görmüş ve sevilmiştir. Özellikle siyah çay, zamanla birçok toplumda bir yaşam tarzının parçası haline gelmiş ve bu yaygınlığın sonucunda kendine özgü her millette farklı bir kültür oluşturmuştur.

Türk kültüründe çayın bu önemli yerini, tarihsel etkileşimler de pekiştirmiştir. Türkiye'nin, özellikle Rusya üzerinden çay kültürü ile tanışması, bu içeceğin hem dilsel hem de kültürel anlamda nasıl yerleştiğini göstermektedir. Öyle ki, Hindistan, İran veya Rusya gibi çayın yoğun bir şekilde tüketildiği ülkelere gidildiğinde, Türkçede "çay" kelimesi ile bu içeceğin talep edilebilmesi, dilsel etkileşimlerin

kültürel aktarımda oynadığı rolün bir göstergesidir. Bu durum, çayın sadece bir içecek olmanın ötesinde, farklı toplumları birleştiren ve ortak bir anlamda buluşturan evrensel bir kültür ögesi haline geldiğini kanıtlamaktadır. Çayın Türk kültüründeki derin anlamı ve tarihsel sürekliliği, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu kültürel etkileşimler ve çayın oluşturduğu yaşam tarzı bağlamında daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.1.2. Çayın Keşfediliş Efsaneleri

Çayın kökeninin Çin topraklarına dayandığı genel kabul gören bir bilgidir. Ancak, çayın ne şekilde keşfedildiği ya da nasıl yetiştirilmeye başlandığına ilişkin kesinlik taşıyan veya bilimsel bir bilgi bulunmamaktadır. Çayın tüketilmeye başlandığı ve ticaretinin yapıldığı bölgelerde, zamanla bu bitkiye özgü bir kültürün oluşması, çayın kökenine dair çeşitli rivayetleri ve anlatıları ortaya çıkartmıştır. Çayın önemini vurgulayan bu rivayetler, aynı zamanda onun kültürel değerini güçlendiren unsurlar olmuştur. Bu bölümde, özellikle Çin ve Japon kültürlerinde çayın keşfine ve ortaya çıkışına dair anlatılan mit ve efsaneler ele alınacak ve bu anlatıların çayın kültürel tarihlerindeki yeri değerlendirilecektir.

Çayın keşfi ve tarımıyla ilgili Çin mitolojisinde İmparator Shen Nong, önemli bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarıma büyük önem veren Shen Nong, çayın keşfi ve tarımsal üretiminin başlamasında öncü kabul edilmektedir. Efsaneye göre, Shen Nong bir gün ormanlık bir bölgede dinlenirken, kaynamakta olan suyun içine yaprakların düşmesi sonucu suyun rengi kahverengiye dönüşmüş ve oluşan karışımı inceleyen imparator, bu içeceğin insan üzerinde canlılık ve zindelik etkisi yarattığını fark etmiştir. Bu gözlem, doğal ortamda yetişen yabani çay ağacının ilk kez tanınmasını sağlamıştır. Çayın yararlı etkilerini keşfeden Shen Nong, bu bitkinin sistematik bir şekilde tarımını gerçekleştirmek amacıyla çay bahçeleri kurarak halkına tanıtmış ve böylece MÖ 2737 yılında Çin İmparatorluğu'nda çay tarımı başlamıştır. Bu olay, çayın hem tarımsal hem de kültürel bir değer olarak tarih sahnesine çıkışını simgelemektedir (Julaitı, 2022, s. 5).

Çin imparatorluğunda, çayın keşfini konu alan bir diğer efsanevi anlatım Abu'l-Hayr Ahmed'in Çay Risalesinde bulunmaktadır:

“Çin padişahı, değerli yakınlarından birine kızıp, onu memleketinden kovarak bir kıra sürgün edilmesini emreder. Kendisine kızılmış olan bu kişi, karnı su toplamış ve son derece hastalıklı bir bünyeye sahiptir. Kırdan aç ve perişan gezip, yiyecek bir nesne bulamadığından, mecburiyetten doğadaki bitkileri yer. Ve açlığını gidererek

yoluna devam eder. O çevrede, çay denilen taze otu bulup, ondan yemeyi ve kullanmayı alışkanlık haline getirir. Bir süre sonra kendi vücudunda meydana gelen sağlık belirtilerini görüp, yüzündeki sarılık tamamen yok olarak, yüzü güzelleşir ve tam olarak sıhhatine kavuşur. Günlerden bir gün, Çin padişahının yakını ve aynı zamanda hizmetçilerinden biri, sözü edilen sürgün edilmiş kişiyi bir yolunu bularak görür. Onun hastalıktan kurtulduğunu ve yüzünün güzelleştiğini Çin padişahına aktardığında, padişah şaşırarak adı geçen kişinin, huzuruna getirilmesini emredip sağlık durumu üzerine sorular yönelttiğinde o da başından geçenleri anlatır. Sözü edilen bitkinin tesirini ve faydalarını söylediğinde çay, zamanın doktorlarına sunulur, bu bitkinin tesiri ve faydaları üzerine deneme yapılması emredilir” (Karavit, 1993, s. 26).

Çayın doğal ortamında tesadüfen bulunmasına dayanan anlatılar, bu bitkinin sıradanlıktan çıkarılarak daha derin ve anlamlı bir konuma yerleştirilmesine olanak sağlamıştır. Efsaneler, çayın keşfini basit bir tesadüfün ötesinde, kutsal bir nesne olarak görmeleri çaya mitolojik ve kültürel bir anlam kazandırmaktadır. Çayın beklenmedik bir şekilde fark edilmesi ve insan yaşamına girişi, onun yalnızca bir tarım ürünü olarak değil, aynı zamanda manevi ve sembolik bir değer taşıyan bir unsur olarak görülmesine sebep olmuştur. Bu tür mitsel anlatılar, çayı sıradan bir bitkiden öte, kutsallık ve özel bir anlam yüklenen bir simge hâline getirmiştir.

Çayın kutsal bir bitki olarak değerlendirildiği Japon efsaneleri, ona dini ve manevi bir anlam yükleyerek, sıradan bir tarım ürünü olmaktan öteye geçen özel bir statü kazandırmıştır. Bu efsaneler, çayın yalnızca fiziksel faydalarını değil, aynı zamanda ruhsal ve sembolik boyutlarını da ön plana çıkararak onun dini ritüellerde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Kemalettin Kuzucu'nun kitabında bu efsanelerden birisine yer verilmiştir:

“Japon inancına göre çayın kâşifi, 6. yüzyılda yaşamış bir din adamıdır. Hint hükümdarı Kosu Josu Vo'nun üçüncü oğlu ve aynı zamanda keşiş olan Bodhidharma, tanrısına daha fazla yaklaşmak arzusuyla gece gündüz ibadetle uğraşmak için münzevi bir hayata çekilir. Bodhidharma, Çin seyahati esnasında deniz kıyısında yine ibadetiyle meşgulken, uykusuzluğa yenik düşer ve bir süre uyur. Uyandığında acizliğine öfkelenir ve bu duruma sebep olduğu gerekçesiyle göz kapaklarını keserek fırlatıp atar. Göz kapaklarının düştüğü yerde ertesi gün bir ağaç peyda olduğunu görür. Ağacın yapraklarını tadar ve bundan çok büyük keyif alır. İçerisinde mucizevi bir kuvvetin gizli olduğuna inandığı bu yaprakları ölünceye kadar demleyip içmeyi alışkanlık haline getirir. Hatta ölüm döşeğinde müritlerine bu

içecekten vazgeçmemelerini vasiyet eder. İşte böylece bir keşişin göz kapaklarından oluşan çay ağacı dört bir yana dal budak salarak çoğalır” (Kuzucu, 2012, s. 9,10).

Çayın keşfiyle ilgili anlatılar arasında pastoral nitelik taşıyan ve çayın doğal çevrede hayvanlar tarafından keşfedildiğini öne süren efsaneler de önemli bir yer tutmaktadır. Bu efsaneler, çayın insanlık tarihine girmesinin yalnızca tesadüf veya insan çabasıyla değil, doğanın kendiliğinden işleyen düzeni ve hayvanların davranışları aracılığıyla gerçekleştiğini vurgular. Aynı şekilde Kemalettin Kuzucunun kitabında bahsi geçen efsanenin örneği bulunmaktadır:

“Güney Asya’da çayı en fazla tüketen sınıflardan birisi olan çobanların inanişına göre, çayı koyunlar keşfetmiştir. Bu inanca göre çobanlar, bir ara sürüdeki hayvanların davranışlarında değişiklik ve fiziksel gelişimlerinde olağanüstülük fark ederler. Bunun sebebini öğrenmek için hayvanları izlemeye koyulurlar; sonunda, koyunların daima yeşil duran ağacimsi bir bitkinin yapraklarını iştahla yediklerini görürler. Bu duruma sevinen çobanlar o günden sonra sürünün bu bitkiyle beslenmesine göz yumarlar. Nihayet hayvanlar günden güne gümrahlaşır, sarp ve dik kayalara kolaylıkla tırmanmaya başlarlar. Olayı öğrenen şifalı bitki meraklıları, mucizevi yaprakları haşlayıp suyunu içmeyi denerler. Sonuçtan memnun kalınca bunu alışkanlık haline getirirler. Böylece çay yaprağından hazırlanan içecek şöhret bulur” (Kuzucu, 2012, s. 7).

Bu bölümde çayın keşfiyle ilgili incelediğimiz metinler, farklı yönleri olmalarına rağmen, hepsinin ortak paydası çayın kendisidir. İncelenen metinlerde, çayın insan sağlığına olan olumlu etkileri vurgulanmış ve bu bitkinin bedeni zinde tutma özelliği öne çıkarılmıştır. Tarihsel süreçte çay, günümüzdeki gibi keyif amaçlı bir içecekten ziyade, sağlığa yarar sağlayan ve vücuda enerji kazandıran bir madde olarak kullanılmış ve bu işleviyle tanınmıştır. Özellikle iyileştirici özelliklerinin ön plana çıkarılması, çayın kutsal bir anlam yüklenmesine ve birçok kültürde özel bir yere sahip olmasına yol açmıştır.

Çayın ilk keşfine dair efsanelerde, sağlığa olan faydalarının ön plana çıkarılması, insanın hayatta kalma içgüdüğü sonucu bitkinin yaşam boyu önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda, çayın dünya genelinde yaygınlık kazanmasının temel nedenlerinden birisinin, efsanelerde de vurgulandığı gibi, sağlık açısından taşıdığı önem olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Ancak zamanla çayın algısı ve kullanımı değişmiş, sağlığa yönelik işlevi ikinci planda kalmış ve içerisinde bulundurduğu maddelerden dolayı daha çok keyif verici bir içecek olarak

tüketilmeye başlanmıştır. Bu dönüşüm, kültürel dinamiklerin, tüketim alışkanlıklarının ve toplumsal ritüellerin değişimine de işaret etmektedir. Bu bağlamda, çayın keşfiyle ilgili efsanelerden başlayarak bugünkü konumuna kadar olan yolculuğu, kültür ve toplum ilişkisini anlamak ve bu ilişkinin zaman içindeki dönüşümünü kavramak için değerli bir kültürel vesika niteliği taşımaktadır.

2.1.3. Çayın Komşu Sınırlarına Yayılışı

Çay, dünya genelinde sudan sonra en çok tüketilen içecek olmasıyla dikkat çekmektedir. Hem küresel düzeyde hem de Türk kültüründe özel bir öneme sahip olan çayın, dünya çapında geniş bir kabul görmesi ve yaygınlaşması, bu içeceğin tarihsel ve kültürel önemine işaret etmektedir. Çayın dünya genelinde yayılım sürecinin tarihsel arka planını incelemek, Türk kültüründe ve dünya kültüründe nasıl bir yer edindiğini anlamak açısından temel bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, çayın farklı coğrafyalara nasıl ulaştığını ve çeşitli kültürlerde nasıl kabul gördüğünü ele alan kısa bir tarihsel inceleme, konunun daha iyi kavranmasını sağlayacaktır. Bu bölümde, çayın dünya üzerindeki yayılım sürecine odaklanarak, bu içeceğin tarihsel yolculuğuna ışık tutmayı amaçlıyoruz.

Çay, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında halk tarafından tanınmaya başlayan bir içecek olmuştur. Ancak, çayın Türk toplulukları tarafından bilinmesi ve tüketilmesi çok daha eskiye dayanmaktadır. Bu süreçte, Rusya, İran ve Türkî Cumhuriyetlerin etkisi önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki, Osmanlı coğrafyasının çayla tanışmasından önce, İpek Yolu güzergâhında yer alan Türk topluluklarının bu içeceği Avrupa'dan çok daha önce tanıdığı ve tükettiği tahmin edilmektedir. Çayın Türk dünyasındaki varlığına ilişkin en önemli kanıtlardan biri, Türk mutasavvıfı Hoca Ahmet Yesevi'nin (1093-1166) yaşadığı dönemde, seyahatleri sırasında çay ile karşılaşması ve bu içeceği tüketmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu bilgi, Türk kültür tarihi üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Abdül'l Kayyum Nasiri'nin Fevakihi'l-Cülesa adlı eserinden alınarak, Köprülü tarafından aktarılmıştır:

“Hoca Ahmed Yesevi, birgün Hıtay sınırında Türkistan karyelerinden birine misafir oldu. O gün hava çok sıcak olduğu için, Hoca, eşeğine binerek kat'ettiği uzun mesafeden yorulmuştu. Tesadüfen evine misafir olduğu çiftçinin zevcesi bu esnada çocuk dünyaya getirmek üzere idi; bu yüzden çiftçi, Hoca'nın bu hususta duasını iltimas eyledi. Hoca, bir dua yazdı, kadının beline bağladılar, hemen istediği hâsıl oldu. Zevcesinin kurtulmasından dolayı çok memnun olan çiftçi, çay kaynatıp getirir. Hoca, çayı sıcak sıcak içince terledi, yorgunluğunu giderdi sonra: “Bu şifalı bir şey

imiş, hastalarımıza bundan içirin ki şifa bulsunlar. Allah kıyamete kadar buna revaç versin!” diye dua etti. İşte, çay, an’aneye göre, Türkler arasında o zamanlardan beri kullanılıp durmuş ve herkes şifa verici olmuştur”(Köprülü, 1984, s. 45).

Çayın Türk coğrafyasıyla tanışmasını sağlayan tarihsel ve kültürel etkilerden bahsetmek, bu içeceğin tarihsel gelişimini ve bölgedeki önemini anlamak açısından oldukça faydalı olacaktır. Çayın Türk topraklarına girişinde Rusya ve Türki Cumhuriyetlerin etkisi büyüktür. Bu süreci daha iyi kavrayabilmek için öncelikle Rusya’nın çay ile tanışmasının tarihçesine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Çay, Rusya’dan önce Orta Asya halkları tarafından tüketilmekteydi. Bu duruma ilişkin en eski kanıtlardan biri, 11. yüzyılda Çinlilerin kuzey steplerinde yaşayan Kitanlara haraç olarak çay vermesi ve Tibet sınırında çayı atlarla takas etmesidir. Bu bilgiler, çayın Orta Asya halkları arasında erken dönemlerden itibaren bilindiğini ve tüketildiğini göstermektedir (Derinbay, 2024, s. 24).

Rusya’nın çay ile tanışması 17. yüzyılda gerçekleşmiştir. Çayın Rusya’da ilk kez görüldüğü tarih olarak 1638 yılı kabul edilmektedir. Bu tarihte, Çar I. Mikhail tarafından Moğol hükümdarı Altın Han’a elçi olarak gönderilen Vasili Starkov, Sibiry’a’nın kuzeybatı sınırında yer alan Ubsanor bölgesine gitmiştir. Çar’ın elçisi, Moğol hükümdarı Altın Han tarafından düzenlenen bir ziyafette çay ikramına katılmıştır. Aynı zamanda, Moğol hükümdarı tarafından Rus Çarı’na gönderilen sandık dolusu hediyeler arasında çay da yer almıştır. Böylelikle, Rusya’nın çayla tanışması bu diplomatik ilişkiler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Çayın Rus kültürüne giriş süreci, ilerleyen yıllarda ticari ve kültürel etkileşimlerle genişlemiş ve bu içeceğin Türk topraklarına ulaşmasında önemli bir köprü oluşturmuştur (Kuzucu, 2012, s. 17 ve Derinbay, 2024, s. 24).

İlk başlarda Rusya’da çay, halk arasında çok fazla talep görmese de sağlık amaçlı tüketen küçük bir soylu kesim oluşmuştur. Bu talebi karşılamak isteyen Rusya, Çin ile ticaret ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiş ve çay ticareti için bir “Çay Yolu” oluşturmuştur. Rusya ile Çin arasında 1679 yılında yapılan anlaşma ile deve kervanları aracılığıyla düzenli çay tedariki sağlanmış ve bu anlaşma, iki ülke arasındaki ticaretin temelini atmıştır. Daha sonra 1689 yılında imzalanan Nerçinsk Anlaşması, Rusya ve Çin arasındaki ticaret yollarının ve sınırların düzenlenmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreci takiben, 1727 yılında imzalanan Kyahta Anlaşması ile Kyahta üzerinden geçen ticaret yolları resmîyet kazanmış ve sınırlar daha kesin bir şekilde belirlenmiştir. Bu gelişmeler, Rusya’nın çay ticaretini daha da güçlendirmiş ve çayın değeri ülkede her geçen yıl daha iyi

anlaşılmaya başlanmıştır (Derinbay, 2024, s. 25).

Bu dönemde çay, halen soylu sınıfın tükettiği bir lüks ürün olarak görülse de ithalat verileri sürekli artış göstermiştir. Büyük Petro döneminde çayın ticari bir ürün olarak kabul edilmeye başlanmasıyla birlikte Rusya’da çay ticareti hızla gelişmiştir. Kyahta çay pazarının Rusya-Çin sınırındaki güvenlik endişeleri nedeniyle 18. yüzyılın sonlarında yaklaşık on kez kapatılması, Rus tüccarları Avrupa’daki çay tüccarlarına yönlendirmiştir. Bu süreçte İngiltere, Danimarka, Amsterdam, Lübeck ve Hamburg gibi Avrupa limanlarından çay ithal edilerek Rusya’nın Karadeniz limanlarına ulaştırılmıştır. Bu, çayın ticari ve kültürel yayılımını hızlandıran önemli bir adım olmuştur (Derinbay, 2024, s. 25).

Rusya’nın çay ithalatını Avrupa’daki tüccarlardan karşılamaya başlaması, çayın Osmanlı coğrafyasıyla temasını sağlayan önemli nedenlerden birini oluşturur. Bu bağlantıyı kanıtlayan en dikkat çekici unsurlardan biri, Osmanlı arşivlerinde yer alan hariciye belgeleridir. Bu belgeler, Odessa’daki Türk Konsolosluğu, St. Petersburg’daki Türk elçisi ve M.C. Scanavi adında bir Osmanlı çay tüccarı arasında gerçekleştirilen yazışmaları içermektedir. Yazışmalarda, Odessa adlı bir Rus gemisinin Londra’dan hareket ederek İstanbul limanına uğradığı ve sonrasında Odessa’ya doğru yolculuğuna devam ettiği belirtilmektedir. Bu durum, çayın İstanbul üzerinden geçen ticaret yolları aracılığıyla Osmanlı topraklarına uğradığı, çayın ticari bir ürün olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Derinbay, 2024, s. 32).

Belgelere göre, İstanbul’dan Odessa’ya gönderilen çayın taşınmasında, Mr. Scanavi adlı Osmanlı çay tüccarının aktif bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Süveyş Kanalı’nın açılması ve Odessa Limanı’nın Rus çay ticaretinde önemli bir merkez haline gelmesiyle birlikte, çayın Osmanlı coğrafyasında tanınması hızlanmıştır. Özellikle 1884 tarihli bir başka belge, Vladivostok’tan hareket eden ve çay yüklü olarak Odessa’ya ulaşan Moskova adlı gemiyi kaydetmektedir. Bu geminin güzergâhı sırasında İstanbul Boğazı’ndan geçtiği ve burada kısa bir mola verdiği belirtilmiştir. İstanbul, bu ticaret yolu üzerinde stratejik bir geçiş noktası olmasının yanı sıra, çayın Osmanlı coğrafyasına tanınmasında kilit bir rol oynamıştır (Derinbay, 2024, s. 32).

Çayın İstanbul Boğazı’ndan geçen ticaret yolları aracılığıyla Osmanlı topraklarına temas etmesi, aynı zamanda çayın Osmanlı kültüründe yer bulmaya başlamasının önünü açmıştır. İstanbul gibi önemli bir liman kentinde, çayın ticari

dolaşımının sağlanması, bu içeceğin hem saray çevresinde hem de halk arasında tanınmasına ve tüketimine zeminin hazırlanmasının temellerini attığı söylenebilir. Osmanlı'nın Rusya ve Avrupa ile sürdürdüğü ticari ilişkiler, çayın kültürel bir ürün olarak tanınırlığını artırmış, böylelikle Osmanlı çay kültürünün temelleri atılacak tanınırlığını sağlamıştır. Bu durum, Osmanlı-Rus ticari etkileşimlerinin çayın yaygınlaşmasındaki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Rusya'nın çayı tüketmesi ve bu ürünü ticareti yoluyla yayılması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk toplulukları da dolaylı olarak etkilenmiştir. Rusya topraklarında yaşayan Türkî halklar ve Türkî Cumhuriyetler, çayın Orta Asya'daki köklü geçmişiyle bağlantılı olarak, çayı kültürlerinin bir parçası olarak tüketmeye devam etmişlerdir. Bu halklar, Osmanlı topraklarına yaptıkları göçler sırasında yanlarında çay ve çay içme alışkanlıklarını da getirmiştir. Böylece, Rusya-Çin ticaret yolları ve Türkî toplulukların göç hareketleri, çayın Osmanlı coğrafyasına tanıtılmasında ve Türk kültürüne girmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu etkileşimler, çayın Osmanlı topraklarında tanınmasını hızlandırmış ve daha sonraki dönemlerde Türk çay kültürünün oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Bunun yanı sıra, çayın Osmanlı topraklarında tanınmasını hızlandıran bir diğer önemli faktör, yukarıda bahsedildiği gibi Rusya'nın çay ithalatında kullandığı ticaret yollarının İstanbul'da kesişmesidir. Süveyş Kanalı'nın açılmasının ardından, Avrupa limanlarından Odessa ve Vladivostok gibi Rus ticaret merkezlerine taşınan çayın bir kısmı, İstanbul Boğazı üzerinden geçmiştir. Özellikle İstanbul, hem Karadeniz hem de Akdeniz'i birbirine bağlayan stratejik konumu nedeniyle çay ticaretinin önemli duraklarından biri haline gelmiştir. Rusya'dan ithal edilen ve Osmanlı limanlarında taşınan çay, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk olarak saray çevresinde tanınmaya başlamıştır. Bu ticaret yolları sayesinde, çayın Osmanlı coğrafyasındaki dolaşımı artmış ve bu kültürel ürün, halk arasında yavaş yavaş yaygınlaşarak Türk çay kültürünün oluşumuna zemin hazırlamıştır.

2.1.4. Türkiye'nin Çay Tarihçesi

Türklerin çayı tanınması ve tüketmesi oldukça eski dönemlere dayandığından bahsedilmiştir. Bu tanınmada Asya coğrafyasında tüketilmiş olduğu görülmüştür. Fakat çayın, şimdiki Türk coğrafyasında yaygın ve sevilen bir içecek haline gelmesi, yakın tarihte gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde tanınmaya başlanan çay, Cumhuriyetin ilanı sonrasında yaygınlaşarak halk arasında önemli bir tüketim unsuru olmuş ve tarımı yapılmaya başlanmıştır.

Dünyada çayın, Çin dışında farklı ülkelere ilk ulaşmasıyla genellikle soylu sınıf tarafından tüketilen bir içecek vasfına bürünüyordu. Osmanlı döneminde de benzer bir durum söz konusuydu; çay, öncelikli olarak bürokratlar tarafından biliniyor ve tüketiliyordu. Çayın, üretildiği Çin'den deve kervanlarıyla getirilmesi ile maliyetliliğini arttırıyor olması, çayın fiyatını yükseltiyor ve kahveye kıyasla daha lüks bir içecek olarak konumlanmasına neden oluyordu. Bu nedenle çay, başlangıçta Osmanlı'daki üst sınıfların tercih ettiği bir içecek olmuştur.

Zamanla, ticaret yollarının iyileşmesi, ulaşım olanaklarının gelişmesi ve üretimde yaşanan ilerlemeler sayesinde halkın çaya erişimi kolay hale gelmiştir. Bu durum, kahveyi dahi geride bırakan yaygın bir çay tüketim kültürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Çayın Türk coğrafyasına girişinin Osmanlı'nın son dönemlerine denk gelmesi ve Cumhuriyetin ilanı ile birlikte çay tarımının ülkemizde başlaması, konunun iki ayrı başlık altında ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

2.1.4.1. Çay'ın Osmanlı Devrinde Yeri

Türk coğrafyasına çayın ilk ne zaman girdiği hakkında bilgiler bulunmamaktadır. Ancak çay ile ilgili yazılan metinlerden hareketle tahminler yürütülebilmektedir. Osmanlı döneminde çay hakkında kaleme alınan eserler incelendiğinde, Damatzade Ebül-Hayr Efendi'nin 1731 yılında yazdığı Çay Risalesi'nin bu alandaki ilk eser olduğu görülmektedir. Söz konusu risale, Türkçe olarak çay hakkında bilgi veren ilk metin olma özelliği taşımaktadır. Eseri kaleme alan yazar, çaya olan ilgisini ve tutkusunu bu çalışmaya yansıtmıştır. Bu metin, çayın 18. yüzyılda Osmanlı devrinin bürokrat ve üst tabakadan kişilerince bilindiğini ve tükettiğini, ancak halk arasında yaygın olmadığını ortaya koyan önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir (Acıduman, 2008).

Osmanlı döneminde çayın ülkeye ne zaman girdiğine dair farklı kaynaklar da bulunmakta; monografik türdeki eserlerden de hareketle tahmin edilmeye çalışılmıştır. Damatzade Ebül-Hayr Efendi'nin Çay Risalesi adlı eseri bu konuda önemli bir kaynak olmakla birlikte, çayla ilgili daha eski bir kayıt mevcuttur. İstanbul'da çay tüketimine dair bilinen en eski ve somut kayıt, 1631 yılından itibaren şehir ve çevresini gezen Evliya Çelebi'ye dayanmaktadır. Evliya Çelebi, kahvenin kavrulma esnasında yanması nedeniyle sağlık açısından zararlı olabileceğini ifade ederken, çayın faydalarına değinmiş ve çay tüketiminin daha sağlıklı bir tercih olduğunu vurgulamıştır (Kuzucu, 2004, s. 223). Bu kayıt, Osmanlı coğrafyasında çayın bilindiğine dair önemli bir ipucu sunsa da, çayın ülkeye ne zaman girdiği hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla çayın kesin olarak 17. yüzyılda

Osmanlı topraklarına girdiğini söylemek güçtür. Ancak mevcut veriler, çayın tahminen 17. ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlı coğrafyasına girmiş olabileceğini düşündürmektedir.

17 ve 18. yüzyıllar arasında çayın Osmanlı topraklarındaki varlığına dair bir diğer kanıt, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan mutfak mahzeni kayıtlarında bulunmuştur. III. Ahmed'in saltanatı dönemine ait olan bu kayıtlar incelendiğinde, 1710 tarihli bir belgede kahve, şeker ve tarçın gibi ürünlerin yanında çayın da var olduğu kayıt edilmiştir. Söz konusu kayıt, çayın Osmanlı İmparatorluğunda halk arasında yaygın olmasa da üst tabakaca 17 ve 18. yüzyıllar arasında bilindiği ve tüketildiği düşüncemizi kanıtlar biçimindedir (Derinbay, 2024, s. 8, 9).

Osmanlı İmparatorluğu'nda çayın halk arasında yaygınlaşması, 1853-1856 Kırım Savaşı ile hız kazanmıştır. Rusya ile girilen bu savaş sırasında Osmanlı Devleti'ne destek amacıyla İngiltere tarafından 97.864 asker gönderilmiştir. Çayın, İngiliz kültüründe yaygın bir tüketim alışkanlığına sahip olması nedeniyle, İstanbul'a gelen İngiliz askerleri ve aileleri de bu alışkanlıklarını sürdürmüş ve çaya olan talebi artırmışlardır. Pazarda çaya artan talep, Osmanlı halkı tarafından daha fazla tanınmasına ve tüketilmesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı halkının çay ile tanışması ve çayın yaygınlaşması süreci, Kırım Savaşı ile doğrudan ilişkilendirilebilir. Çayın, Osmanlı piyasasında bir pazar oluşturması sebebiyle çayın ülkemiz üzerinde yaygınlaşmasının başlangıcını 19. yüzyılın ikinci yarısı olarak kabul edebiliriz (Derinbay, 2024, s. 56).

Çayın Osmanlı toplumunda popülerliğini artıran bir diğer etken, Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında yabancı elçilikler tarafından düzenlenen balo ve ziyafetlerde çay ikram edilmesi olmuştur. Sultan Abdülmecid başta olmak üzere dönemin Osmanlı yönetici elitleri bu davetlere katılım göstermiştir. Ayrıca, İngiliz diplomatlarının ve üst düzey subaylarının eşlerinin Osmanlı elit ailelerinin üyeleriyle kurdukları sosyal ilişkiler, çayın Osmanlı üst sınıfında tanınırlığını ve popülerliğini önemli ölçüde artırmıştır. Bu etkileşim, çayın Osmanlı kültüründe yer edinmesinde önemli bir rol oynamıştır (Derinbay, 2024, s. 57).

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında çayın besleyici özellikleri ve sağlık açısından faydaları, modern bilimsel verilere dayalı olarak çeşitli tıp broşürleri, kitaplar, gazete ve dergilerde ele alınmıştır. Bu dönemde çayın faydalarını ve olası zararlarını inceleyen makaleler de bu çalışmaları desteklemiş ve çay üzerine artan ilginin akademik bir temele oturtulmasına katkı sağlamıştır. Dönemin önemli

gazetelerinden İkdam'da yer alan bir yazı, çay hakkında bilgilendirici metinlerin varlığını ortaya koyan önemli örneklerden biridir. Söz konusu yazıda, çayın farklı yönleri ele alınmadan önce şu ifadelerle giriş yapılmıştır: “Çay hakkında gazetelerde, nebâtat kitaplarında hayli malumat verilmiş olduğundan burada onları tekrar edecek değiliz.” (Kuzucu, 2012, s. 73). Bu durum, çayla ilgili bilgilerin Osmanlı toplumunda geniş bir yankı bulduğunu ve konuya yönelik ilginin halk nezdinde arttığını göstermektedir. Osmanlı'da çay hakkında bilimsel metinlerin kaleme alınması, çayın halk tarafından ilgiyle karşılanmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Çaya olan ilgi Osmanlı İmparatorluğu'nda gün geçtikçe artış göstermekteydi. Ancak, ülke sınırları içerisinde çay tarımının yapılmaması, devletin ihtiyacı karşılamak amacıyla çay ithalatına yönelmesine neden olmuştur. İlk başlarda tüketim düzeyi düşük olduğundan, çay genellikle Rusya'dan ithal edilmekteydi. Ancak, savaşların etkisiyle Rusya ile ticari ilişkilerin bozulması ve çaya olan talebin artması üzerine, Osmanlı Devleti çay ithalatını Avrupa ülkelerinden sağlamaya başlamıştır.

Bu dönemde çay, hem yabancı hem de yerli tüccarlar ve ticaret firmaları aracılığıyla temin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin çay ithalatı yaptığı başlıca ülkeler arasında Britanya, Hollanda, Kuzey Almanya'nın önemli ticaret şehirleri olan Hamburg ve Bremen yer alırken, nadiren Fransa da bu ticaretin bir parçası olmuştur. Dönemin ticaret kayıtlarının incelenmesi sonucunda, en fazla çay ithalatının Britanya'dan yapıldığı tespit edilmiştir (Derinbay, 2024, s. 64, 72).

Çayın ithalatı, Osmanlı Devleti'nde yıllar geçtikçe artış göstermiştir. Bu artış, çayın ülke içerisinde kullanımının ve toplumda yaygınlaşmasının önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'ndeki çay ticaretine ilişkin istatistik kayıtları 1878 yılında başlamış ve 1913 yılına kadar devam etmiştir. Bu kayıtlar incelendiğinde, 1879 yılında çay ithalatı için 38.321 altın lira harcandığı, bu rakamın 1913 yılına gelindiğinde 245.829 altın liraya ulaştığı görülmektedir. Söz konusu veriler, çaya yönelik talebin hızla arttığını ve ithalatın giderek genişleyen bir pazar oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Derinbay, 2024, s. 133). Bu durum, Osmanlı Devleti'nin çay ihtiyacını karşılamak için uluslararası ticaret ağlarına daha fazla yöneldiğini ve çayın Osmanlı toplumunda yaygınlaşan bir tüketim alışkanlığı haline geldiğini göstermektedir.

Söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çay ticareti, ağırlıklı olarak gayrimüslim tüccarların, özellikle Rum, Ermeni ve yabancı uyruklu kişilerin kontrolünde bulunmakta idi. Çay ithalatında büyük paya sahip olan İngiliz tüccarlar,

Osmanlı'daki gayrimüslim tüccarları aracı olarak kullanarak ticari ağlarını genişletmişlerdir. Bu dönemde, İngiltere merkezli Twinings ve Lipton gibi önde gelen çay ticareti şirketleri, Osmanlı şehirlerinde temsilcilikler ya da şubeler açarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Derinbay, 2024, s. 134).

Gayrimüslim tüccarlar, Avrupa, Seylan (Sri Lanka) ve Hindistan'dan ithal edilen çayın Osmanlı topraklarında dağıtımından sorumlu olmuşlardır. Örneğin, Twinings şirketinin İstanbul'daki temsilcisi Mouchtouris, Samsun'daki temsilcisi ise A.zade & Frere olarak kayıtlarda geçmektedir. Benzer şekilde, 1895 yılında İkdam gazetesinde yayımlanan bir reklama göre, Lipton çayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki distribütörü Komvopoluos adlı bir tüccar olmuştur. Bu örnekler, Osmanlı'daki çay ticaretinin uluslararası şirketler ve yerel gayrimüslim tüccarlar arasındaki iş birliği sayesinde yürütüldüğünü, aynı zamanda çayın dağıtım ve pazarlama ağının giderek genişlediğini göstermektedir (Derinbay, 2024, s. 135).

Şekil 2.1. Lipton çayının İkdam gazetesindeki reklamı (İkdam, 06.02.1895, s.6)

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari hayatı büyük ölçüde gayrimüslim tüccarların kontrolü altında kalmıştır. Bu tüccarlar, devletin sağladığı ticari imkânlardan faydalanarak sermayelerini büyütmüş ve pazardaki hâkimiyetlerini güçlendirmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin 1911-1913 yılları arasında yaşadığı toprak kayıpları, özellikle Balkan Savaşları'nın etkisiyle, ekonomik yapıda önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönemde imparatorluk, nüfusunun yaklaşık dörtte birini ve Avrupa eyaletlerinde bulunan topraklarının yüzde 10'undan

fazlasını kaybetmiştir. Toprak kayıpları, aynı zamanda bu bölgelerde yaşayan gayrimüslim tüccarların Osmanlı ekonomisinden kopmasına ve imparatorluğun ticari faaliyetlerinde önemli bir boşluk oluşmasına neden olmuştur (Derinbay, 2024, s. 141).

Balkan Savaşları öncesinde Rum tüccarlar, Osmanlı ekonomisinin iş gücü ve sermayesinin yaklaşık yüzde 60'ını ellerinde bulundururken, Müslüman tüccarların payı yalnızca yüzde 15 düzeyinde kalmaktaydı. Gayrimüslim tüccarların piyasadaki hâkimiyeti, toprak kayıplarının ardından ekonomik dengeyi derinden sarsmış ve ticaretin sekteye uğramasına yol açmıştır. Bu olumsuz sonuçları giderebilmek adına Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve ideolojik bir dönüşüm yaşanmış, Osmanlılık fikrinin terk edilerek devlet, Türk-İslam milliyetçiliği anlayışına yönelmiştir. Bu yeni fikir yapısı, ekonomik alanda bir "milli ekonomik sınıf" oluşturulması düşüncesini doğurmuştur (Derinbay, 2024, s. 141).

Bu doğrultuda, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı basını, özel girişimcilik ve serbest ticaret gibi liberal ekonomik fikirleri yaygınlaştırmaya başlamış ve yerli girişimci bir Türk-İslam burjuvazisinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Özellikle Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında, Osmanlı gazetelerinde gayrimüslim tüccarlara ve yabancı yatırımcılara yönelik olumsuz söylemler dikkat çekmiş, halkın bu kesimlerin mallarını tüketmekten kaçınması teşvik edilmiştir (Derinbay, 2024, s. 141). Bu söylemlerle birlikte, yerli üretime olan talep artırılarak Osmanlı ekonomisinde bağımsız bir yerli pazar oluşturulması hedeflenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik dönüşüm sürecinin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Savaşın yarattığı ekonomik koşullar, Müslüman iş adamlarının ticari hayatta daha etkin rol almasını ve örgütlenmelerini zorunlu hale getirmiştir. Bu doğrultuda, Eylül 1914'te Osmanlı hükümeti, yabancı devletlere ve vatandaşlara tanınan mali, ticari, yasal ve idari tüm ayrıcalıkları sona erdirerek İmtiyazat-ı Ecnebiyye olarak bilinen anlaşmayı iptal etmiştir. Bu adım, Osmanlı ekonomisinde yabancı sermayeye bağımlılığı azaltma ve yerli girişimciliği güçlendirme amacını taşımıştır. Savaş boyunca, gayrimüslim ve yabancı işletmelere karşı ekonomik boykotlar uygulanmış, yerli ürünlerin kullanımı teşvik edilerek ekonomide milliyetçilik anlayışı benimsenmiştir (Derinbay, 2024, s. 143). Bu politikalar, Müslüman tüccarların sahneye çıkmasını hızlandırmış ve Osmanlı ekonomisinde millileşme yönünde önemli bir dönüşümü başlatmıştır.

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nde ticari yapının değişimini başlatmış ve ekonomik milliyetçilik düşüncesini güçlendirmiştir. Devletin attığı adımlar, gayrimüslim ve yabancı sermayenin etkisini kırarak yerli Müslüman girişimcilerin ekonomik sahnede aktif rol almasını teşvik etmiştir. Bu süreçle birlikte, Müslüman tüccarların yeni çay şirketleri kurmasıyla ticaret alanında somut ve olumlu sonuçlar vermeye başlayan örneklerinden birisi olmuştur.

Osmanlı Devleti'ndeki ticaretteki millileşme sürecinin ardından başarılı olan çay girişimlerinden biri de Albayrak Mustafa Nezih Çayları olmuştur. Firmanın kurucusu Mustafa Nezih Bey, köklü bir aile geçmişine ve saygın bir kariyere sahip bir isimdir. Çay sektörüne yönelmesinin nedenleriyle ilgili olarak Milliyet Gazetesi'ne verdiği bir röportajda, çocukluk yıllarından itibaren çaya olan ilgisinin Erzurum'da uzun süre bulunmasına dayandığını belirtmiştir. Bu süreçte ailesinin düzenli olarak çay tüketmesi, onun da çaya alışmasına ve bu içeceği sevmesine vesile olmuştur. Ayrıca Osmanlı'da memuriyet hayatı sırasında, görev yaptığı bölgelerde kaliteli çay bulamamasının kendisini bu konuda çözüm arayışına yönlendirdiğini ifade etmiştir. Emeklilik sonrası kariyer planlaması yaparken çay sektörüne giriş fikrinin kendisi için en uygun seçenek olduğunu düşünmüş ve bu alanda çalışmaya karar vermiş, bu düşüncesini vermiş olduğu röportajda “Hah, işte benim için en münasip iş!” sözleriyle ifade etmiştir (Derinbay, 2024, s. 145, 147).

Albayrak Mustafa Nezih Çayları şirketinin kuruluş yılına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Esra Ansel Derinbay, eserinde bu konuya ilişkin bir değerlendirme yapmış ve şirketin 1917 yılında kurulduğunu öne sürmüştür. Derinbay, bu iddiasını dört farklı gerekçeye dayandırarak temellendirmiştir. Her ne kadar bu tarih kesinlik taşımasa da, söz konusu çıkarımlar ışığında 1917 yılı şirketin kuruluşu için makul ve kabul edilebilir bir tarih olarak değerlendirmiştir (Derinbay, 2024, s. 148, 149).

Albayrak Mustafa Nezih Çayları şirketinin, diğer çay firmaları arasından sıyrılarak akılda kalıcı hale gelmesi ve başarı elde etmesi, Türkiye'deki çay pazarında birçok yeniliğe öncülük etmesine dayanmaktadır. Şirketin reklam broşürlerinde, çaylarının Hindistan, Çin, Seylan ve Cava'dan doğrudan temin edildiği bilgisine yer verilmektedir. Aynı zamanda, teneke kutularda ve farklı ağırlıklarda çay satışı yapan ilk firma olduğu iddiası dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, çeşitli kokulu ve farklı türde çayları bir araya getirerek özgün harmanlar oluşturması, şirketi çay pazarında yenilikçi bir konuma taşımıştır (Derinbay, 2024, s. 150).

Albayrak Mustafa Nezih Çayları, ambalaj tasarımlarında dönemin koşullarına göre, yenilikçi bir yaklaşım benimsemiştir. Tasarımlar için uzmanlardan destek alınmış ve özellikle Japon kültürüne atıfta bulunan motifler tercih edilmiştir. Bu motifler arasında şemsiye tutan Japon kadın figürleri ile turna kuşu süslemeleri dikkat çekmiştir. Şirketin bu özgün tasarımları, dönemin çay piyasasında diğer firmalar için de ilham kaynağı olmuş ve benzer paket tasarımları kısa sürede piyasaya sürülmüştür. Çay sektörüne getirdiği yenilikler ve uygulamalar, Albayrak Mustafa Nezih Çayları'nın bu alanda önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır (Derinbay, 2024, s. 151).

Şekil 2.2. Albayrak Mustafa Nezih Çayları şirketinin piyasaya çay sürdüğü teneke kap. (Agahmuzayede, ty.)

Ancak tüm bu başarılarla rağmen şirket, 1942 yılında Türk Devleti'nin çay üretimi ve ticaretini resmen tekelleştirmesiyle çay ticaretinden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte şirket, faaliyet alanını yeniden yapılandırarak baharatlar ile diğer bakliyat ürünlerinin ticaretine odaklanmıştır. Her ne kadar çay sektöründeki varlığı sona ermiş olsa da, Albayrak Mustafa Nezih Çayları'nın sektöre kazandırdığı yenilikler, onu çay tarihindeki öncü firmalar arasında yerini korumaktadır (Derinbay, 2024, s. 154).

Osmanlı Devleti'nde çayın popülerliğinin artması, ithalatın büyümesine ve bir

pazar oluşmasını sağlamıştır. Talepteki bu artış ve çayın sağlık açısından yararlı bir içecek olması, coğrafyamızda çay tarımı yapılması fikrini ortaya çıkarmıştır. Literatürü incelediğimizde, tarımsal faaliyet olarak çay üretimine dair ilk kayıtların salnamelerde yer aldığı görülmektedir.

Bazı kaynaklar, Osmanlı döneminde, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay tarımının yapılmadığını ileri sürmektedir (Hann, I. ve Hann, C., 2003). Ancak bölgenin sözlü halk kültürüne göre, çay üretimi Osmanlı döneminde, hatta 19. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Bu görüşü destekleyen somut yazılı belgeler de mevcuttur. Nitekim 1878 yılına ait Trabzon Vilayeti Salnamesi, bölgede çay üretiminin varlığını kanıtlar niteliktedir. Salnamede, 1878 yılında Lazistan sancağına bağlı Hopa kazasında 20.000, Arhavi nahiyesinde ise 5.000 kıyye olmak üzere toplamda 25.000 kıyye çay üretildiği bilgisi yer almaktadır (Kuzucu, 2004, s. 227). Bu veriler, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay tarımının Osmanlı döneminde başladığını ve tarımsal üretim faaliyetlerinin düşünüldüğünden daha erken bir tarihte gerçekleştiğini ortaya koyan kanıtlar olmuştur.

Salname kayıtlardan hareketle dönemin koşulları göz önüne alındığında, sistemli ve geniş çaplı bir tarım faaliyetinden çok bireysel ve deneme niteliğinde girişimler olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi'nde iş imkânlarının yetersizliği nedeniyle birçok kişi çalışmak amacıyla Batum ve Rusya'ya göç etmiştir. Bu kişilerin dönüşlerinde beraberlerinde getirdikleri çay fidanları, bireysel çabalarla küçük çaplı fidanlıklarda yetiştirilmiştir. Ancak bu girişimler, ne teknik bilgiyle ne de devlet desteğiyle desteklendiğinden sürdürülebilir olmamış ve ekonomik anlamda kayda değer bir sonuç ortaya koymamıştır (Alikılıç, 2016, s. 273). Bu girişimler, geniş çaplı bir ekonomik değer yaratamamakla birlikte, yalnızca ev ekonomisine katkı sağlayacak sınırlı bir gelir kaynağı olmuştur.

Osmanlı döneminde, çay tarımına yönelik, devlet tarafından resmi girişimlerin olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu girişimlerin ilki, II. Abdülhamit döneminde gerçekleşmiştir. Çay tarımına yönelik ilk ciddi girişiminin tarihi kayıtlarda belirtilmese de, Kuzucu'nun teorilerine göre bu ilk adımın 1888 yılında atıldığını düşünmektedir (Kuzucu, 2012, s. 103, 104).

Bu bağlamda önemli olan bir diğer kaynak, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunlarından Mudanya Kaymakamı Hasan Fehmi tarafından 1892 yılında İstanbul'da yayımlanan Coğrafyayı Sınai ve Ticari adlı kitabıdır. Eserin 107. sayfasında, dönemin Ticaret Nazırı Esbaki İsmail Paşa aracılığıyla Çin'den çay

fidanlarının getirildiği ifade edilmektedir. Söz konusu fidanlar, Bursa'nın çeşitli bölgelerine dikilmiş. Çay bitkisinin yetişebileceği bölgeler hakkında herhangi bilimsel bir çalışmanın bulunmaması sebebiyle bilinçsiz bir girişim olmasına neden olmuştur. Bu nedenle deneme-yanılma yoluyla gerçekleştirilen bu ilk girişim, Bursa topraklarının, çay fidanlarının isteğini karşılayamayarak, tutmaması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Kacar, 2010, s. 3).

II. Abdülhamit döneminde yaşanan ilk başarısız girişimin ardından, bu deneyimden ders alınarak ikinci bir çay tarımı denemesi başlatılmıştır. 1894 yılında Japonya'dan çay fidanları sipariş edilmiş ve bu girişimle birlikte "Çay Fidanları Yetiştirilmesi Hakkında Tarifname" başlıklı bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatnamede, çayın yetiştirildiği Çin ve Japonya'nın coğrafi konumları, iklim özellikleri, toprak yapısı ve meteorolojik koşulları detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. Ayrıca, tarımsal faaliyetin başarıya ulaşabilmesi için çayın hangi bölgelerde deneneceği de belirtilmiştir. Buna göre, Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa, Aydın, Adana, Halep, Suriye ve İstanbul gibi iller çay tarımı için seçilmiştir (Kuzucu, 2012, s. 107, 108).

1895 yılında yurda getirilen çay fidanları, belirlenen bölgelerde dikilmiş ve büyüyüp sürgünler vermeye başlamıştır. Ancak sürgünlerin toplanma zamanı geldiğinde yaprakların kuruyup döküldüğü gözlemlenmiştir. Yapılan incelemelerde, bu olumsuz durumun çayın yıl boyunca nemli bir ortam istemesi ve doğrudan güneş ışığına maruz kalması sonucu ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu faktörler, çay tarımı için uygun ekolojik koşulların sağlanamaması nedeniyle girişimin tekrardan başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur (Kuzucu, 2012, s. 109).

Osmanlı Devleti'nde çayın tarihi, 17. yüzyılda bireysel tüketimle başlasa da zamanla halk arasında popüler bir içecek haline gelmişti. 19. yüzyılda çaya yönelik artan talep, ithalata dayalı bir pazarın oluşmasına yol açarken, çayın tarımsal üretimiyle milli ekonomiye kazandırılması fikri de gündeme gelmişti. II. Abdülhamit döneminde yapılan girişimler, Japonya ve Çin'den getirilen çay fidanlarıyla çeşitli bölgelerde denemelerle sürdürülmüş; ancak bilimsel çalışmaların eksikliği ve uygun ekolojik koşulların olduğu bölgeler belirlenememesi nedeniyle bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Buna rağmen, başarısız girişimler çay üretimi fikrini zihinlerden silmemiş, aksine elde edilen deneyimler ışığında yeni yolların aranmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı dönemi içerisinde oluşan çay tarihçemiz, Cumhuriyet döneminde çayın Türkiye'de sistemli ve başarılı bir tarım faaliyeti olarak geliştirilmesinin temelini oluşturmuş, milli ekonomiye katkı sağlayacak önemli bir kültürel miras bırakmıştır.

2.1.4.2. Cumhuriyet Dönemiyle Başlayan Çay Tarımı ve Tarihçesi

Cumhuriyet'in ilanı, Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönüşümler arasında tarımsal üretim politikaları da önemli bir yer tutar. Ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlamak amacıyla farklı tarımsal ürünlere yönelme çabaları, yeni arayışları beraberinde getirmiştir. İşte bu bağlamda, Osmanlı döneminde temelleri atılmış ve çeşitli üretim denemeleri olan çay kültürü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet politikalarıyla desteklenerek sistematik bir üretim sürecine girmiştir. Çay üretiminin ilk resmi olarak başlatılan Rize ve çevresinde gerçekleştirilen çalışmalar, Türkiye'de çay tarımının başlaması ve gelişmesinde bir dönüm noktası olmuş; çay, kısa sürede ekonomik ve kültürel bir simge haline gelmiştir. Bu bölümde, Cumhuriyet Dönemi'nde çay tarımının nasıl başladığı ve bu süreçte yaşanan önemli gelişmeler ele alınacaktır.

Çayın Osmanlı döneminde popülerlik kazanması, ülke ithalatında önemli bir konuma yükselmesine neden olmuştur. Cumhuriyet öncesi dönemde, çay üretimine yönelik girişimler, döviz kaybını önleme amacı taşımaktadır. Ancak, bu süreçte gerçekleştirilen üretim denemeleri, teknik hatalar nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu olumsuz deneyimler, ilerleyen dönemlerde tecrübeye dayalı olarak üretim süreçlerinin geliştirilmesine olanak sağlamıştır.

1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nin ardından Rusya, I. Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı alarak Kafkas Cephesi'ndeki askerlerini Batum, Kars, Artvin ve Ardahan gibi stratejik bölgelerden geri çekmiştir. Bu süreçte, bölgede oluşan otorite boşluğunu fırsat bilen Osmanlı Devleti, 1918 yılında düzenlediği harekâtla bu toprakları yeniden kontrol altına almış ve Brest-Litovsk Antlaşması'yla bu bölgelerin Osmanlı'ya bırakılması sağlanmıştır. Söz konusu anlaşmayla birlikte Osmanlı Devleti, Rusların, Batum topraklarında kurmuş olduğu geniş çay bahçelerinin de sahibi olmuştur (Kuzucu, 2012, s. 121).

1918 yılında Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinin tarımsal ve ekonomik durumunu incelemek amacıyla Halkalı Yüksek Ziraat Okulu öğretim üyelerinden Ali Rıza Erten, Tarım Bakanlığı tarafından bu bölgeye görevlendirilmiştir. Erten, Kars, Ardahan ve Rize'deki gözlemlerinin ardından Batum'a geçerek araştırmalarını sürdürmüştür. Batum'da yaptığı incelemeler sırasında, bölgede mandalina, limon, portakal, bambu ve çay gibi astropikal bitkilerin yetiştirildiğini tespit etmiştir. Bu ürünlerin yetiştirilmesi ve değerlendirilmesine ilişkin detaylı bilgilerle birlikte bölgenin meteorolojik kayıtlarını da inceleyen Erten, aynı zamanda Rus işgali

sırasında Rize’ye dair toplanmış meteorolojik verileri ele geçirmiş ve analiz etmiştir. Batum ile Rize’nin coğrafi ve iklimsel özelliklerinin benzerlik taşıdığını belirleyen Erten, Batum’da yetişen astropikal bitkilerin Rize ve çevresinde de başarıyla yetiştirilebileceği sonucuna ulaşmıştır (Zihnioğlu, 1998, s. 15).

Ali Rıza Erten, hazırladığı raporda Rize çevresinde ekonomik ölçekli çay tarımının yapılabileceğini belirtmiş ve raporu tamamladıktan sonra İktisat Bakanlığı’na sunmuştur. Erten, ayrıca, raporunda yer alan bulguları ve Türkiye’de çay tarımının gerekliliğini savunmak amacıyla, 1921 yılında Yeni Ziraat Gazetesinin 9. sayısından itibaren bölümler halinde yayımlamıştır. İlgiyle karşılanan bu rapor, 1924 yılında “Çay, Limon, Mandalina, Portakal, Bambu Ziraatı” başlığıyla İstanbul’da Sanayi-i Nefise Matbaası tarafından kitaplaştırılarak yayımlanmış; ardından 1925 yılında, İktisat Bakanlığı tarafından “Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya’da Tetkikatı Ziraiye” adıyla yeniden basılmıştır (Saklı, 2018, s. 246, 247). Ali Rıza Erten, çayın Türkiye topraklarında yetiştirilebileceğini ve ekonomiye kazandırılacak büyük bir potansiyel taşıdığını bilimsel çalışmalarıyla ortaya koymuş, bu konuda güven veren öncü bir isim olarak tanınmıştır. Çay tarımının ülkemizdeki temellerinin atılmasına teorik düzeyde önemli katkılar sunmuş, ancak fiilen bir uygulama sürecinde yer almamıştır.

Arazilerden elde edilen ürünlerle geçimlerini sağlayamayan Rize halkı, çözümler arayarak gurbete çıkmış ve fırıncılık, inşaat, ticaret gibi işlerde çalışarak ailelerine destek olmaya çalışmıştır. I. Dünya Savaşı ve Bolşevik İhtilali’nin ardından, Rize halkı için önemli bir geçim kaynağı olan Rusya sınırlarının kapanması, bölgede ekonomik sıkıntılara yol açmıştır. Bu dönemde, ekonomik koşulların zorlaşması ve sınırların kapanması, yörede ciddi huzursuzluklara sebep olmuş, eşkıyalık olaylarında artış gözlenmiştir. Bölgede huzur ve güven ortamını yeniden tesis etmek amacıyla, 1920 yılında ilgili bakanlıkların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur (Saklı, 2018, s. 250).

Sorunun çözümü için çeşitli bakanlıklardan temsilcilerin katılımıyla bir komisyon toplanmış ve İktisat Vekâleti adına Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin de bu komisyonda görevlendirilmiştir. Komisyon toplantılarında, Zihni Derin, Rize ve çevresinde istikrar ve refahın sağlanmasının, halkın geçimlerini sürdürebilecekleri iş ve gelir kaynaklarına erişimine bağlı olduğunu vurgulamış, bu doğrultuda fikirlerini paylaşmıştır. Bu sürecin devamında, Zihni Derin’in de görevlendirilmesiyle Rize bölgesine yönelik ciddi bir ilgi ve çalışma sürecinin başlangıcı olmuştur. İlk olarak, bölgedeki bakanlık teşkilatından Rize’nin ekonomik ve özellikle tarımsal durumuna

ilişkin bilgiler talep eden Derin, bölgenin Batum ile benzerlik gösterdiğini değerlendirerek, orada gerçekleştirilen tarımsal faaliyetleri öğrenmek amacıyla uzman kişilerden destek almıştır. Aynı zamanda, Ali Rıza Erten'in "Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikatı Ziraiye" başlıklı raporunu da incelemiştir. Tüm bu çalışmalar ve bölge halkıyla yürüttüğü temaslar sonucunda, Rize'de çay, mandalina, portakal ve limon yetiştirilmesinin uygun olabileceğini belirlemiş ve 1921 yılında bu ürünlerin üretimine yönelik bir fidanlık kurulması kararını alarak harekete geçmiştir (Hatipoğlu, 1939, s. 14).

1923 yılında Zihni Derin, Rize'de araştırma ve incelemeler yapmak ve kurulması planlanan üretim fidanlığını hayata geçirmek amacıyla bölgeye gitmiş ve saha çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte, dönemin Rize Valisi Hurşit Bey tarafından kendisine tam destek vermiş ve eski adıyla Garal Dağı olarak bilinen, bugün ise Ziraat Çay Bahçesi ile Atatürk Çay ve Bahçe Bitkileri Araştırma Enstitüsü'nün bulunduğu alandaki 15 dekarlık hazine arazisi fidanlık çalışmaları için tahsis edilmiştir. Zihni Derin, tarımsal çalışmaların ilerletilmesi amacıyla İbrahim isimli bir ziraat memurunu Batum'a göndermiş; bu görevde İbrahim, çay, mandalina, limon ve portakal tohumları ile fidanlarını temin etmiş ve yurda dönerek dikim sürecini başlatmıştır. Aynı yıl, Zihni Derin de Batum'a giderek, Ruslar tarafından oluşturulan çay bahçeleri ve çay fabrikasında incelemelerde bulunmuş, ayrıca Astropikal Bitkiler Araştırma İstasyonu'nda araştırmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaların ardından, çay, bambu ve narenciye tohumları ile birlikte bir Rus bahçıvan eşliğinde Rize'ye dönmüştür. Getirdiği tohumlar bahçıvan ile birlikte ekilmiş, fidanlığın sorumluluğu da bu bahçıvana verilmiştir. Zihni Derin'in Ankara'ya dönmesiyle birlikte, çay fidanlığı oluşturulması sürecinde önemli bir aşama daha tamamlanmıştır (Kuzucu, 2012, s. 129).

Şekil 2.3. Ziraat Gazetesinde, Zihni Derin Tarafından Kurulan Fidanlıkta 1939 Yılında Çay Toplanırken Çekilmiş Fotoğraf (Ziraat Gazetesi, 1939, s. 717)

Kurulan çay fidanlığı, halka fidan dağıtabilecek bir seviyeye ulaşmış olsa da, halkın ilgisizliği ve devletin yeterli desteği sağlamaması sürecin ilerlemesini zorlaştırmıştır. Halk, geçimlerini sağladıkları ve temel beslenme kaynağı olan mısır ekimi yerine çay tarımının gelir sağlayabileceğini öngörememiş, devlet ise ekonomik açıdan getireceği mali yük nedeniyle temkinli bir yaklaşım sergilemiştir. Kamuoyunun dikkatini çay tarımına çekmek ve halka teşvik sağlamak amacıyla Zihni Derin, Ankara'ya döndükten sonra, dönemin Rize milletvekilleri Esad ve Ekrem Bey'in desteğiyle 28 Şubat 1924'te TBMM'de görüşülmek üzere gerekli komisyonlara bir kanun teklifi sunulmuştur (Saklı, 2018, s. 252).

6 Şubat 1924 tarihine kadar üç gün süren görüşmeler sonucu 407 sayılı "Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun" adıyla sunulan tasarı kanunlaşmıştır. 407 sayılı Kanun'un görüşmeleri sırasında, tasarıyı sunan Zihni Bey ve Rize milletvekilleri, bölge halkının temel geçim kaynağı olan mısır tarımını bırakmalarını teşvik etmek ve çayın yeni bir ürün olarak ekimini yaygınlaştırmak amacıyla, hazineden her dönüm arazi için 10 liralık bir destek ödemesi yapılmasını önermiştir. Ancak, bu öneri görüşmeler sırasında farklı açılardan eleştirilmiştir. Çay tarımının ekonomik açıdan verimli olmayacağı ve önerilen desteğin hazineye ciddi bir yük getireceği endişesi dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra, halkın geçimlerini sağladıkları mısır tarımından

vazgeçmelerinin, onların ekonomik açıdan daha da zor bir duruma düşmelerine neden olabileceği vurgulanmıştır. Dolayısıyla, tarlaların çay tarımına dönüştürülmesini teşvik etmek amacıyla önerilen ödemenin, kısa vadede halk için etkili bir çözüm sağlayamayacağı ve uzun vadede devletin ekonomik yükünü artıracığı yönündeki değerlendirmeler sonucunda sunulan madde teklifi kabul edilmemiştir. Finansal desteğin kabul edilmediği 407 sayılı kanun, yedi maddeden meydana gelmiştir. Altıncı ve yedinci maddelerin yürürlük ve yürütme maddeleri olması sebebiyle, önem ifade eden beş madde bizim ilgi alanımıza girmektedir (Saklı, 2018, s. 252-261).

Kabul edilen 407 sayılı Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun şu şekildedir:

1. Madde: Rize vilâyetiyle Artvin vilâyetinin Borçka kazası dahilinde mevcut arazideki çalılık ve kızıl ağaçların ziraat fen memurunun vereceği rapora nazaran kat ve kaliyle yerlerine arazinin istidadı tabiiyesine göre fındık, portakal, limon, mandarina ve çay ve emsali nafi fidanların eshabı mecburdur.

2. Madde: Hükûmet, vilayetin en müsait bir mahallinde bir çay ve mandarina fidanlığı tesis ve idaresini ameli bir mütehassısa tevdi eder.

3. Madde: Gars olunacak fidanları Hükûmet meccanen ita eder.

4. Madde: İşbu kanunun tarihi neşrinden itibaren altı ay zarfında Hükûmet tarafından icabeden fenniye biliera garsiyat mntıkları tesbit ve eshabına tebliğ olunur. Bu ameliyenin ikmalini müteakip eshabı tarlalarını ihzar ve nihayet üç sene zarfında garsiyatı ikmale mecburdur.

5. Madde: Miadında garsiyat yapılan araziden on sene müddetle arazi vergisi istifa olunmaz. (TBMM ZC, C.2, İ. 96, 06.02.1340 (1924))

Kanun, çay tarımının Rize ve çevresinde yaygınlaştırılması için önemli bir adım atmış olsa da, içerdiği eksiklikler ve devletin bu süreçte yeterince sorumluluk üstlenmemesi nedeniyle tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştır. Birinci maddeyle, mevcut arazilerin doğal yapısına uygun şekilde yeniden düzenlenmesi, düşük verimli çalılıkların temizlenmesi ve yerlerine ekonomik getirisi yüksek çay, mandalina, limon gibi ürünlerin dikilmesi öngörülmüştür. Bu madde, çay tarımı için altyapıyı oluşturmayı hedeflemekle birlikte, çiftçilerin ekonomik kaygılarını giderecek bir destek mekanizması sunmamış, bu da uygulamanın etkinliğini sınırlamıştır.

İkinci maddeye göre, devletin bir çay ve mandalina fidanlığı kurması ve yönetimini bir uzman kişiye devretmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu hüküm, teknik desteğin sağlanmasını amaçlasa da, devletin yalnızca altyapı sağlayarak sürecin diğer aşamalarını çiftçilerin inisiyatifine bırakması, halkın çay tarımına geçiş konusundaki çekincelerini artırmıştır. Üçüncü maddeyle, çiftçilere fidanların ücretsiz olarak sağlanacağı taahhüt edilmiştir; bu, tarımsal dönüşümü kolaylaştırmak açısından olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir. Ancak, maddede fidanların bakımına ilişkin herhangi bir rehberlik ya da teknik destek belirtilmemiştir.

Dördüncü madde, arazilerin tarımsal dönüşüm süreçlerinin altı ay içinde planlanarak ilan edilmesi ve bu dönüşümün üç yıl içinde tamamlanması zorunluluğunu getirmiştir. Ancak, böyle bir dönüşüm için ekonomik ve teknik destek mekanizmalarının yetersizliği, uygulamada halkın motivasyonunu ve katılımını olumsuz etkilemiştir. Beşinci maddeyle, çay ekimi yapılan arazilere on yıl boyunca arazi vergisi muafiyeti tanınması öngörülmüştür; bu teşvik önemli bir adım olmakla birlikte, çiftçilerin mevcut gelir kayıplarını telafi etmeye yönelik doğrudan destek eksikliği, çay tarımının benimsenmesini engellemiştir.

Kanunun uygulanma sürecine bakıldığında, Zihni Derin ve Rize milletvekillerinin bireysel çabalarıyla bu sürecin destekledikleri, ancak devletin yeterince özen göstermediği görülmektedir. Çay fidanlığı kurulması ve tarımsal dönüşüm için altyapı oluşturulması olumlu bir gelişme olsa da, üretilecek çayların işlenmesi, pazarlanması ve çiftçilerin ekonomik yükünün hafifletilmesine dair düzenlemeler kanunda yer almamıştır. Bu eksiklikler, çay tarımının yaygınlaşması hedefini olumsuz etkilemiş.

Zihni Derin, Ziraat Genel Müfettişi sıfatıyla 1927 yılına kadar aralıklı olarak Rize'yi ziyaret etmiş, çay ve narenciye fidanlıklarının geliştirilmesi ve halka fidanların dağıtılması için çaba göstermiştir. Ancak, 1927 yılında bu görevden alınarak öğretmenlik mesleğine geri dönmüş ve çay tarımıyla ilgili faaliyetlerini sonlandırmıştır. Bu süreçten sonra Rize'ye tekrar gitmemiştir. Kanun metninde mükâfat hükmünün çıkarılması, çay tarımının yaygınlaştırılması çabalarını olumsuz etkilemiştir. Halk, ekonomik teşviklerin ortadan kalkması nedeniyle çay bahçesi kurma fikrine sıcak bakmamış ve çay tarımı bölgesel bir kalkınma stratejisi olarak etkisini kaybetmiştir. Devlet, kurulan fidanlıkların ötesine geçememiş ve çay tarımı fikri bir duraklama dönemine girmiştir. Bunun aksine, narenciye fidanlıkları konusunda belirli bir ilerleme kaydedilmiştir (Saklı, 2018, s. 261).

1935 yılında, dönemin Başbakanı İsmet İnönü, yurt genelinde gerçekleştirdiği incelemeler kapsamında Trabzon'dan sonra Rize'ye bir vapur yolculuğuyla gelerek ziyarette bulunmuştur. Her zaman kültürel, sosyal ve ekonomik sorunlara duyarlılığıyla bilinen İnönü'ye, Rize'nin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar aktarılmış ve bu bağlamda çay tarımı konusunda yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ziyaret sırasında, Zihni Derin'in 1924 yılında başlattığı çay tarımı teşebbüsleri ve bu alanda atılan adımlar kendisine detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İnönü, Rize'de çay tarımının geliştirilmesi talebine ilgi göstermiş ve Ankara'ya döndükten sonra, bu konunun Tarım Bakanlığı tarafından ciddiyetle ele alınması gerektiğini vurgulamıştır (Zihnioğlu, 1998, s. 17, 18).

Bahsi geçen konuyla ilgili düşüncelerini gezi raporunda şu şekilde ifade etmiştir: “Rize temiz, şirin bir kasabadır. Son zamanlarda portakal ve mandalina yetiştiriciliği ile bir miktar geçim sağlamışlar. Şimdi bir ümitleri de çaydadır. Ziraat istasyon müdürü, çay için çok hevesli ve teşvikçidir” (Öztürk, 2016, s. 47). Bu ifadeler, çay tarımına yönelik bölgedeki asıl ilginin ve umudun ziraat istasyonu müdüründen kaynaklandığını açıkça ortaya koymaktadır. Halk arasında henüz çay tarımına yönelik bir farkındalık veya rekabet bulunmamakta, bu süreç daha çok yerel yetkililerin teşvik edici çabalarına dayanmaktadır.

Raporun devamında şu ifadeler yer almıştır: “Rize'de fasulye, balmumu, narenciye, fındık, ceviz, çay kıymetli mevzular sayılıyor. Çay fabrikası istiyorlar. Fakat bugün elde bir fabrikayı idare edecek mahsule yoktur. Sonra asıl mesele, bugün bir dönüm portakalın çaydan daha çok para getireceği söylendi. Hâl böyle ise çay meselesi muğlak demektir. Fakat çay kültürünü ilerletebilirsek, bizim için değeri fazla olur” (Öztürk, 2016, s. 47). Bu ifadeler, dönemin ekonomik koşullarında çay tarımının kârlılığı ve sürdürülebilirliği konusunda İsmet İnönü'nün bazı şüpheler taşıdığını göstermektedir. Ancak, çayın uzun vadede ekonomik açıdan değerli bir ürün olabileceğine dair umudu, bu konuda gerekli adımların atılmasını teşvik etmiştir. Çay fabrikası kurulması için mevcut üretimin yetersiz olduğu vurgulanmış olsa da, çay tarımının geliştirilmesi halinde gelecekte önemli bir potansiyele sahip olacağı yönündeki öngörüsü dikkat çekmektedir.

1935 yılının Eylül ve Ekim aylarında, dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün girişimleri ve yönlendirmesiyle, Tarım Bakanı Muhlis Erkmén, Samsun'dan Rize'ye kadar uzanan bölgenin doğal, ekonomik ve sosyal koşullarını incelemek üzere bir heyet eşliğinde planlı bir inceleme gezisi gerçekleştirmiştir. Başbakan İnönü'nün isteği doğrultusunda, bu inceleme gezisine Rize'nin de dâhil edilmiş, bölgedeki

ekonomik ve tarımsal sorunların yerinde tespit edilmesi açısından büyük önem taşımıştır. Gezi sırasında yapılan değerlendirmeler sonucunda, çay tarımı en öncelikli konu olarak belirlenmiş ve bu alanda daha kapsamlı ve bilimsel bir araştırma yapılmasına karar verilmiştir. Bu gelişme, çayın bölge ekonomisi için önemini yeniden fark edilmesini sağlamış ve konuya yönelik özenli bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu inceleme, çay tarımını canlandırmak ve bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmak amacıyla atılan önemli ve kararlı bir devlet adımı olarak değerlendirilebilir (Saklı, 2018, s. 264, 275).

1933 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi kendine yeterlilik ilkesi doğrultusunda yürütülen çalışmalar kapsamında, dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen, sahada gerçekleştirdiği incelemeler ve elde edilen veriler ışığında, çay tarımı konusunda akademik ve kapsamlı bir araştırma yapılması için Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu'nu görevlendirmiştir. Hatipoğlu, çay konusunu yalnızca tarımsal bir faaliyet olarak değil, ekonomik ve ticari boyutlarıyla birlikte ele almayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda, Rize'de çay tarımının doğal ve ekonomik koşullarını incelemiş, çay tüketimiyle ilgili bilgileri Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde araştırmış ve daha önce yapılan çalışmaları da değerlendirmiştir. Bu araştırmalar sonucunda hazırladığı "Türkiye'de Çay İktisadiyatı" başlıklı raporunda, çayın üretimi, işlenmesi, tüketimi ve ticareti gibi tüm yönleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Hatipoğlu'nun çalışması, çay tarımının Türkiye'nin tarımsal ve ekonomik kalkınmasındaki potansiyeline dair bütüncül bir yaklaşım sunması açısından önemli bir kaynak olmuştur. Hatipoğlu tarafından hazırlanan bu çalışma, 1936 yılında tamamlanarak Tarım Bakanlığı'na sunulmuş, ancak dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen'in görevden ayrılması nedeniyle yayımlanamamıştır. Erkmen'in 1939 yılında bakanlık görevine yeniden başlamasıyla, rapor üç yıl içinde değişen veriler ve güncellenmiş grafiklerle birlikte Tarım Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır (Hatipoğlu, 1939, s. 5-9 ve Saklı, 2013, s. 274-276).

Devletin çay tarımı konusunda attığı somut adımların ardından, Zihni Derin 1937 yılında Tarım Bakanlığı bünyesinde yeniden görevlendirilmiştir. "Çay organizatörü" unvanıyla Ağustos 1938'de Rize'ye gönderilen Derin, daha önce Rize'de ilk çay fidanlığını kurmuş olması ve bu alandaki deneyimleri nedeniyle bu göreve layık görülmüştür (Zihnioğlu, 1998, s. 19). Köylerde çay fidanlıklarının kurulumu hız kazanırken, çayın işlenmesi ve kullanılabilir bir ürün haline getirilmesi amacıyla atölye kurulumu çalışmalarına da başlanmıştır.

Çay girişimlerinde önemli bir ilerleme kaydedilirken, devlet somut adımlar

atmaya devam etmiştir. Bu doğrultuda, 1938 yılında düzenlenen Ziraat Kongresi'nde Ziraat Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan "Meyvecilik, Bağcılık, Sebzeçilik ve Çay Genel Raporu ile Beş Yıllık Program", devletin çay tarımı konusunda gerçekleştirdiği ilk kapsamlı çalışmalardan biri olmuştur (Saklı, 2013, s. 276). Raporda, çay tarımının, sınırlı araziye ve kısıtlı geçim kaynaklarına sahip bir bölgenin ekonomik kalkınmasını desteklemek ve çay ithalatına harcanan yüksek miktardaki dövizin ülke içinde kalmasını sağlamak amacıyla başlatıldığı belirtilmiştir.

Raporda, çay tarımına ilişkin detaylı bir analiz yapılmış ve 107.-122. sayfalar bu konuya ayrılmıştır. Türkiye'nin yıllık çay ihtiyacının 900 ton olduğu tespit edilmiş ve bu ihtiyacı karşılamak için 3.000 ila 4.500 hektarlık çaylık alanların oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. Çayın işlenmesi için ise ya 900 ton kapasiteli bir büyük fabrika ya da 300'er ton kapasiteli üç küçük fabrikanın inşa edilmesinin yeterli olacağı ifade edilmiştir. Program, 407 sayılı kanunda yer alan çiftçiye avans ödemesi yapılmaması gibi bir hatayı tekrarlamamış; bunun yerine, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu aracılığıyla Rize Çay Teşkilatı'na 127.000 lira ödenek sağlanmıştır. Bir dönüm çaylık kuracak çiftçilere 12,5 lira ilk kuruluş avansı ve sonraki iki yıl boyunca 625'er kuruş bakım avansı verilmesi kararlaştırılmıştır. Dönemin ekonomik koşulları dikkate alındığında, örneğin 1939 yılında 1 kilogram mısırın fiyatının 3 kuruş olduğu göz önüne alınırsa, bir dönüm için verilen kuruluş avansı ile 430 kilogram mısır satın alınabileceği hesaplanmıştır (Saklı, 2013, s. 277, 281). Bu avans, çiftçilerin geçim kaynağından feragat ederek çay tarımına yönelmelerini sağlayabilecek bir teşvik niteliği taşımıştır.

Çay tarımı çalışmalarının ilk aşaması olarak toprak analizi yapılmış ve bu analizler sonucunda altı bölge belirlenmiştir. Her bölgenin sorumluluğu bir kişiye verilmiş, bu kişiler yeni çay ekimine uygun alanların tespitinden toprak hazırlığına kadar tüm süreçlerde görev almışlardır. Ayrıca, çay tohumlarının ekimi için gerekli hazırlıkları yapmış ve bitkinin bakımı konusunda arazi sahibini bilgilendirmişlerdir. Teşkilat tarafından, köylülerden bir yıllığına alınan arazilerde setlendirme çalışmaları yapılmış, bu setler üzerine çukurlar açılarak çay fidanları dikilmiştir. Fidanların ekiminden sonra, bu alanlar bir çay bahçesi olarak tarla sahiplerine teslim edilmiştir (Zihnioğlu, 1998, s. 5, 6). Teşkilat, arazilerin çaylığa dönüştürülmesinde ilk başlarda sorunlar yaşamışlardır. Bu sorunu Zihnioğlu şu şekilde aktarmıştır:

"Köylerde çalışarak çaylık kuracak adam buluruz umuduyla Cuma namazlarında köy camilerine gidiyorduk. Fakat ne imama ne müezzinlere ne de

cemaate rastlayabiliyorduk. Köylerde yalnızca kadınlar vardı. Onlar yuvalarının ve çocuklarının bekçisi, evlerinin sahibi idi. Gurbetteki erkeğinden, oğlundan ve babasından parayı bekleyen bu kadınla, kendilerinin belleyip ektiği ufak çaplı mısır tarlalarından elde edecekleri birkaç yüz kilo mısır, fasulye, kabak ve lahananın üreticisiydiler” (Zihnioğlu, 1998, s. 8).

Teşkilat, çaylıkların kurulumu için gerekli iş gücünü temin etme konusunda başlangıçta zorluklarla karşılaşmış olsa da, girişimin yarattığı umut ve devletin arazilerini çaylığa dönüştüren çiftçilere sağladığı avans ödemeleri sayesinde köylere geri dönüşler başlamış, bu durum çaylık alanlarının genişlemesine hız kazandırmıştır.

Bu gelişmelerle birlikte çay tarımı girişiminde yeni bir döneme girilmiş ve çaylık kuracak çiftçilere ödenen avans, kanunlaşmadan önce uygulamada olmasına rağmen yasal bir zemine oturtulmuştur. Türkiye’de çay tarımını düzenlemek amacıyla hazırlanan ilk özel kanun olma özelliği taşıyan tasarı, 07 Temmuz 1939 tarihinde hükümet tarafından hazırlanarak TBMM’ye sunulmuş ve 27 Mart 1940 tarihinde 3788 Sayılı Çay Kanunu adıyla yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, çay ekimine uygun bölgelerin belirlenmesi, üretim ve işleme süreçlerinin düzenlenmesi, çay tarımıyla uğraşan çiftçilerin desteklenmesi ve sektörün ekonomik sürdürülebilirliğinin sağlanması gibi hedefleri kapsamaktadır. Ayrıca, kanun, çay üretiminden pazarlamaya kadar tüm aşamaları kontrol altına alarak Türkiye’de çay tarımının modernleşmesine ve bir endüstri haline gelmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu düzenleme, aynı zamanda, ülkemizin yıllık çay ihtiyacını karşılamak için harcanan yaklaşık 870.638 liralık ithalat giderini azaltması hedeflemiştir (Saklı, 2013, s. 283-290).

Çizelge 2.1. (ZİHNİOĞLU, 1998)

Yıl	Yaş Çay Yaprağı Kg	Kuru Siyah Çay Kg
1938		30
1939	815	181
1940	855	191
1941	2.700	600
1942	32.691	7.001

Asım Zihnioğlu'nun kitabında yer alan verilerden hareketle, çay tarımının yaygınlaştığı ve çaylıkların mahsul vermeye başladığı görülmektedir. Bu süreçte kurulan çay atölyelerinde, üreticilerden alınan yaş çay yaprakları işlenerek tüketime hazır hale getirilmiştir. Günlük yaş çay işleme kapasiteleri yaklaşık 1 ton olan dört çay atölyesi faaliyet göstermiştir. Merkez Fidanlığı'ndaki atölyenin ardından, 1942 yılında Uzunkaya ve Gündoğdu atölyeleri, 1945 yılında ise Çayeli atölyesi kurulmuştur. Ancak, her geçen yıl artan yaş çay yaprağı üretimi bu atölyelerin kapasitesini yetersiz kılmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla, 1947 yılında Rize Fener Mahallesi'nde Türkiye'nin ilk çay fabrikası kurulmuştur. Günlük 60 ton çay işleme kapasitesine sahip bu fabrikanın yönetimi Asım Zihnioğlu'na verilmiştir (Saklı, 2013, s. 293).

Cumhuriyet döneminde başlatılan çay tarımı girişimi, karşılaşılan zorluklara rağmen Türkiye'nin en değerli tarımsal ürünlerinden biri haline gelmiştir. Rize'de adeta altın değerinde görülen çay, yalnızca ülke ekonomisine önemli bir katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölge halkı için sürdürülebilir bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Bu girişim sayesinde, daha önce geçim sıkıntısı nedeniyle memleketlerinden ayrılmak zorunda kalan pek çok kişi yeniden yuvalarına dönme ve kendi topraklarında çalışma imkânı bulmuş; böylece hem sıla hasreti sona ermiş hem de yerel kültürlerini yaşatmaya devam edebilmişlerdir. Halkın refah seviyesindeki artışı açıkça gösteren Asım Zihnioğlu'nun bir anısı çok kıymetlidir:

“1939 yılında bir son bahar gününde Veliköy'deyim. Kurulma çalışmasına girilen çay bahçelerini ve setlendirmeyi yerinde görerek inceliyor, bir hata varsa onu sahibiyile konuşarak düzeltmeye çalışıyordum. Bu sırada bir köy evinin kapısında durdum. Acıkmıştım. Orada on yaşlarında bir erkek çocukla karşılaştım. Bir tas su istedim, çantamdan çıkardığım peynir, ekmek ve helvayı onunla paylaşarak dost oldum. -Yalınayak gezme, hastalık kaparsın, ayağına bir pabuç giy- diyerek onu uyarmaya çalıştım. Aldığım cevap: -Lastik ayakkabım yok- olmuştu.

Gel zaman git zaman, bir gün İstanbul'da Eminönü'ndeki gıda toptancıları pazarında Rize'den ahabım olan 'Kotan' Mustafa Kopuz'un dükkânında bir delikanlı ile karşılaştım. Bu delikanlı beni tanıdı ve Veliköy'de evlerinin önünde geçen hikâyeyi anlatmaya başladı. İstanbul'da iş sahibi olmuş, ama geçmişini unutmamış. Karşısında beni görünce boynuma sarılıp kucakladı. Ben de bu dostluk karşısında duygulanmıştım. Çay ürünü artık bölge insanlarını evlerinde ve yerlerinde besleyecek ve koruyacak hale gelmiş, hatta onların bir kısmı ele geçirdikleri bu imkânları iyi kullanarak İstanbul gibi büyük bir kentte iş kurma gücüne

ulaşabilmişlerdi.” (Zihnioğlu, 1998, s. 24-25)

Bölge halkı, kültürlerine yeni dâhil olan çayı hızla benimsemiş ve onu günlük yaşamlarının vazgeçilmez bir parçası haline getirmiştir. Zamanla, çayın üretiminden tüketimine kadar kendi değerlerini ve geleneklerini yansıtan, kendine özgü bir çay kültürü oluşturmayı başarmışlardır. Bu kültür, yalnızca ekonomik bir dönüşüm değil, aynı zamanda halkın refaha kavuşmasının ve yerel kimliklerini güçlendirmelerinin en somut göstergelerinden biri olmuştur.

2.2. İkinci Bölüm

2.2.1. Çay Üretiminden Tüketimine: Botanik, Tarım ve Sağlık

Çay, dünya genelinde en çok tüketilen içeceklerden biri olup, hem kültürel hem de ekonomik açıdan büyük bir öneme sahip olduğu çalışmamızda fazlaca belirtilmiştir. Botanik biliminde *Camellia sinensis* adıyla bilinen çay bitkisi, çiçekli bitkiler grubunda (Angiospermae), çift çenekliler sınıfında (Dicotyledonea) yer almakta olup, Theaceae veya *Camellia* familyasına aittir. Farklı iklim ve toprak gereksinimlerine sahip olan bu bitki, dünya genelinde tarımı yapılabilen sınırlı coğrafi bölgelerde yetiştirilmektedir. Çay bitkisinin yetişme koşulları, doğal çevresel faktörlere duyarlılığı nedeniyle belirli iklimsel ve toprak özelliklerini gerektirir. Bu nedenle, çay tarımı tropikal ve subtropikal iklim kuşaklarında yoğunlaşmıştır (Nurik, 1938, s. 18).

Camellia sinensis, çeşitli çoğaltma yöntemleriyle günümüzde yaklaşık 1.500 farklı melez türe sahip olduğu bilinmektedir. Çay bitkisi, morfolojik farklılıkları temelinde botanikçilerin ortak görüşüyle üç ana tür altında sınıflandırılmıştır: Çin çayı (*Camellia sinensis sinensis*), Assam çayı (*Camellia sinensis assamica*) ve Kamboçya çayı (*Camellia sinensis cambodiensis*) (Kacar, 2010, s. 11). Doğu Karadeniz bölgesinde yetiştirilen çay bitkisi ise, bu türler arasında Çin ve Assam çaylarının melezlerinden türetilmiştir.

Çay bitkisinin ekonomik verimlilik süresi, uygun yetiştirme ve bakım koşulları sağlandığında 40-60 yıl arasında değişmektedir. Bu süre zarfında, bitkinin verimliliğini koruyabilmek için budama işlemlerinin düzenli, özenli ve bilinçli bir şekilde yapılması büyük önem taşımaktadır. Doğru budama teknikleri, bitkinin hem sağlıklı gelişimini destekler hem de uzun yıllar boyunca yüksek ekonomik verim alınmasını sağlar (Torun ve Taluğ, 2005, s. 45).

Çay bitkisinin yetişme süreci, toprağın ve iklimin özelliklerinden büyük

ölçüde etkilenirken, işlenme süreçleri ise tüketim için ideal hale getirilmesinde önemli bir faktördür. Bu bölümde, çay bitkisinin botanik özellikleri ve yetiştirme koşullarından başlayarak, Türkiye'deki çay tarımı uygulamalarına ve çayın işlenme süreçlerine kadar geniş bir perspektif sunulacaktır. Ayrıca, çayın kimyasal bileşenleri ve bu bileşenlerin insan sağlığına olan faydaları da ele alınacaktır.

2.2.2. Çayın İklim Gereksinimleri

Çay, tropikal ve subtropikal iklim kuşaklarında yetişen bir bitkidir. En verimli yetiştirme alanları, kuzey yarım kürede 42. paralel ile güney yarım kürede 24. paralel arasında yer alan bölgelerle sınırlıdır. Bu alanlar, kuzeyde Kafkasların Karadeniz'e bakan yamaçlarından Japonya'nın güneydoğusuna kadar uzanırken, güneyde Brezilya'nın güney ucundan Güneydoğu Afrika'nın çevresine kadar geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır (Can, 2006, s. 74).

Türkiye'nin 42 derece kuzey enleminde yer alan Doğu Karadeniz Bölgesi, çay tarımının yapıldığı tropikal özellikler taşıyan bir bölgedir. Doğuda Sarp Sınır Kapısı'ndan başlayarak batıda Araklı Deresi'ne kadar uzanan bu alan, Artvin, Rize ve Trabzon illerini kapsamakta ve yaklaşık 180 kilometrelik bir uzunluğa sahiptir. Çay tarımı, bu kıyı şeridinin yanı sıra 10-35 kilometre kadar iç kesimlerde de yapılabilmektedir. Ancak, belirgin şekilde çay tarımının yoğunlaştığı bu sınırların dışında kalan Giresun ve Ordu illeri, iklim koşullarındaki yetersizlikler ve toprak kalitesinin düşüklüğü nedeniyle çay tarımında ekonomik olarak ikinci planda kalmaktadır (Can, 2006, s. 74).

Türkiye, tropikal iklim kuşağında yer almamasına rağmen, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Kuzey Anadolu Dağları'nın etkisiyle doğal bir subtropikal iklim oluşmaktadır. Kuzey Anadolu Dağları'nın en yüksek zirvelerinden biri olan 3.937 metre rakımlı Kaçkar Dağları, kuzeyden gelen soğuk hava akışını engelleyerek, Karadeniz'den kaynaklanan nemli havayı bölgede tutar. Bu durum, bölgenin tropikal özellikler taşıyan nemli ve ılıman bir iklime sahip olmasını sağlar. Böylelikle, Doğu Karadeniz Bölgesi, çay tarımı için elverişli bir iklim yapısına kavuşmuş ve Türkiye'de çay tarımının bu bölgede yoğunlaşmasına olanak sağlamıştır (Tekeli, 1943, s. 215).

2.2.2.1. Yağış

Çay bitkisi, soğuk hava şartlarına dayanıklı bir bitki olup, her mevsimde yeşil kalma özelliği taşır. Çayın yetiştiği toprakların, yıllık en az metrekare başına 2.000 milimetre yağış alması gerekmektedir. Ancak, çay tarımı için yalnızca toplam yağış

miktarı değil, bu yağışın yıl boyunca düzenli ve dengeli bir şekilde dağılması da büyük önem taşır. Çay bitkisi, sağanak ve yoğun yağışlardan olumsuz etkilenirken, çiseleyen yağmurlara benzer, yavaş ve sürekli yağın yağışlar bitkinin gelişimi açısından en uygun koşulları sağlar. Bu tür yağışlar, toprağı erozyona uğratmadan nemin korunmasına ve bitkinin gelişimine en uygun katkıyı sağlar (Kaptangil, 1993, s. 15).

2.2.2.2. Sıcaklık

Çay bitkisi, yetiştiğı bölgenin sıcaklık rejimine karşı oldukça hassastır ve verimli büyüme ve yapraklardaki nem miktarının korunması için dengeli bir sıcaklık ortamı gerektirir. Yıllık ortalama sıcaklığın 15-18°C arasında sabit kalması, çay bitkisinin sağlıklı bir şekilde gelişmesi ve yüksek kaliteli ürün vermesi için ideal kabul edilmektedir. Bu sıcaklık aralığı aynı zamanda, çayın büyümesi için gerekli olan %75-80 oranındaki nem seviyesinin doğal olarak sağlanmasına da katkı sunar. Ancak, sıcaklığın -5°C'nin altına düşmesi durumunda, çay yaprakları ve tomurcuklar donma riskiyle karşı karşıya kalır ve bu durum bitkinin verimliliğini ve üretilen çay yapraklarının kalitesini olumsuz etkiler (Doğanay, 2011, s. 96).

Aşırı yüksek sıcaklıklar da çay bitkisi üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Yüksek sıcaklık, çay yapraklarının kalınlaşmasına ve sertleşmesine neden olur. Bu durum, çayın işlenmesi sırasında istenilen aroma ve kalite standartlarını düşürerek, nihai ürün üzerinde negatif bir etki yaratır.

Çay bitkisi, doğrudan ve parlak güneş ışınlarına karşı da hassastır. Bitkinin sağlıklı gelişimi için güneş ışınlarının gölgeli ya da kırılmış şekilde ulaşması gereklidir. Kırılmış veya dolaylı güneş ışınlarının, çay yapraklarının kalitesini artırdığı gözlemlenmiştir. Bulutlu hava koşulları, ışığın doğal bir şekilde kırılmasını sağlayarak çay bitkisi için ideal bir ortam oluşturur. Bununla birlikte, güneşin yoğun ve doğrudan etkili olduğu bölgelerde, gölge ağaçlarının yetiştirilmesi yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Bu ağaçlar, çay tarlalarında doğal bir gölgeleme sistemi sağlayarak bitkinin maruz kaldığı ışık miktarını düzenler ve bitki üzerinde olumlu etkiler yaratır (Kaptangil, 1993, s. 16).

2.2.2.3. Toprak

Çay bitkisi, geçirgenliği yüksek (drenajı iyi), derin, alüvyal, killi-kumlu, volkanik kökenli laterit ve humus bakımından zengin topraklarda en iyi şekilde yetişmektedir. Bu tür topraklar, asidik özellikleriyle dikkat çeker ve çay bitkisinin sağlıklı gelişimi için ideal bir ortam sağlar. Çayın yetiştiğı toprakların pH değerinin

4.5-6 aralığında olması gerekirken, kireç içeriğinin ya çok düşük düzeyde ya da hiç bulunmaması gerekmektedir. Toprak pH'sının bu aralığın dışına çıkması, bitkinin mineral alımını engelleyebilir ve gelişimini olumsuz etkileyebilir. Özellikle kireç oranının yüksek olduğu topraklar, çay bitkisinin kök sistemi üzerinde toksik etkilere neden olarak verimliliği ve kaliteyi düşürmektedir (Zaman ve Cerrah, 2011, s. 196 ve Kaptangil, 1993, s. 16).

Türkiye'nin çay yaprağı üretim bölgesi olan Doğu Karadeniz Bölgesi toprakları, genellikle yerinde, doğal yolla oluşmuş topraklardan oluşmaktadır. Alüvyal ve kolüvyal topraklara nadiren rastlanırken, bölgedeki toprak türleri arasında sarı-kırmızı topraklar, rendzinalar (kireç içermeyen topraklar), kireçsiz kahverengi orman toprakları, rankerler ve yüksek dağ-çayır toprakları yer almaktadır. Bu toprakların ana materyali genellikle asidik karakter taşımakta olup, bölgenin bol yağış alması nedeniyle bazların yıkanması, asidik toprakların oluşumunu desteklemiştir. Bu nedenle, çay tarımı yapılacak alanların toprak özelliklerinin dikkatlice analiz edilmesi, verimli bir yetiştiricilik için kritik bir öneme sahiptir (Kaptangil, 1993, s. 17).

2.2.3. Çayın İşlenmesi

Türkiye'de çay üretimi, büyük ölçekli işletmeler ve devlet destekli ÇAYKUR fabrikaları tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunun yanı sıra, küçük ölçekli aile işletmeleri de çay üretim sürecine katkıda bulunmaktadır (Can, 2006, s. 90). Bu işletmeler, genellikle aile bireyleri veya akrabaları tarafından toplanan çay yapraklarını işleyerek kendi üretimlerini gerçekleştirmektedir. Böylece, Türkiye'de çay üretimi hem kurumsal hem de geleneksel yöntemlerle devam etmektedir. Fakat günümüzde geleneksel yöntemle çay işletmeciliğine rastlanmamaktadır.

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın en güncel verilerine göre, Türkiye'nin 2023 yılı yaş çay üretimi 1.357 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Bu üretimde Rize, 872 bin ton ile en yüksek paya sahip olmuştur. Rize'den sonra sırasıyla 306 bin ton ile Trabzon, 147 bin ton ile Artvin ve 32 bin ton ile Giresun takip etmektedir. Toplam üretim miktarı, önceki yıl olan 2022'ye kıyasla artış göstermiştir. Türkiye genelinde üretilen yaş çayın önemli bir kısmı ÇAYKUR tarafından işlenirken, geri kalan miktar özel sektör tarafından değerlendirilmiştir (Erkal, 2024, s. 6).

Elde edilen yaş çay yaprakları, son tüketiciye ulaştırılmadan önce çeşitli işlemlerden geçirilmek üzere çay fabrikalarına gönderilmektedir. Tarihsel olarak, Çin'de çayın keşfi sonrasında, makine teknolojisi olmaksızın basit ve ilkel

yöntemlerle işlenerek içilebilir hale getirilmiştir. Zamanla bu yöntemler geliştirilmiş, makine teknolojisi kullanılarak işlemler hızlandırılmış ve iş gücü ihtiyacı azaltılmıştır. Günümüzde çay yaprağının her türü işlenerek içilebilir hale getirilebilse de, tüketici talebini karşılayacak nitelikte bir çay üretimi için iklim ve toprak koşullarının uygunluğu büyük önem taşımaktadır. Nitelikli çay yaprakları, dem ve aroma özellikleri açısından yüksek kalite değerine sahip olmalı, aksi takdirde ekonomik değeri düşük ve piyasa talebine uygun olmayan bir ürün ortaya çıkacaktır (Zaman ve Cerrah, 2011, s. 198).

Dünya genelinde çay üretim teknikleri, üç ana grupta incelenmektedir: 1. Fermente çaylar, 2. Fermente edilmemiş çaylar, 3. Yarı fermente çaylar. Fermente çaylar, genel olarak siyah çay olarak bilinen çayları kapsamaktadır. Bu tür çaylar, üretim sürecinde fermantasyon işlemi uygulanarak karakteristik aroma ve tat özelliklerini kazanmaktadır. Fermente edilmemiş çaylar ise yeşil çay olarak bilinir ve üretim sürecinde fermantasyon uygulanmaması sayesinde daha doğal bir tat ve renk profiline sahiptir. Yarı fermente çaylar ise, dünya genelinde belirli bölgelerde üretilen ve tüketimi sınırlı olan özel çay türlerini içermektedir. Bu gruptaki çayların en bilinen örneği, Oolong adı verilen ve yarı fermente bir işleme tabi tutulan çaylardır (Kacar, 2010, s. 179). Dünya kuru çay üretiminin yaklaşık %90'ı siyah çay olurken, geriye kalan %10 oranı kalan diğer kuru çay çeşitleri üretim miktarına sahiptir (Kaptangil, 1993, s. 26). Dünyada kuru çay üretimindeki siyah çayın payını tüketici belirlemektedir. Siyah çay, dünyanın her yerinde tercih edilen çay olurken, geriye kalan türdeki çaylar tercih edilen kültürlerdeki damak zevkleri veya inanışları gereği tercih edilmelerinde etki etmektedir.

2.2.3.1. Çay Üretiminde Kullanılan Teknolojik Sistemler

Dünya genelinde çay üretim teknikleri, üç ana grupta incelenmektedir: 1. Fermente çaylar, 2. Fermente edilmemiş çaylar, 3. Yarı fermente çaylar. Fermente çaylar, genel olarak siyah çay olarak bilinen çayları kapsamaktadır. Bu tür çaylar, üretim sürecinde fermantasyon işlemi uygulanarak karakteristik aroma ve tat özelliklerini kazanmaktadır. Fermente edilmemiş çaylar ise yeşil çay olarak bilinir ve üretim sürecinde fermantasyon uygulanmaması sayesinde daha doğal bir tat ve renk profiline sahiptir. Yarı fermente çaylar ise, dünya genelinde belirli bölgelerde üretilen ve tüketimi sınırlı olan özel çay türlerini içermektedir. Bu gruptaki çayların en bilinen örneği, Oolong adı verilen ve yarı fermente bir işleme tabi tutulan çaylardır (Kacar, 2010, s. 180, 181).

Çay endüstrisinde önemli bir dönüm noktası olan 1840 yılında geliştirilen

Orthodoks yöntemi, üretim sürecini hızlandırmış, işçilik maliyetlerini düşürmüş ve daha nitelikli çay üretimini mümkün hale getirmiştir. Günümüzde halen birçok fabrika tarafından tercih edilen geleneksel bir yöntemdir. Zamanla kaliteyi artırmak amacıyla yeni makineler tasarlanmış ve üretim süreci modernize edilmiştir. Çay endüstrisinde kullanılan on farklı işleme yöntemi bulunmaktadır. Bunlar:

Orthodoks çay üretim sistemi

C.T.C çay üretim sistemi

Rotervan çay üretim sistemi

Legg-Cut (Kesme) çay üretim sistemi

Trituratör çay üretim sistemi

Seylan continue sistemi (Kıvırma makinesi)

Toklai continue sistemi (Kıvırma makinesi)

Barbora sistemi (Kıvırma makinesi)

Rus continue sistemi (Kıvırma makinesi)

Ekspresso sistemi (Kıvırma makinesi) (Kaptangil, 1993, s. 35)

Yukarıda bahsedilen bu yöntemlerin ilk üç tanesi, bütün olarak kuru çay üretim modeli halinde kullanılır. Diğerleri ise genellikle değişik kıvırma makinelerinin uygulamaları ile farklı kombinasyonların oluşumu şeklinde işleme alınmaktadır (Kaptangil, 1993, s. 35). Türkiye'de çay işleme sürecinde de yaygın olarak Orthodoks yöntemi kullanılmaktadır. Biz burada günümüzde en fazla kullanılmakta olan Orthodoks tekniğini inceleyeceğiz.

2.2.3.1.1. Orthodoks Çay Üretim Sistemi

Orthodoks yöntemi, Çin köylülerinin geleneksel olarak el ile gerçekleştirdikleri çay işleme sürecini makineleşme yoluyla modernize eden bir tekniktir. Bu yöntemle kuru çay elde etmek için beş temel aşamadan oluşan bir süreç izlenmektedir. Bu aşamalar, yaş çay yapraklarının soldurulması, kıvrılması, fermantasyonu, kurutulması ve elde edilen kuru çayın eleklerle tasnif edilmesinden oluşmaktadır.

2.2.3.1.1.1. Soldurma

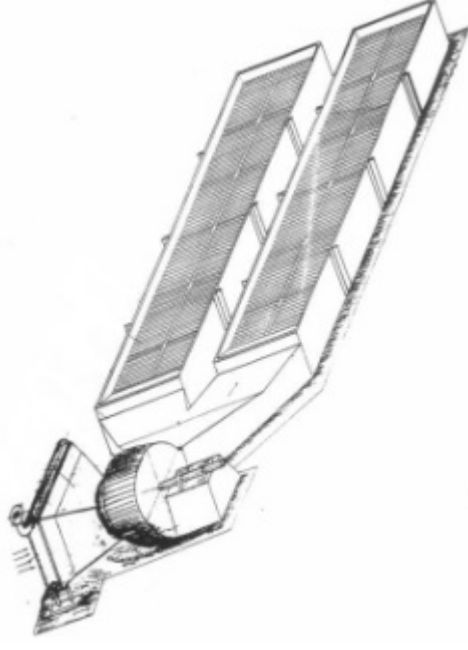
Çay sürgünleri toplandıktan hemen sonra nem kaybı yaşamaya başlar. Bu nedenle toplanan sürgünler bekletilmeden işlenmelidir. Toplanan yaş çay yaprakları yaklaşık %75-80 oranında su içerir. Yapraklardaki su miktarının %60-65 seviyesine düşürülmesi işlemine soldurma denir. Bu işlem, yapraklardaki hücre öz suyunu azaltarak elastikiyetini artırmayı amaçlar (Kaptangil, 1993, s. 36). Elastikiyet, sert ve canlı olan çay yaprağının bir sonraki işlemde kırılmasını önler. Yeterince soldurulmayan çay yaprağı, kıvrırma işleminde kırılarak kalite ve ticari değer kaybına yol açar.

Soldurma, çayın bir sonraki işleme hazırlanmasının yanı sıra bazı kimyasal süreçlerin gerçekleşmesine de katkı sağlar. Bu süreçte karbonhidrat, kafein ve aminoasit miktarları artarken; polifenol ve oksidaz aktiviteleri de yükselir. Ayrıca, ribonükleik asit kafeine dönüşür. Ribonükleik asit, aroma oluşumunda önemli rol oynayan nükleotidlerin oluşumunu sağlayarak fermente aşamasında uçucu aroma maddelerinin artmasına katkıda bulunur (Kaptangil, 1993, s. 36).

Yaş çay yapraklarının soldurulma işlemi iki şekilde gerçekleştirilir: Doğal ve suni soldurma. Doğal soldurma, tahtadan yapılmış raflara keten bir bez veya çuval serildikten sonra, metre kareye 500-700 gram olacak ve 20 santimetre kalınlığı aşmayacak şekilde yaş çay yapraklarının yerleştirilmesiyle yapılır. Yerleştirilen yapraklar, 24 saat boyunca hava akımına bırakılır. Ancak hava şartları her zaman soldurma için uygun olmayabilir. Olumsuz koşullar, soldurma işleminin uzamasına ya da düzgün tamamlanamamasına neden olabilir. Bu tür olumsuzlukları önlemek için suni soldurma yöntemleri devreye girer (Kaptangil, 1993, s. 36).

Suni soldurmada en yaygın kullanılan yöntem traf yöntemidir. Traf, tekne biçiminde, yanları ve arkası kapalı, üstü tel kafesle örtülü ve ön kısmından vantilatörle sıcak hava üflenen bir tüneldir. Tel kafesin üzerine serilen jüt ya da çuval bezine, metre kareye 22-25 kilogram yaş çay yaprağı yerleştirilir. Trafların altından verilen sıcak hava 32 santigrat dereceyi geçmemelidir. Soldurma sırasında oluşan buhar dışarı atılarak yerine kuru hava verilmelidir. Her iki saatte bir yapraklar alt üst edilerek nemi alınır. Bu işlem 5-8 saat içinde tamamlanır

(Kaptangil, 1993, s. 36). Böylece suni soldurma işlemi tamamlanmış olur.

Şekil 2.4. Soldurma Makinası (MEB, 2011, s. 7)

Şekil 2.5. Çayın Soldurulma Safhası (MEB, 2011, s. 8)

Doğru soldurma işlemi, çayın kalitesini doğrudan etkileyen önemli bir adımdır. Çayın ideal soldurulma süresi ve koşulları, çay yapraklarının fiziksel özelliklerini ve dolayısıyla final ürünün kalitesini belirler. Bu aşamada yapılan hatalar, çayın işlenmesine engel olabilir ve ticari değerini düşürebilir. Bu nedenle soldurma işlemi, çay üretiminde dikkatle uygulanması gereken kritik bir süreçtir ve doğru tekniklerle yapılması çayın en yüksek kalitede üretilmesini sağlar (Çelebioğlu, Sönmez, 1973, s. 64).

2.2.3.1.1.2. Kıvrırma

Soldurma işlemiyle çay yaprakları elastik bir yapı kazanır. Çay yaprağı kıvrılırken, hücreleri de yavaşça parçalanır. Kıvrırmanın temel amacı, bitki özsuğunu hücreden dışarı çıkarıp, kırılmadan çay yaprağına yaymaktır. Hücre özsuğu dışarı çıktıktan sonra, çay yaprağının fermantasyon süreci de başlamış olur. Çin köylüleri bu işlemi avuç içinde yaparlardı (Özdemir, 1992, s. 74).

Günümüzde kıvrırma işlemi makinelerle yapılmaktadır. Kıvrırma makinesi, hareketli iki ana parçadan oluşur. Bunlardan biri, 117 santimetre çapında, kabartma dişli ve yuvarlak bir tabladır. Tablanın üzerinde bulunan silindir şeklindeki hazne, 300-350 kilogram solmuş yaprak taşıyan bir kazan gibidir. Soldurulmuş yapraklar, bu silindirin hareketiyle tabla üzerine dökülür ve tabla ile silindirin dönmesiyle kıvrılır. Kıvrırma işlemi 3 ile 6 kez tekrarlanır. İlk kıvrırma basınçsız yapılır ve 45-55 dakika sürer. Kıvrırılmış yapraklar eleklerde elenir. Elekten geçen yapraklar fermantasyona, elek üzerinde kalanlar ise tekrar kıvrırmaya gönderilir. Sonraki yapraklar basınçlı şekilde kıvrılır ve tekrar elekten geçirilir. Elek altındaki yapraklar fermantasyona, üsttekiler ise basınç arttırılarak kıvrırmaya gönderilir. Elek üstünde çay yaprağı kalmayana kadar işlem devam eder (Kaptangil, 1993, s. 37).

Şekil 2.6. Kıvrırma Makinaları (MEB, 2011, s. 12)

Tekrarlanan kıvrırma işlemi sonrasında, elek altındaki çayın kalitesi bir öncekine göre düşer. En kaliteli çay yaprakları, birinci elek altında kalanlardır. Uygulanan basınç ile yapılan kıvrırma işlemi her seferinde çayın kalitesini biraz daha düşürür (Kaptangil, 1993, s. 37).

Çay yaprağının kıvrılmasını etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler arasında yaprağın tipi, solma oranı, kıvrırma kapasitesi ve hızı, uygulanan

basınç miktarı ve süresi, ortam ve makine ısısı, kıvrılan yaprakların büyüklüğü, kıvrırma battenlerinin cinsi ve tipi, çalışma prensipleri ve istenilen çay çeşidi yer almaktadır (Kaptangil, 1993, s. 37).

Her kıvrırma işleminden sonra makinanın içinin iyice temizlenmesine dikkat edilmelidir. Bir önceki işlemde kalan çay artıkları, kazana yapışarak kalır ve zamanla ekşiyerek bir bakteri yuvası haline gelir. Her yeni işlemde kıvrırmaya alınan çaylar, bu bakterilerle kontamine olur, bu da çayın kalitesinin düşmesine ve sağlık açısından sakıncalı durumların ortaya çıkmasına neden olabilir (Çelebioğlu ve Sönmez, 1973, s. 67).

2.2.3.1.1.3. Fermantasyon

Soldurma ve kıvrırma işlemleriyle çay yaprağı, fermantasyona yapılmaya hazır hale getirilmiştir. Bu işlemler, çay yaprağının işlenmesindeki en kolay ve en ucuz yöntemlerdir. Fermantasyonun temel amacı, çay yaprağındaki kateşinlerin (polifenollerin) enzimatik ve kimyasal reaksiyonlar sonucu yeni bileşikler meydana getirmesini sağlamaktır (Kaptangil, 1993, s. 38).

Fermantasyon için, kıvrılan çaylar 5-7,5 santimetre kalınlığında serilmelidir. Ortam sıcaklığının 24-27 santigrat derece arasında olması, nispi nem oranının ise %85-95 arasında bulunması istenir. Isı ve nemin bütün yapraklara eşit şekilde ulaşabilmesi için çaylar sık sık karıştırılmalıdır. Böylelikle fermantasyon süresi 45 dakika ile 3 saat arasında olmalıdır (Kacar, 2010, s. 201).

Şekil 2.7. Çayın Fermantasyon Aşaması (Kacar, 2010, s. 224)

Fermantasyonun tamamlanıp tamamlanmadığını belirlemek için enzimlerin yardımıyla gerçekleşen kimyasal tepkimeler sonucu bazı yöntemler kullanılmaktadır. Çay yapraklarında oluşan aroma ve renk değişikliklerine bakılarak fermantasyon durumu hakkında değerlendirme yapılması yaygın bir yöntemdir. Bir diğer yöntem ise çay yapraklarının sıcaklığının kontrol edilmesidir. Fermantasyonunu tamamlayan çay yapraklarında sıcaklık düşer. Ancak çay yapraklarının sıcaklığının doğru şekilde tespit edilmemesi, fermantasyon sürecini olumsuz yönde etkileyebilir (Kacar, 2010, s. 201).

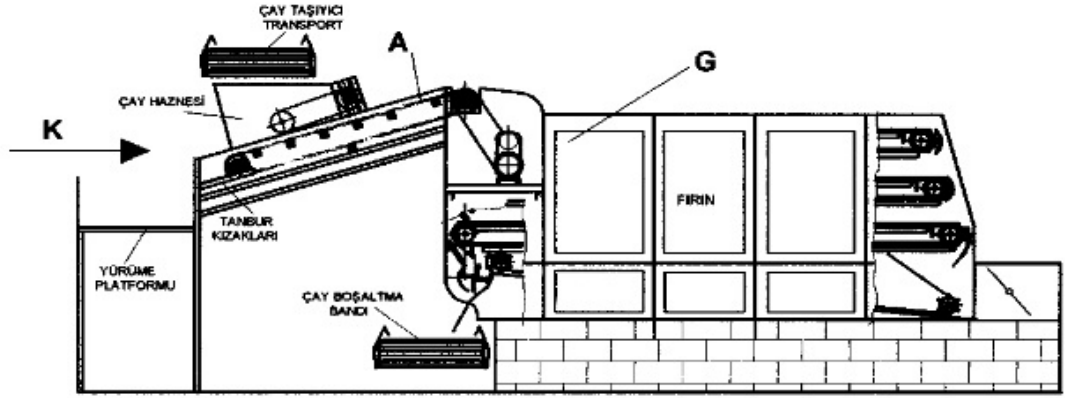
Fermantasyonu tamamlamış çaylar, parlak, canlı bakır kırmızısı renkte olmalı ve belirgin bir elma kokusuna sahip olmalıdır. Bu çaylar, hiçbir şekilde kuruma veya kararma eğilimi göstermemelidir. Ayrıca, fermantasyon sırasında oluşan kimyasal tepkimeler sayesinde çay yapraklarında istenen aroma ve tat profili gelişir. Bu özellikler, çayın kalitesinin göstergeleridir. Yapraklarda aşırı oksidasyon belirtileri veya renk kaybı olmamalıdır, çünkü bu, fermantasyon sürecinin yanlış yapıldığını veya yetersiz olduğunu gösterebilir. Fermantasyonun doğru bir şekilde tamamlanması, çayın ticari değerini ve içim kalitesini doğrudan etkileyen önemli bir faktördür (Çelebioğlu ve Sönmez, 1973, s. 67).

2.2.3.1.1.4. Kurutma

Fermantasyon işlemi tamamlandıktan sonra çay yapraklarında %45-50 oranında nem bulunur. Kurutma işlemi, çaydaki nem oranını %3-5 seviyesine

düşürerek fermantasyonu durdurmayı ve oluşan özelliklerin korunmasını sağlar. Bu işlem, çayın depolanabilir, paketlenabilir ve taşınabilir hale getirilmesini amaçlar. Ayrıca, kurutma süreci çayın raf ömrünü uzatırken, lezzet ve aroma gibi kazanılmış niteliklerin de kaybolmasını önler (KACAR, 2010, s. 210).

Çay kurutma fırınları temel olarak üç ana bölümden oluşur: fırın, hava ısıtıcı ve vantilatör. Kurutma işlemi sırasında çaylar, tablalara serilir ve tablalardaki çaylar arasında boşluk bırakılmadan paletler sürekli bir hareket sağlar. Paletlerin üst kısmında, çayın istenilen kalınlıkta yayılmasını sağlayan döner kanatlı bir yayıcı bulunur. Sıcak hava, vantilatör yardımıyla hareket halindeki bandın üzerine gönderilir ve bu sayede çayın içindeki nem, hava akışı ile dışarı atılır. İlk turunu tamamlayan çaylar alt tablalara dökülerek çevrilir ve alt yüzeyleri aynı şekilde kurutulur. Bu işlem, çayın beş kez ileri-geri hareket etmesiyle tamamlanır ve çay, kurutma işlemini başarıyla tamamlayarak bir sonraki aşamaya hazır hale gelir (Kacar, 2010, s. 210).

Şekil 2.8. Çayın Kurutma Aşaması (MEB, 2011, s. 14)

Fırın içerisindeki kurutucu tablalar beş kademedен oluşmaktadır. Çay yaprağı, her bir kademe için belirli bir süre fırın içinde tutulur. Birinci kademe 32 dakika, ikinci kademe 27 dakika, üçüncü kademe 21 dakika, dördüncü kademe 17 dakika ve son olarak beşinci kademe 12 dakika kurutma işlemi uygulanır. Bu sürelerin her biri, çayın istenilen kurutma seviyesine ulaşmasını sağlamak amacıyla dikkatle belirlenmiştir (Kacar, 2010, s. 211).

Fermantasyonu durdurabilmek için çay yaprağının fırına giriş sıcaklığı 71-99 santigrat derece arasında olmalıdır. Fırından çıkan çayın sıcaklığı ise 52 santigrat dereceye düşürülerek işlem tamamlanır (Kaptangil, 1993, s. 39).

Çay yapraklarına verilen ısının 99 santigrat dereceyi aşmaması gerekmektedir. Aksi takdirde yapraklarda yanıklar oluşur ve çay, yanık kokusuyla birlikte özelliğini kaybeder. Kurutma işlemi tamamlandıktan sonra çayın işlem yapılan alandan hemen çıkartılması gerekir, çünkü ısıya maruz kalmaya devam etmesi istenmez. Kurutulan çay, 5-10 santimetre kalınlığında bir bezin veya temiz bir zeminin üzerine serilmeli ve 35 santigrat dereceye kadar soğutulmalıdır. Ardından sap, lif ve tozların ayrılması için elektrostatik ayırıcılara gönderilmelidir (Çelebioğlu ve Sönmez, 1973, s. 39).

Şekil 2.9. Sap, lif ve tozların ayrılması için elektrostatik ayırıcı. (Kacar, 2010, s. 226)

Çay kurutma işlemi sonrasında içerisindeki sap, lif ve tozların ayrılması için elektrostatik ayırıcılara gönderilir. Bu ayırıcılar, statik elektrik yüklü bir vals yardımıyla çalışır. Kurutma işlemiyle nem oranı %3'e düşürülen kuru çay valse yapışmazken, daha yüksek neme sahip sapsar, lifler ve tozlar valse yapışarak çayın temiz bir görünüme kavuşmasını sağlar (Kacar, 2010, s. 216).

2.2.3.1.1.5. Tasnif

Kurutulmuş çay yaprakları, kalite ve irilik bakımından homojen özellikler taşımaz. Bu nedenle kuru çaylar, irilik, renk ve kalite gibi kriterlere göre tasnif edilir. Tasnif işlemi, kuru çayların piyasa değerine ve ticari kıymetlerine göre sınıflandırılmasını sağlar. İlk aşamada kuru çaylar eleklerden geçirilir ve iriliklerine göre ayrıştırılır (Kaptangil, 1993, s. 40).

Çayın tasnifi, mekanik hareketli sistemlerle donatılmış ve farklı delik

genişliklerine sahip elekler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Eleklerin delik genişlikleri milimetre birimi temel alınarak derecelendirilmekte ve bu doğrultuda tasnif işlemi yapılmaktadır (Kaçar, 2010, s. 213). Tasnif işleminin ardından çay yaprakları, sahip oldukları özelliklere göre çeşitli adlarla sınıflandırılmaktadır:

F Fanning Çok ince kırık çay

OF Orange Fanings İnce altınbaşlı kırık çay

BOP Broken Ornage Pekoe İnce altınbaşlı ve kıvrım çay

FOB Flewery Orange Pekoe İnce altınbaşlı kıvrım çay

OP Orange Pekoe Az altınbaşlı kalın kıvrımlı çay

P Pekoe Kalın kıvrım çay

BP Broken Pekoe Kalın kıvrım ve kırık çay

PS Pekoe Soucohong Kalın ve kaba kırık çay

D Dust Toz çay (Çelebioğlu ve Sönmez,1973, s. 73)

ÇAYKUR fabrikalarında çay tasnifi, genellikle hacimlerine göre yapılan bir ayırım ile gerçekleştirilir. Bu tasnif, çay yapraklarının büyüklüklerine göre dört farklı neviye ayrılmaktadır. Çayın üst kısmında yer alan, en genç olan iki buçuk çay yaprağından oluşan 1. ve 2. neviler, daha alt sürgünlerden elde edilen üçüncü yapraklardan oluşan 3. ve 4. neviler ile ayrılır. Bu tasnifleme yöntemi ile hacim olarak daha büyük ve kalite bakımından daha üstün olan çaylar 1. nevide yer alır.

2.2.3.1.2. Depolama, Paketleme ve Harmanlama

2.2.3.1.2.1. Harmanlama

Tasnif edilen çaylar, kalite ve içim zevkine göre harmanlanarak daha uygun hale getirilmektedir. Bu harmanlama işlemi, iktisadi ve zevk amaçlı olmak üzere iki farklı kategoride ele alınabilir. İktisadi harman, düşük kaliteli çayların yüksek kaliteli çaylarla karıştırılarak piyasada daha fazla satılabilir hale getirilmesi amacıyla yapılır. Zevk amaçlı harmanlama ise, çayın renk ve koku özellikleri dikkate alınarak, farklı çay türlerinin karıştırılmasıyla gerçekleştirilir (Çelebioğlu ve Sönmez, 1973, s. 75). Ayrıca, harmanlama işlemi, çayın depolanmasından sonra veya ihraç öncesinde de

yapılabilir.

2.2.3.1.2.2. Depolama

Çayın depolanması, hem olumlu hem de olumsuz yönlere sahiptir. Ancak, uygun koşullar sağlandığında yalnızca olumlu etkiler ortaya çıkar. Fırından çıkan çayın nem oranı %3 civarında olmalıdır. Kurutulmuş çay, higroskopik (nem çekici) bir özellik kazandığı için, depolama koşullarının titizlikle belirlenmesi büyük önem taşır. Çayın, uygun olmayan depolama koşullarında nem oranının %12'ye kadar çıkması, küf gelişimine yol açabilir. Bu nedenle, çayın nem almasını engelleyecek şekilde planlanmış ve inşa edilmiş depolama alanları oluşturulması gerekmektedir (Kacar, 2010, s. 218).

Çayın depolanması için hava geçirmeyen bir depo ortamı sağlanmalı, tasniflenen çaylar ayrı bölümlerde muhafaza edilmelidir. Çaylar, gevşek bir şekilde dizilmeli ve depo içerisindeki ortam sıcaklığı ile nemi sürekli olarak kontrol altında tutulmalıdır. Depo kapağının gereksiz yere açılmaması, çayın nem almasını önlemek açısından büyük önem taşır. Ayrıca, çayın depolama süresinin olabildiğince kısa tutulması, nem alımını engellemek için önemli bir kriterdir (Kacar, 2010, s. 218).

2.2.3.1.2.3. Paketleme

Çaydaki nem oranı düzenli olarak kontrol edilmeli ve gerektiğinde son kurutma işlemi uygulanmalıdır. Ardından, çayın gerekli harmanlamaları tamamlandıktan sonra paketleme aşamasına geçilir. Paketleme sırasında çayın nem almasını engellemek, çayın kalitesini korumak açısından büyük önem taşır. İlk olarak, yöre şartlarına uygun, çaya zarar vermeyen ve nem oluşumunu absorbe edebilen ince bir örtüye doldurulan çay, ardından kalite ve marka kriterlerine göre uygun şekilde paketlenir (Kacar, 2010, s. 218).

Evlerde tüketilmek üzere açılan çayın saklanma koşulları da büyük önem taşır. Çay paketi açıldığında, uygun saklama koşulları sağlanmazsa çay, nemi emerek tat ve özelliklerinde farklılıklar oluşmasına yol açabilir. Çayın nem almasını önlemek için, paketi açılan çay cam bir kavanoza konup ağzı sıkıca kapatılarak ters bir şekilde saklanmalıdır (Kacar, 2010, s. 219). Bu şekilde, çay özelliğini yitirmeden uzun süre taze ve keyifle tüketilmeye devam edilebilir.

2.3. Üçüncü Bölüm

2.3.1. Halk Edebiyatında Çay

Çayın keşfi ve tarihsel kökeni Çin'e uzansa da, zaman içerisinde dünyanın farklı coğrafyalarında yaygınlık kazanmış ve Anadolu insanının günlük yaşamında da kendine kalıcı bir yer edinmiştir. Türkiye'de çayın tüketilmeye başlandığı dönemden itibaren kısa sürede benimsenerek sevilmesi, üretiminin artmasıyla birlikte bu içeceğin yalnızca bir tüketim nesnesi olmaktan çıkarak kökleri toplumsal yaşamın içine uzanan bir kültürel olgu hâline gelmesini sağlamıştır. Kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında ise sözlü ürünler önemli bir rol üstlenmektedir. Her ne kadar bu ürünlerin ilk söyleyenleri bilinmese de, zamanla dilden dile yayılarak toplumsal belleğin bir parçasını ve sözlü kültür geleneğinin temelini oluştururlar.

Halk edebiyatı ürünleri, bir toplumun yaşam biçimini, düşünce dünyasını, inanç sistemlerini ve değerler dizgesini yansıtan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu ürünler, yalnızca estetik bir anlatı ya da eğlence unsuru olmanın ötesinde, ait oldukları toplumun somut ve soyut kültürel unsurlara yüklediği anlamları, bu unsurların günlük hayattaki işlevlerini ve toplumsal bellek içerisindeki yerini ortaya koyar. Dolayısıyla, bir nesnenin ya da olgunun bir topluluk için ne tür sembolik, sosyal veya duygusal değerler taşıdığını anlamak isteyen araştırmacılar için halk edebiyatı, incelenmesi ve çözümlenmesi gereken önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle halk edebiyatı ürünleri, toplumun kültürel dokusuna dair veriler sunan ve ortak kimliğin inşasında rol oynayan sözlü miras kaynaklarıdır.

Bu çalışmada, çayın Türkiye'de tüketilmeye başlanmasıyla birlikte kültürel temellerinin atıldığı ve üretim sürecinin ardından toplumsal yaşamın merkezinde kendine güçlü bir yer edindiği ortaya konulmaktadır. Çayın halk kültüründeki konumunu tespit edebilmek amacıyla, çeşitli halk edebiyatı ürünlerinde ne ölçüde yer aldığı incelenmiş; bu örnekler, İşlevsel Halk Bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirilerek çayın toplumsal ve kültürel bağlamdaki işlevleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlılığını oluşturan Doğu Karadeniz bölgesi bağlamında ise, öncelikle çayın Türk kültüründeki genel yerine değinildikten sonra, bölgesel düzeyde halk edebiyatında nasıl temsil edildiği aynı yönetsel yaklaşım doğrultusunda ele alınacaktır.

2.3.1.1. Mani

Mani söyleme geleneği, uzun yıllar boyunca birikmiş deneyimlerin sonucunda şekillenmiş ve kültürel bir miras olarak belirli kurallar çerçevesinde oluşmuş anonim bir halk şiiri türüdür. Bu gelenek, kuşaktan kuşağa aktarılacak suretiyle günümüze ulaşmayı başarmıştır. Maniler, Anadolu insanının yaşamını, düşünce yapısını, estetik anlayışını, sorunlarını, duygularını ve yaşam felsefesini yansıtan önemli bir halk

edebiyatı unsuru olarak öne çıkar. Bu bağlamda, manilerde halkın gündelik yaşamına, kıskançlık, özlem, sevgi gibi duygularına ve toplumsal beğenilerine dair izler görmek mümkündür. Dolayısıyla, maniler ortak bir kültürel belleğin ve halkın dünya görüşünün somut bir ifadesi olarak değerlendirilebilir (Artun, 2004, s. 111).

Maniler genellikle 7’li hece ölçüsü ve “aaba” kafiye düzeniyle dört dizelik bir yapıdan oluşur. Bununla birlikte, yaygın formun dışında hecenin 4, 5, 8, 10, 11 ve 14 heceli kalıplarına ve dize sayısında oluşan fazlalık ile farklı uyak düzenlerine de rastlanabilmektedir. Dört dizeden meydana gelen manilerde anlam genellikle tüm dizelere yayılarak bir bütünlük oluşturur. İlk iki dize, maninin estetik yapısını belirleyen bir giriş niteliğindedir ve dış dünyayla bağını kurar. Üçüncü ve dördüncü dizelerde ise duygu ve düşünce daha belirgin bir şekilde ifade edilir. İrticalen söylenen manilerde bu yapı, iki bölüm halinde ele alınabilir. İlk iki dize hazırlık niteliği taşır; maniciye kafiye oluşturma ve düşüncelerini düzenleme için zaman tanır. Aynı zamanda bu bölüm, çağrışımların ve duygusal ifadenin başlangıç noktasıdır. İkinci bölümde, yani son iki dizede ise asıl iletilmek istenen duygu, düşünce veya mesaj açık bir şekilde aktarılır (Boratav, 1995, s. 170-175).

İrticalen söylenen manilerin yaratılma ortamları bulunmaktadır. “Maniler, düğünlerde, bayramlarda, hıdırellez gibi şenliklerde, Ramazan gecelerinde, semai kahvelerinde, imecelerde, genç kızlarla genç erkekler arasındaki söyleşmelerde ve genellikle ezgili olarak söylenmişlerdir” (Oğuz, 2017, s. 245). Manilerin genellikle aşk konuları işlenmiştir. İçeriğiyle vermek istediği mesaj icra edildiği ortama göre de şekillenmektedir. Örneğin semai kahvelerinde aşk haricinde günlük hayattaki olaylara veya kişilere yönelik hiciv ve espriler, hem dinleyiciyi eğlendirmek hem de sosyal eleştiriyi dile getirmek amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Hazırlanmış olduğumuz tezimizin konusu gereği ağırlıklı imecelerde çalışan genç kız ve erkeklerin aşklarını ilan etmek için aralarında geçen söyleşmelerden oluşan maniler değerlendirilecektir.

İrticalen söylenen manilerin yaratıldığı belirli sosyal ve kültürel ortamlar bulunmaktadır. Bu bağlamda, “Maniler, düğünlerde, bayramlarda, hıdırellez gibi şenliklerde, Ramazan gecelerinde, semai kahvelerinde, imecelerde, genç kızlarla genç erkekler arasındaki söyleşmelerde ve genellikle ezgili olarak söylenmişlerdir” (Oğuz, 2017, s. 245). Manilerin içeriğinde ağırlıklı olarak aşk teması öne çıkmakla birlikte, icra edildikleri ortama bağlı olarak farklı mesajlar da barındırabilmektedir. Örneğin, semai kahvelerinde maniler yalnızca aşk konularını değil, aynı zamanda günlük yaşamdaki olaylara veya kişilere yönelik hiciv ve esprili ifadeleri de

içerebilmekte; bu yönüyle hem dinleyicileri eğlendirme hem de toplumsal eleştiriler dile getirme işlevi görmektedir.

Bu çalışma kapsamında, çay tüketiminin toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini yansıtan maniler incelenecektir. Bu maniler, bireylerin duygusal ifade biçimlerinin yanı sıra, sözlü kültür bağlamında taşıdıkları sosyal işlevler doğrultusunda ele alınacaktır. İncelenen her bir örnek, karşılaştırmalı değerlendirmeyi kolaylaştırmak amacıyla numaralandırılarak sunulacaktır. Çalışmada, çay tüketimi ekseninde şekillenen günlük yaşam pratiklerinin halk edebiyatı ürünlerine nasıl yansıdığı ve bu yansımaların sosyo-kültürel ilişkilerle nasıl bütünleştiği irdelenecektir. Böylece, çay kültürünün Türk halkının gündelik yaşamındaki yeri ile bu kültürel unsurun sözlü anlatım yoluyla nasıl korunduğu ve aktarıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

(1)

Çaydanlıkta çayım var

Utanacak neyim var

Yeniyayla içinde

Gün görmedik yârim var (Uğurlu, 2018, s. 483)

Adana yöresine ait bu manide tematik olarak sevdalık olgusunun ön planda olduğu görülmektedir. Her ne kadar çay unsuru yalnızca “doldurma” dizesi bağlamında dolaylı biçimde yer alıyor gibi görünse de, çayın burada maddi ya da manevi bir cesaret ifadesi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Aynı zamanda çay, halk arasında yapılan görüşmelerde en sık tercih edilen içecek olması nedeniyle, iletişime açık olduğunu simgeleyen bir imge olarak da değerlendirilebilir. Dörtlük genelinde ise, bireyin yaşadığı duygusal baskılar, gizli bir sevda hâli ve içsel sıkışmışlık, çay etrafında örülen sembolik bir anlatımla dile getirilmiştir. Bu yönüyle mani, halk edebiyatında duygusal gerilimin ifade bulduğu ve bireyin psikolojik rahatlama sağladığı bir sözlü anlatı türü işlevi görmektedir. Dolayısıyla işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, söz konusu mani en uygun biçimde “toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma” işlevi kapsamında ele alınmalıdır.

(2)

Sahur oldu ışıyor

Bülbüller ötüşüyor

İftara çay deyince

Yüreğim tutuşuyor (Uğurlu, 2018, s. 568)

Türk toplumunda çay, günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiş; sabah kahvaltısından gece yatış saatine kadar hemen her an tüketilen bir içecek konumuna ulaşmıştır. Bu yönüyle çay, yalnızca bir içecek değil, aynı zamanda sosyal ilişkilerin ve gündelik rutinlerin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Ancak Ramazan ayı, oruç ibadeti sebebiyle bu sürekliliği kesintiye uğratan bir dönem niteliği taşır. Günlük çay alışkanlığından uzak kalmak, bazı bireyler için fiziksel ve duygusal açıdan zorlayıcı olabilir; örneğin baş ağrısı gibi fizyolojik etkiler yaşanabilir. İncelenen manide, iftar vaktinde çayla buluşmanın coşkusu ve buna duyulan özlem dile getirilmekte, bu da çayın halk arasında ne denli sevildiğini ve anlam yüklendiğini göstermektedir. Bununla birlikte manide asıl vurgunun Ramazan ayının maneviyatı ve ritüelleri etrafında şekillendiği dikkate alındığında, söz konusu ürünün işlevsel halk bilimi kuramı açısından “toplumsal kurumlara ve törenlere destek verme işlevi” kapsamında değerlendirilmesi uygun olacaktır.

(3)

Sırık attım cevize

Selam söyle kerize

Neredesin Irmızan'ım?

İki çay yap sen bize (Yazıcı, 2019, s. 94)

(4)

Tavukları yemledim

Çayımı demledim

Akşam oluyor dostum

Unuttun mu gelmedin (Yazıcı, 2019, s. 126)

(5)

Turşularını kurdun mu?

Tometileri soydun mu?

Cemile kız görünce,

Çayı ocağa koydun mu (Yazıcı, 2019, s. 150)

Söz konusu yukarıdaki Denizli yöresine ait 3-4-5 numaralı manilerde, temel tema olarak misafirliğe davet etme isteği ön plana çıkmaktadır. Türk halk kültüründe "çay koydum", "çay hazır", "çay koy" ifadeleri, doğrudan bir davet anlamı taşır ve bu söyleyiş biçimi, evine konuk kabul etmeye hazır olduğunu simgeler. Bu manilerde de benzer bir yapı görülmekte; çay üzerinden kurulan bu dolaylı davet, halk söylemine özgü samimi bir dille ifade edilmektedir. Çay, burada yalnızca bir içecek değil, sosyal çağrı ve ilişki kurma aracı olarak işlev görmektedir. Ayrıca, çayın bulunduğu ortamlarda neşeli ve keyifli bir sohbet atmosferi oluştuğu, incelenen manilerin anlatı yapısı ve içeriklerinden anlaşılmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, ilgili mani, işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde "eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme" işlevi kapsamında anlam kazanmaktadır.

Bu bölümde incelenen manilerde, çayın misafirlik bağlamında üstlendiği kültürel işlevler açıkça görülmektedir. Çay, yalnızca bir içecek olmanın ötesinde; sohbetin, samimiyetin, neşenin ve eğlencenin doğal bir eşlikçisi olarak toplumun sosyal ilişkilerinde yer edinmiştir. Türk halkının gündelik yaşamındaki her an ve duygu durumuna eşlik edebilme özelliği, çayın toplumsal hafızada derin bir kabul görmesine ve zamanla içselleştirilerek kültürel bir varlık hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle ele alınan mani de, çayın halk edebiyatı ürünleri aracılığıyla nasıl anlam kazandığını ve toplumsal bir değer olarak nasıl temsil edildiğini gösteren örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

2.3.1.2. Türkü

Türkü, sözlü gelenekte yaratılan ve anonim halk edebiyatının önemli bir nazım şekli ve türüdür. Kendine özgü bir ezgiyle söylenen türkü, diğer anonim halk şiirlerinden bu ezgi sayesinde ayrılır. Öyle ki, mani ya da koşma gibi farklı nazım biçimleriyle oluşturulmuş bir metin, ezgisiyle söylendiğinde türkü olarak kabul edilir. Halk edebiyatı içerisinde en çok bilinen ve sevilen türlerden biri olan türkü, sözlü kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında ezgisel bir metin olmasıyla önemli bir rol oynar (Kudret, 2003, s. 277).

Türkü teriminin kökeni üzerine yapılan bazı bilimsel değerlendirmelere göre, bu kelimenin kaynağı 'Türk' sözcüğüdür. Bu görüşe göre, 'Türk' kelimesine nispet eki eklenerek 'Türki' kelimesi türetilmiş, zaman içinde ise bu kelime ses değişimlerine uğrayarak 'Türkü' biçimini almıştır. Bu etimolojik yaklaşım, türkülerin Türk kültürüyle olan bağına dilsel düzeyde de ortaya koymaktadır. Bu da Türkü kelimesinin hem Türk halk edebiyatının hem de kültürel kimliğin önemli bir ifadesi haline gelmiştir (Güzel ve Torun, 2003, s. 168).

Türküler, farklı mekânlarda ve çeşitli bağlamlarda icra edilmekte olup bu durum, onların çok yönlü kültürel işlevini ortaya koymaktadır. "Geleneksel anlamda düğünler, sosyal dayanışma amaçlı toplantılar (sıra geceleri, yaren, vd.), ekonomik/kültürel/tanıtım amaçlı toplantılar ve eğlence amaçlı toplantılarda/mekânlarda; modern anlamda türkü evi, hane, bar ve kafeler" türkülerin icra edildiği başlıca ortamlar arasında yer almaktadır (Oğuz, 2017, s. 246). Anadolu'nun farklı bölgelerinde, kültürel yaşamın çeşitliliğine bağlı olarak bu icra ortamlarında değişiklikler gözlenebilir. Örneğin, Doğu Karadeniz bölgesinde türküler, düğünlerde, düğün sonrasında, yayla eğlencelerinde, bayramlarda, şenliklerde, imecelerde ya da uzun yayla yolculukları sırasında icra edilmektedir. Bu bağlamda, türkülerin yalnızca kültürel bir aktarım aracı olmakla kalmayıp, farklı kültürel bağlamlar ve icra biçimleriyle birlikte çeşitlilik kazandığı görülmektedir. Ayrıca, türkülerin icra edildiği bu farklı ortamlar, işlenen konuların da zenginleşmesine ve çeşitlenmesine olanak sağlamaktadır (Günay, 1976, s. 73). Bu bağlamda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, bireylerin karşılıklı ve doğaçlama bir şekilde türkü söyleyerek söz ustalığını sergilediği Atma Türkü Geleneği bulunmaktadır. Söz konusu gelenek, Türkü alt başlığında ayrıca yer verilerek incelenecektir.

Genellikle hece ölçüsünün 7'li, 8'li ve 11'li kalıplarıyla oluşturulur ve bu yönüyle biçimsel bir düzenliliği gözetir. İçerik açısından son derece geniş bir yelpazeye sahiptir; toplum içerisinde yaşanan hemen her durum, türkülerde konu olarak işlenebilir. Anadolu insanının sevinç, üzüntü, öfke, aşk gibi bireysel duyguları ile toplumsal olayları ve gelenekleri yansıtan türküler, bu özellikleriyle sadece bireysel bir anlatım değil, aynı zamanda toplumsal hafızanın da bir ifadesi olarak değerlendirilir. Bu bağlamda türküler, bir yandan duygusal bir ifade biçimi sunarken, diğer yandan toplumsal yaşantının kültürel bir arşivi niteliğindedir (Karataş, 2001, s. 440).

Mehmet Kabacık'ın Türk Mutfak Kültürünün Türkülerdeki Yansıması adlı tez çalışmasında, Türk mutfağında kültürel bir yer edinmiş ürünlerin bulunduğu türkülerini

tespit etmiştir. Bu çalışma kapsamında, TRT'nin türkü arşivini tarayarak çayı konu eden türküler tespit etmiş ve literatüre kazandırmıştır (Kabacık, 2020).

Kabacık'ın çalışması, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı'nda yapılmış olup, mutfak kültüründe yer eden unsurların türkülere yansımaları tespit edilmesiyle sınırlı kalmıştır. Bu nedenle, araştırmamız kapsamında ele aldığımız çay kültürünün sözlü kültürdeki zenginliği tespit edilmesine katkı sağlamaktadır. Kabacık'ın çalışmasından farklı olarak, tezimizde türküler halk bilimi perspektifiyle ele alınacak ve değerlendirilecektir.

TRT arşivinden derlenmiş olan çay konulu bu türküler Erzurum yöresine aittir. 'Çıktım Tandır Başına' ve 'Yemeklerden Üç Yemek Vardır Sevilir' türküleri aşk-sevda konuluyken; 'Selam Olsun Size Güzel Cemaat' türküsü dini çerçeveye sahiptir.

(1)

Amani başım amani

Amani dişim amani

Sılada guşum var (TRT, 2006, s. 232)

(2)

Çıktım tandır başına

Demlik çıktı karşıma

Doldur doldur ve içim

Aklım gelsin başıma (TRT, 2006, s. 232)

(3)

İçkilerden üç içki var bilinir

Biri rakı biri konyak çay da var

Rakı sene konyak sene çay sene

Ortada dönen suna boylu yar bene (TRT, 2006, s. 789)

(4)

Gönülle dolsun ferah sefalar

Kahve çay şerbetler versin şifalar (TRT, 2006, s. 682)

Bu türkülerin Erzurum yöresine ait olması, çayın Karadeniz Bölgesi'nde dışında, farklı bölgelerde de halk kültürü içinde nasıl yer bulduğunu göstermesi açısından önemli bir detaydır. Erzurum, çay üreticisi olmasa da, çay tüketim kültürünün en yaygın olduğu şehirlerden biridir. Bu da çay üretiminin yapılmasıyla kültür ortamı oluşmasının ötesinde, tüketim pratikleri de kültür oluşturmaya yetmektedir.

Geleneksel Erzurum kahvehanelerinde, misafir ağırlama kültüründe ve sosyal yaşamda çayın önemli bir yeri vardır. Özellikle "kıtlama şeker" ile çay içme alışkanlığı Erzurum'a özgü bir çay içme ritüelidir. Bu bağlamda, türküde geçen "Çıktım tandır başına / Demlik çıktı karşıma" dizeleri, Erzurum mutfağında ve günlük yaşamında çayın ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Tandır başında çayla karşılaşmak, çayın sabah kahvaltılarında akşam sohbetlerine kadar her an tüketilen bir içecek olduğunu ima etmektedir.

Türkünün girişindeki "Amani başım amani / Amani dişim amani / Sılda guşum var" dizeleri, hasret ve gurbet duygusunu yansıtmaktadır. Erzurum, tarih boyunca göç veren şehirlerden biri olması hasebiyle, gurbete giden insanların memlekete duyduğu özlem halk edebiyatında sıkça işlenen bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasret, ağır özlem duyguları yaşatması insan vücudunda çeşitli ağrılara sebep olur. Bu ağır duygunun hafifletilmesi, dinginleştirilmesi için çeşitli yollara başvurulur.

Bu bağlamda, çay burada sadece bir içecek olmanın ötesinde, uzaklardaki sevdiklerini hatırlayan kişinin ruhen ve bedenen rahatlamasına yardımcı bir unsur olarak görülmektedir. "Doldur doldur ve içim / Aklım gelsin başıma" dizeleri, çayın kişinin zihnini toparlamasına ve kendini daha iyi hissetmesine yarayan bir içecek olarak görülmesiyle kültürel bir nokta oluşturur.

Aynı şekilde Erzurum yöresine ait olan diğer türküde, "Gönülle dolsun ferah sefalar / Kahve çay şerbetler versin şifalar" dizeleriyle, çayın ve diğer içeceklerin

yalnızca sıradan bir tüketim ürününün olmadığı, aynı zamanda insanın iç huzurunu, keyfini ve sağlığını olumlu yönde etkileyen ve bu durumlarda başvurulan kültleşmiş bir içecek olarak kabul edildiği görülmektedir. Çayın sıcaklığı ve rahatlatıcı etkisi haricinde, sosyal bağları güçlendiren ve insanın ruh halini iyileştiren bir öge olmasıyla da öne çıkmaktadır.

Türküde geçen "İçkilerden üç içki var bilinir / Biri rakı biri konyak çay da var" dizeleri, çayın yalnızca sıradan bir içecek olmadığını, adeta bağımlılık yaratan ve insanın vazgeçemediği bir alışkanlık haline geldiğini göstermektedir. Burada çayın, alkol gibi bir içkiyle kıyaslanması, onun bireylerin günlük yaşamındaki etkisini ve vazgeçilmezliğini vurgulamaktadır. Çayın alkollü içeceklerle kıyaslanmasının bir diğer sebebi, bağımlılık yapmasıdır. Her gün çay içen kişiye 'çay tiryakisi' denmektedir.

Ayrıca, çay tiryakilerinin uzun süre çay içmediklerinde vücutlarında ağrı ve huzursuzluk hissetmeleri, çaya olan bağımlılığının ileri bir seviye olduğunun göstergesidir. Bu fiziksel ve psikolojik reaksiyonları azaltmak adına çay içmek, yöre halkı için sadece bir alışkanlık değil, aynı zamanda bir rahatlama ve dengeleme aracı haline gelmiştir.

'Bir Semaver Almışım Silenim Yoktur' ile 'Sabahtan Kalktım Semaver Kurdum' türküleri Kars yöresine; 'Evlerinin Önü Tahta Daraba' türküsü Ankara yöresine aittir. Türküler aşk-sevda temalıdır.

(5)

Bir semaver almışam silenim yoktur

Bir derde düşmüşem bilenim yoktur (TRT, 2006, s. 159)

(6)

Sabahtan kalktım semaver kurdum

Semaver kurdum bade doldurdum (TRT, 2006, s. 667)

(7)

Evlerine vardım semaver kurmuş

İçtiğim çaylara ballar mı katmış (TRT, 2006, s. 346)

Bu türkülerde semaver, çay kültürünün önemli bir parçası olarak görülmekte ve toplumsal yaşam üzerindeki birleştirici yönünü yansıtmaktadır. Her ne kadar günümüzde semaver, çay demleme aracı olarak yaygın bir kullanım alanına sahip olmasa da, kültürel hafızada topluluğu, bir araya gelmeyi ve misafir ağırlama geleneğini temsil eden bir unsur olarak varlığını sürdürmektedir. Semaverin etrafında toplanmak, yalnızca çay içme eylemiyle sınırlı kalmayıp, sohbeti, paylaşımı ve sosyal bağları güçlendiren bir ritüel haline gelmiştir.

Semaver, Rus kültüründe ortaya çıkarak, ülkemize Rusya'dan gelmiş, farklı ısı kaynakları kullanılarak çayın pişirildiği bir gereç olarak kullanılmaktadır. Görünüş açısından farklı şekilde çeşitleri olmasına rağmen ülkemizde genellikle çelik veya bakır madeninden yapılmış, yuvarlak kazan halinde tek tipte örneklerini görmekteyiz (Kalender, 2019). Hacim olarak demlikle demlenen çaya nazaran daha fazla çay demlenebilmektedir. Isı kaynağının odun ateşi gibi doğal maddelerden seçilmesi, çaya fazladan lezzet katmaktadır. Semaverin bulunduğu ortamda, yalnızca fazladan çay demleme ihtiyacını karşılama amacı ötesinde; aile, dostluk ve kardeşlik gibi sosyal ilişkilerin pekiştiği, muhabbetin geliştiği ve toplumsal birlik ve beraberlik duygusunun güçlendirdiği sembolik olarak temsil eden bir araç olduğu kültür tarafında türkülerde yansımaktadır.

Çayın semaverde demlenmesi, toplumsal ilişkileri pekiştiren ve kültürel kimliği oluşturan önemli bir pratik olarak değerlendirilebilir. Özellikle misafir ağırlama kültüründe, semaverin varlığı daha anlamlı bir ikram ve karşılıklı sohbet ortamı oluşturma işlevi görmektedir. Bu yönüyle semaver, bireyleri bir araya getiren, topluluk bilincini destekleyen ve misafirperverliği vurgulayan bir araç olarak değerlendirilebilir.

Misafirperverlik, sosyalleşme ve gündelik yaşamın bir parçası olan çay, semaver aracılığıyla daha anlamlı ve uzun soluklu bir kültürel deneyime dönüşmektedir. Çayın etrafında oluşan toplumsal etkileşim, bireylerin bir araya gelerek aidiyet duygusunu pekiştirdiği ve geleneklerin aktarıldığı bir ortam sunmaktadır. Bu bağlamda semaver, yalnızca bir çay demleme aracı olmanın ötesinde, topluluk ruhunu ve kültürel devamlılığı destekleyen önemli bir sembol olarak değerlendirilebilir.

Verdiğimiz türkü örnekleriyle çayın, sevdalık içerikli türküler içerisinde daha çok belirildiğine rastlanılmıştır. Çayın Türk toplumunun bir sevdası haline gelmiş,

aynı zamanda sevdalık hasreti çeken kişinin ağrılarını dindiren ilacı haline gelmiş olduğunu görmüş bulunmaktayız. Bu incelemeler sonucu, çay kültürünün halk edebiyatının türkü örneklerinde yer aldığını görmekteyiz.

2.3.1.3. Fıkra

Fıkra geleneği, Türk kültüründe uzun bir geçmişe sahip olup günümüze kadar varlığını koruyarak halk ve şairler tarafından sıkça tercih edilen bir anlatı türü olmuştur. Kaşgarlı Mahmut, Divânü Lügat-it Türk adlı eserinde fıkrayı “köğ” ve “külüt” terimleriyle açıklamıştır. Kaşgarlı Mahmut’a göre “köğ”, bir şehir halkı arasında ortaya çıkan ve bir yıl boyunca gülünüp eğlenilen olay ya da hikâyeler anlamına gelirken; “külüt”, halk arasında gülünç bulunan nesnelere veya durumlar olarak tanımlanmıştır. Bu ifadeler, fıkra geleneğinin Türk kültüründe eski dönemlerden beri var olduğunu ve önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Zamanla bu anlatı türü, latife, nükte ve mizah gibi farklı adlarla anılsa da özü itibarıyla gülmece ve düşündürücü anlatılar üreten bir yapı olmuştur (Oğuz, 2017, s. 200).

Özkul Çobanoğlu, fıkra türünün diğer sözlü geleneklerden farklı ve kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir. Çobanoğlu’nun değerlendirmesine göre, “Fıkra, kendine özgü kompozisyonuyla diğer türlerden ayrılır. Fıkranın diğer türlerden ayrılmasını sağlayan özellikleri, anlatımı sırasında seçilen kelimeler, tasvir biçimi, diyalog çatısı, konu seçimi, belirlenen hedefe ortaya çıkarılan kompozisyonudur” (Çobanoğlu, 2012, s. 145). Bu açıklama, fıkranın yalnızca bir sözlü gelenek unsuru olmadığını, aynı zamanda anlatıcının beceri ve yaratıcılığıyla şekillenen, beğendirme kaygısı olmayan özgün bir edebi yapı taşıdığını ortaya koymaktadır.

Fıkra türünün işlevi ve amacı bağlamında Agâh Sırrı Levend, bu anlatı biçiminin dinleyicileri veya okuyucuları güldürme, rahatsız etme, iğneleme, kızdırma ya da yaralama gibi etkiler yaratabileceğini belirtmektedir. Levend’e göre, “Dinleyenleri ve okuyanları güldürür, ya da rahatsız eder, iğneler, kızdırır, yaralar. Bu nitelikleriyle, fiske, iğne, şamar, yumruk etkisi yapar” (Levend, 1970, s. 212). Fıkra, bu yönüyle, toplumsal sorunlara veya bireysel yanlışlara dair eleştiriler sunarken eleştiri dozunu hafifletmek için mizahı bir araç olarak kullanır. Ağır eleştirilerin gülünç bir şekilde aktarılması, eleştirinin incitmeden ve doğrudan tepki çekmeden yapılmasını sağlamakta, aynı zamanda ders verici bir niteliğe bürünmektedir.

Mensur şekilde ifade edilen veya yazılan fıkralar, yapıları gereği diyaloglara yer verebilir ve bu yönüyle dinamik bir anlatım sergiler. Fıkroda yer alan tipler, genellikle yaratıldıkları bölgenin kültürel ve sosyal özelliklerini yansıtır. Bu tiplerin yöresel özellikleri, konuşma biçimleri, davranış kalıpları ve olaylara yaklaşımları üzerinden belirginleşir. Ayrıca, fıkralarda diyaloglar aracılığıyla kullanılan ağız özellikleri, fikranın yaratıldığı bölgenin dilsel ve kültürel farklılıklarını açıkça ortaya koyar. Bir bölgede kullanılan yerel deyimler, ağız özellikleri veya söyleyiş biçimleri, fıkraya özgün bir kimlik kazandırır.

Fıkraların geçtiği mekânlar, yaratıldıkları bölgeye bağlı olarak farklılık gösterebilir. Bu mekânlar, hem anlatının bağlamını güçlendiren unsurlar olarak işlev görür hem de dinleyicilerin veya okuyucuların hikâyeyi daha iyi anlamalarına katkıda bulunur. Anlamı pekiştirmek ve anlatıyı zenginleştirmek amacıyla çeşitli edebi tekniklerden de faydalanılır. Altunel'e göre, "özelliklerinden doğan görevlerini yerine getirirken dalgınlık, abartma, tekrar gibi unsurlardan bol bol faydalanılır." (Altunel, 1990, s. 1). Bu unsurlar, fikranın hem mizahi etkisini artırır hem de eleştirel ve düşündürücü yönlerini daha belirgin hale getirir.

Sözlü ve yazılı gelenekte üretilen fıkralar, ortaya çıktıkları toplumun zihniyetini, duygu dünyasını, sosyo-ekonomik koşullarını, sosyo-kültürel yapısını ve bölge halkının yaşam biçimlerini yansıtan önemli bir anlatı türüdür. Bu bağlamda, Türk Halk Edebiyatına yansımış olan fıkralar da çayın kültürel dinamiklerini anlamamıza olanak sağlayacaktır. Literatürde var olan fıkralar içerisinde çay kültürüne dair unsurların belirgin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu bölümde, literatürde derlenen bazı fıkralar incelenerek çay kültürünün bu anlatılar içerisindeki yansımalarına ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır.

(1)

Evine gelen misafirine çay ikram eden ev sahibi çayı kıtlama, misafiri ise kaşıkla karıştırarak içmektedir. Misafirin bir bardak çaya 3-4 şeker attığını gören ev sahibi şeker gibi erimeye başlar. Akli sıra duruma çözüm getirmek için de misafirine:

- Komşu bu işi bir de benim gibi kıtlama denesen, der. Misafir:

- Doğru ya. Bir de öyle içeyim, der. Bu kez de bir yudum çayla bir şeker yutar. Ev sahibi daha da şaşırır ve misafirine:

- Komşu, sen eski usule dönsene, der. (Duman, 2005, s. 123).

Çay içme pratiklerinden birisi hakkında önemli bilgiyi içerisinde barındıran bu fıkra, Erzurum yöresine ait olan kıtlama yöntemidir. Kıtlama şekeri 2022 yılında Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından tescil edilmiş, Erzurum yöresine ait coğrafi işaretli bir ürün olarak kayda geçmiştir (Çakmakçı ve Salık, s. 2022). Şeker kullanımını minimum seviyeye indirmek amacıyla pancar şekerinin çeşitli işlemlerden sonra sert bir formda olan kıtlama şekeri bölgenin kültüründe yer edinmiştir (Çakmakçı ve Salık, 2022, s. 8). Fıkroda ev sahibinin misafire önerisinde de şeker kullanımını azaltmak amacıyla kıtlama şekerine yönlendirmektedir. Şeker, pahalı bir katkı maddesi olması sebebiyle kullanımında iktisada gidilmesi aile ekonomilerinde alışkanlık haline getirilmiş bir durumdur. Fıkra içerisinde kültürel ürünlerin varlığı göze batsa da ana mesajının ekonomik bir uyarı mahiyetinde olduğu kanaatindeyiz.

Fıkroda, Türk kültüründe misafirperverliğin temel öğelerinden biri olan çayın, misafirlik ortamında yaşanan olay üzerinden nasıl anlam kazandığı açıkça görülmektedir. Çay, yalnızca bir içecek değil; misafire verilen değer, “hoş geldiniz” demenin ve birlikte vakit geçirmenin sembolik bir ifadesidir. Bu yönüyle çay, Türk toplumunda misafirlik kültürünün hem somut bir aracı hem de simgesel bir taşıyıcısı konumundadır. Tek başına sunulan bir ikram olmanın ötesinde, birlikte içilerek anlam kazanan ve bu paylaşım aracılığıyla toplumsal belleği besleyen bir kültürel miras unsurudur. Misafir kabulü, çay ikramı gibi gündelik yaşamın içinde yer alan pratikler, aslında toplumsal aidiyetin, dayanışmanın ve birlikte yaşama kültürünün kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda fıkroda anlatılan mizahi durum, söz konusu kültürel mirasın hem yaşatıldığını hem de yeniden üretildiğini gösteren anlamlı bir örnektir.

(2)

“Seyahat esnasında Hoca, eski bir dostuna misafir olur.

Dostu, kıymetli misafirini rahat ettirmek için çırpınıp durur. Yolda acıkan Nasreddin Hoca ise, “Acaba ne ikram edecekler?” diye düşünür.

-Muhterem Hoca, çay içer misiniz? diye sorar dostu.

Nasreddin Hoca pek öfkelenir:

-Ben çayı pilavın ardından içmeyi severim, der.” (Şenocak, 2017, s. 225).

Misafirperverliğin çay ile yoğrulup bütünleştiğini gösteren bir diğer fıkra örneği. Bu örnekte görmekteyiz ki Türk kültüründe misafir ağırlama geleneğinin vazgeçilmez unsurlarından biri olarak tekrardan karşımıza çıkmaktadır. Fıkra çayın ikram edilme zamanı hakkında bir eleştiri ortaya koymaktadır. Türk misafirperverliği bağlamında çayın toplumsal değeri, kimi zaman temel fizyolojik ihtiyaçların dahi önüne geçecek düzeyde ön planda tutulmaktadır. Özellikle seyahat eden bireylerin öncelikli ihtiyacı olan beslenme, çay ikramının kültürel olarak öne çıkmasıyla ikinci plana atılabilmektedir. Bu durum, çayın yalnızca bir içecek değil, aynı zamanda misafirlik ritüellerinin ayrılmaz bir parçası ve sosyal iletişimin aracı olarak kodlandığını göstermektedir. Dolayısıyla Nasreddin Hocanın bu fıkrası, misafire yemek yerine öncelikle çay sunulması, çayın kültürel sembol gücünü vurgularken; aynı zamanda misafirperverliğin biçimsel yönlerinin zaman zaman işlevsel gereksinimlerin önüne geçtiğine dair eleştirel bir perspektifi de beraberinde getirmektedir.

(3)

İdam mahkûmu o sabah beşte uyandırılmıştı. Hapishane müdürü son arzusunu sordu: “Demli bir çay!”

Derhal çay getirildi. Müdür kaç şeker atacağını sordu. Tutuklu bunun üzerine, “Ne şekeri?” diye bağırdı. “Ben şeker hastasıyım”. (Gürsoy, 2005, s. 42).

Üç numaralı fıkra, insanın alışkanlıklarını ve gündelik rutinlerini, en uç durumlarda bile nasıl koruduğunu göstermektedir. İdam mahkûmunun son arzusu olarak demli çay istemesi, çayın yalnızca bir içecek olmanın ötesinde, bireyin hayatında vazgeçilmez bir ritüel ve alışkanlık haline geldiğini sergilemektedir. Bu bağlamda çay, bireyin ölümle yüzleştiği anlarda dahi kimliğini ve kültürel bağlarını sürdüren derin köklere sahip bir kültürel unsur olarak karşımıza çıktığını kanıtlamaktadır. Çay, bu fıkrayla yalnızca bir içecek değil, bireyin alışkanlıklarının, kimliğinin ve toplumsal ritüellerinin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Bu bölümde literatürden derlediğimiz fıkra örneklerini İşlevsel Halkbilimi kuramına göre değerlendirdiğimizde hepsinin de dördüncü madde olan Toplumsal ve Kişisel Baskılardan Kurtulma İşlevi içerisinde yer almaktadır. Her ne kadar eğlendirici bir nitelik taşısa da, yaşanan bir rahatsızlığın mizahi bir anlatımla dile getirilmesi; bu rahatsızlığın muhatabına doğrudan bir kabalık yapılmaksızın, nazik ve

dolaylı bir şekilde iletilmesi, anlatının bu işlevsel çerçevede değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Çay, şeker ve ikram temelli üç fıkrada, gündelik hayatın sıradan görünümü ama kültürel açıdan anlam yüklü durumları üzerinden gelişen toplumsal beklenti ve bireysel tepkiler, mizah yoluyla ifade edilmektedir. Ev sahibinin misafirin şekerli çay içme tarzına tahammülsüzlüğü, Nasreddin Hoca'nın yalnızca çay ikram edilmesine karşı dolaylı tepkisi ve idam mahkûmunun ölüm öncesi çay isterken şekerden kaçınması gibi anlatılar; sosyal normlara, alışkanlık farklarına ve ölüm gerilimine dair bireysel rahatsızlıkların doğrudan değil, esprili yollarla dile getirildiği örneklerdir. Bu fıkralar, bireylerin içinde buldukları baskılı ya da gergin durumları doğrudan söylenmesi ayıp görülmesine karşın mizah aracılığıyla ifade edilmesine olanak sağlar. Bu yönleriyle, işlevsel halk bilimi kuramının Toplumsal Ve Kişisel Baskılardan Kurtulma İşlevi kapsamında değerlendirilmeleri yerinde olacaktır.

2.3.1.4. Efsane

Efsaneler, halk edebiyatının sözlü gelenek içerisinde önemli bir yere sahip türlerinden biridir. Hamdi Güleç, efsaneyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Tabiat üstü nitelikler gösteren kişilerin hayatlarını, halk muhayyilesinin veya şairlerin meydana getirdiği tarih olaylarını anlatan, olağanüstü olaylarla süslü hikâyelere verilen isimdir” (Güleç, 2011, s. 207). Bu tanım, efsanelerin olağanüstü unsurları ve halkın hayal gücüyle şekillenen anlatılar olarak dikkat çektiğini ortaya koymaktadır.

Efsaneler, yalnızca hayal gücünün bir ürünü olmayıp, aynı zamanda insanların inanç içgüdüsüne hitap ederek inanma ihtiyacını karşılayan bir işlev üstlenir. İnsanlar, efsaneler aracılığıyla hem çevrelerinde var olan kişi, nesne veya olayların varlık sebeplerini anlamlandırmaya çalışır hem de kültürel bilgiler edinir. Bu yönüyle efsaneler, bir yandan geçmiş ile bugün arasında bir köprü kurarken, diğer yandan toplumun inançlarını, değerlerini ve kültürel kimliğini sonraki nesillere aktaran bir araç işlevi görmektedir. Nitekim, “Konuları doğadaki oluşumlar ve insan (özellikle dini ve tarihi şahsiyetler) olan, somut kanıtlar ortaya koydukları için anlatılanların gerçek olduğuna inanılan bu anlatılarda olağanüstülüklerle yapılan açıklamalar önemli bir yer tutar” (Oğuz, 2017, s. 145). Konularının gerçekliğe yakın olması, efsanelerin toplum üzerinde yönlendirici ve inandırıcı bir yapı kazanmasına neden olmaktadır.

Efsanelerde yer alan kişilerin olağanüstü özelliklere sahip olması, bu anlatıların toplum tarafından inanılır ve değerli görülmesini sağlayan önemli bir

unsurdur. Önceki bölümde, çayın ortaya çıkışıyla ilgili anlatılan efsane metinlerinde, kutsal kişilerin varlığına sıklıkla rastlanıldığı görülmüştür. Bu durum, kutsal kişiler aracılığıyla keşfedilen çayı, aynı zamanda kutsal bir nesne olarak görülerek halk yaşamında kabul edilmesi gerektiğini sağlanmaya çalışıldığını düşündürmektedir.

Araştırmalarımız sonucunda Türk Halk Edebiyatı içerisinde çay bağlamında keşfini konu eden bir efsane metnine rastlanmıştır. Literatürde rastladığımız bu örneğe ilk bakışta Japon kültüründe var olan efsanenin bir varyant metni olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Söz konusu metin, çayın toplumsal hafızadaki yeri ve kültürel değerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Zamaniyle bir padişahın bir evlâdı varmış. Padişah evlâdı ki bu, gayet Allah'ına yakınmış, devamlı ibadet edermiş. Şimdi, bir deniz kenarına varmış, orda da ibadet ederken deniz rüzgârı ona vurduğu zaman uyuya kalmış. Yani; ibadetinden geri kalmış. O, uyandığı zaman demiş ki:

-Ya gözlerim, niçin uyudun? Beni Allah'ımdan, ibadetimden ettin!

Niye uyudum ben diye gözünün gapçıklarını kesmiş ve çaya atmış, deniz kenarındaki çaya. Zaman sonra bu göz gapçığında çay fidanı meydana gelmiş. Çay fidanının hem nebat, hem bitki ve de bu çay fidanı hiçbir zaman her insana yararlı olduğunu tespit etmişler (Melikoğlu, 2018, s. 128).

Yukarıdaki efsane metni, Melikoğlu'nun Giresun bölgesinde yapmış olduğu monografik çalışmasında yer almaktadır (Melikoğlu, 2018).

Anlatıda, kutsal bir figürün, yani padişahın ibadete düşkün çocuğunun, çay bitkisinin doğuşunda aracılık etmesi, efsaneye hem dini hem de kültürel bir bağlamda anlam kazandırır. Çayın bir içecek olmanın ötesinde, kutsal bir nesne olma özelliği katılarak bu anlatıyla, toplumun inanç dünyasını ve çayla kurduğu derin bağlarını vurgulamaktadır.

Efsanede olağanüstü unsurlara yer verilmiştir. Padişahın çocuğunun ibadet sırasında uyuyakalmasının ardından göz kapaklarını kesmesi ve bu organların akan bir çaya atmasıyla bir çay fidanına dönüşmesi, doğüstü bir anlatı örneğidir. Normal koşullarda bir fidanın büyüebilmesi için toprağa ihtiyaç duyulurken, akmakta olan bir çaya atılan tohumun suya kapılıp kaybolması beklenir. Ancak efsanede, çaya atılan tohumun filizlenip büyümesi, olağanüstü bir durum oluşturmaktadır. Bu tür olağan üstü olaylar, toplumun çay kültürüne dair inançlarını güçlendirmekte ve çayın

kutsallıkla ilişkilendirilmesine zemin hazırlamaktadır.

Giresun yöresine ait bu efsane, Japon kültüründeki Bodhidharma efsanesi ile benzer bir anlatıya sahiptir. Her iki anlatıda da çayın ortaya çıkışı, göz kapaklarının kesilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Giresun efsanesinde bir padişahın oğlu, ibadetine engel olan uykunun sorumlusu olarak göz kapaklarını keserek çaya atar ve bu olay sonucunda çay bitkisi filizlenir. Benzer şekilde, Bodhidharma efsanesinde bir keşiş, uykusuna yenik düştüğü için öfkelenerek göz kapaklarını kesip fırlatır ve göz kapaklarının düştüğü yerde bir çay ağacı ortaya çıkar. Bu iki efsane arasındaki fark göz kapaklarının düştüğü zemindir. Anlatılarda çok küçük nüans olsa da, her iki kültürde de çayın uyanıklık, ibadet ve zihinsel farkındalık ile ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Anlatılar benzer yönlerde ilerlese de, ait oldukları coğrafyanın kültürel ve inanç sistemleri doğrultusunda farklılıklar da göstermektedir. Giresun efsanesinde çayın keşfi, bireyin Allah'a daha yakın olma arzusu ve ibadetine engel olan unsurlardan arınma çabasıyla açıklanırken, Japon inancında Bodhidharma'nın çayı keşfi, zihinsel uyanıklık ve meditasyon sürecinde derinleşme isteğiyle ilişkilendirilmiştir. Bu farklılık, efsanelerin ait olduğu toplumların inanç sistemleriyle doğrudan bağlantılıdır. Giresun efsanesi, İslami ibadet pratiği çerçevesinde şekillenirken, Bodhidharma efsanesi, Budist felsefenin öğretileri doğrultusunda kurgulanmıştır. Her iki anlatıda da çay, kendi dini bağlamları içinde ele alınarak kutsallık atfedilen bir unsur haline gelmiş ve bu şekilde bir ihtiyaç nesnesine dönüşmüştür. Dolayısıyla, her iki efsane de çayın kökenini mistik bir anlatıyla açıklasa da, anlatının şekillenme biçimi ve içerdiği dini referanslar, kültürel bağlamlarına göre farklılık göstermektedir.

Var olan herhangi bir nesnenin, geçmişe yönelik kullanımı ve nasıl ortaya çıktığı konusunda bir tarihi vardır. İnsan doğasında yer edinen merak duygusu kullanılan maddenin evveliyatını öğrenmek ister. Okur-yazar olmayan topluluklar öğrenimini efsane dinleyerek gerçekleştirirler. Bu örnekten yola çıkarak, çayın keşfiyle ilgili duyulan/öğrenilen bilgiler, toplumun içerisinde bulunduğu kültürle harmanlanarak bir sonraki nesillere aktarılması amacıyla yeniden yaratılarak genç nesillere anlatımı yapılaraktan yeni kuşağa aktarımı yapılmaktadır. Böylece incelediğimiz bu anlatı işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde baktığımızda, kuramın üçüncü maddesi olan "Eğitim ve Kültürün Genç Kuşaklara Aktarılması İşlevi" yerine getirildiği tespit edilmiştir.

2.3.1.5. Masal

Masallar, toplumların kültürel belleğini ve kolektif hayal gücünü yansıtan, sözlü edebiyatın nesir şeklindeki önemli bir türü olarak değerlendirilmektedir. Anonim özellikleri ve hayali unsurlarıyla diğer halk anlatılarından ayrılan masallar, toplumsal değerlerin, normların ve yaşam biçimlerinin aktarılmasında işlevsel bir role sahiptir. Bunun yanı sıra, masallar eğlence amacıyla anlatılmalarının ötesinde, genellikle çocuklara yönelik bir eğitim aracı olarak da kullanılmaktadır. Ahlaki değerleri ve temel yaşam derslerini basit ve etkili bir anlatımla sunmaları, bu anlatı türünün didaktik yönünü ön plana çıkarmaktadır. Kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan masallar, anlatıcının bireysel hayal gücünden beslense de, dinleyicilerin içinde buldukları dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel dinamiklerini yansıttığı da görülmektedir.

Masal kelimesinin Türkçeye, farklı bir dile ait kökenden geldiği bilinmektedir. Özkul Çobanoğlu, masal kelimesinin Türkçeye halk dilinde yaygın olarak "öğüt" anlamına gelen Arapça "mesel" kelimesinin anlam ve söyleyiş değişikliğine uğramasıyla geçtiğini belirtmektedir: "Masal kelimesinin Türkçeye, halk dilinde yaygın olarak 'öğüt' anlamındaki Arapça 'mesel' kelimesinin anlam ve söyleyiş değişikliğine uğramasıyla geçtiği yaygın olarak kabul edilmektedir" (Çobanoğlu, 2012, s. 145). Hamdi Güleç ise masalı, "günlük hayatın sınırlı, kuru gerçeği ile yetinmeyen halk muhayyilesinin tabiat ve gerçek dışı dünyada yaşattığı kahramanların hikâyesi" (Güleç, 2011, s. 179) olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, masalların halkın hayal gücüyle şekillenen ve olağanüstü unsurlar barındıran yapısını belirtmektedir.

Masal anlatımında, anlatıcının dinleyiciyi hayali bir dünyaya çekme çabası önemli bir unsurdur. Bu bağlamda, anlatıcılar genellikle masalın başında çeşitli formeller kullanır. Abdurrahman Güzel, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "İnanılmayacak, fevkalade hususları ihtiva eden masallar, dinleyenleri reel dünyadan çekip hayali âleme almak için tekerlemeye benzer sözlerle başlar" (Güzel ve Torun, 2003, s. 197). Bu ifadeler, masalın giriş bölümlerindeki tekerleme formunda olan kalıp cümleler, dinleyiciyi hikâyeye hazırlama ve masal dünyasına çekme amacıyla formeller kullanıldığını göstermektedir.

Masallar, milletlerarası masal kataloğuna göre dört türe ayrılmaktadır: 1. Hayvan masalları; 2. asıl masallar: olağanüstü masallar, gerçekçi masallar; 3. güldürücü hikâyeler, nükteli fıkralar, yalanlamalar; 4. zincirleme masallar (Boratav, 1995, s. 78).

Tez konumuz çerçevesinde yaptığımız araştırmalarda çay kültürüne ilişkin içerikleri barındıran masallara ulaşmakta epey zorlandık. Masallar genellikle olağanüstü olaylar içermesi, fabl türüne yakın olması ve çocuk kitlesine hitap etmesi sebepleriyle çay kültürü yansımaları çok fazla görünmediği kanaatindeyiz. Ancak gerçekleştirilen literatür taramasında, çay kültürünün sosyal yaşam içerisindeki varlığını sürdürdüğü mekânlardan biri olan kahvehanelere yer veren bir Erzurum yöresine ait masala rastlanmıştır.

Yüzüğü Kaçıran Kuş

Vaktin birinde bir kız vardı. Kız her gün sabahtan kalkar bahçede kazlara yem verirdi. Bir gün kazlara yem verirken bir güvercin kazların içine geldi, yem yedi gitti. Ertesi gün oldu, güvercin yine geldi. Kız kazlara yem atarken parmağından altın yüzüğü çıktı. O kuşun boynuna takıldı. Kız güvercini tutmak istedi, tutamadı. Kuş gitti yüzüğü de götürdü. Kız bu kuşu ne kadar aradıysa da bulamadı. Bir gün aklına geldi ki, ben yedi yol ayırımına bir kahve yaptırayım, gelen giden herkese sorarım, bu kuşu belki bir gören olur. Yedi yol ayırımına bir kahve yaptırdı. Oradan geçen herkese bu kuşu sordu. Bir gün bu kahveye ihtiyar bir adama geldi. Kız buna da sorar. İhtiyar adam der ki, “Ben öyle bir kuş gördüm, her zaman mağaradan içeriye girer çıkar.” [...] (Seyidoğlu, 1975, s. 21)

Söz konusu masal, Bilge Seyidoğlu tarafından 1967 yılında, Erzurum yöresinde, Dürdane Bıçakçı’dan derlenmiştir. Derleyici, anlatıcının yaşı hakkında verdiği bilgiye göre (Bıçakçı’nın derleme sırasında 55 yaşında olması), masalın daha eski dönemlere ait olduğu söylenebilir (Seyidoğlu, 1975, s. 21). Bu nedenle masalın oluşturulduğu dönemde henüz sosyal mekân olarak çayhanelerin bulunmadığı düşünüldüğünde, anlatıda mekân olarak kahvehane karşımıza çıkmaktadır.

Kahvehaneleri çay kültürü bağlamında mekânsal olarak incelemeye değer kılan hususlardan biri, kahvenin yanı sıra çayın da bu mekânlarda tüketilmesidir. Karadeniz bölgesinde henüz çay tarımına başlanmadığı dönemlerde dahi kahvehanelerde çay içildiğine dair bulgular mevcuttur. Kuzucu, kitabında Ahmet Şerif’in 1911 yılındaki Trabzon gezisine ilişkin aktardığı anılarında bu durumu doğrulayan izlere rastlamıştır (Kuzucu, 2012, s. 359). Günümüzde ise kahvehaneler, geleneksel isimlerinin aksine, kahveden ziyade çayın çok daha fazla tüketildiği mekânlara dönüşmüş durumdadır. Türkiye’de yapılan araştırmalar da kahvehanelerde çay tüketiminin kahveye oranla belirgin biçimde daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Yüksel, Goral, Kement, Güner, 2022). Bu tarihî ve

güncel bilgiler ışığında, masalarda karşılaştığımız çay tüketiminin gerçekleştiği mekânlardan biri olan kahvehane unsurunu irdelemek yerinde olacaktır.

Kentlerde mekânların oluşumunda alışkanlıklar önemli bir rol oynamaktadır. David Harvey'e göre, toplumdaki sosyal ve kültürel pratikler, doğrudan doğruya mekânsal formları şekillendirir (Aytaç, 2013, s. 143). Bu durum, toplumların gündelik yaşantısında yer alan kültürel alışkanlıkların, ritüellerin ya da ekonomik faaliyetlerin, kentlerdeki fiziksel mekânları ve yerleşim düzenlerini doğrudan oluşturduğu anlamına gelir. Örneğin kahvehanelerin mekânsal olarak ortaya çıkmasında, toplumun belirli dönemlerde sahip olduğu kahve tüketim alışkanlığının etkisi büyüktür.

Kahvehaneler dışarıdan bakıldığında kahve ve benzeri içeceklerin satışının yapıldığı ticari mekânlar olarak algılanmaktadır. Ancak kahvehaneler, yalnızca ticari bir işleve sahip değildir; kullanıcılarının gündelik hayatına yön veren ve çok yönlü bir iletişim merkezi olarak işlev gören sosyal mekânlardır. Bu bağlamda, toplumsal ve kültürel pratiklerin insan merkezli olarak mekânı şekillendirmesiyle birlikte kahvehaneler, zamanla ekonomik boyutlarının ötesine geçerek kültürel anlam taşıyan yerler hâline gelirler. Kitap okuma, kahve içme ve gündelik sohbetler gibi pratiklerin yerleşmesiyle birlikte, mahalle kahvehaneleri birer sosyo-kültürel etkinlik alanına dönüşür. Böylelikle kahvehaneler, sınırları giderek genişleyen kültürel dolaşım ve etkileşimin gerçekleştiği, ekonomik boyutundan daha fazlasını ifade eden sosyal ve kültürel mekânlar hâline gelir (Tutal, 2014, s. 152-154).

Sosyal mekânlar olarak değerlendirilen kahvehaneler, kültürün korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından da önemli bir işleve sahiptir. Bu mekânlarda gerçekleşen kültürel aktarım, sürdürülebilir bir ilkeyle sağlanmakta ve toplumun kültürel belleğinin korunmasına katkıda bulunmaktadır. Kahvehaneler, Türk kültüründe halk edebiyatı ve sanat etkinliklerinin yaratıldığı ve sergilendiği önemli merkezler hâline geldiği dönem olmuştur. Âşık edebiyatı başta olmak üzere gölge oyunu, ortaoyunu, meddah ve kukla gibi geleneksel tiyatro türlerinin yaratılıp icra edildiği mekânlar olarak, kültürel üretimin canlı kalmasına katkıda bulunmuştur. Bunun yanında, sözlü kültür ürünlerinin yalnızca oluşturulup sergilendiği yerler değil, aynı zamanda kültürel aktarımın gerçekleştiği ve yeni temsilcilerin yetiştiği usta-çırak ilişkilerinin de geliştiği sosyal alanlar olarak önemli bir işlev görmüştür. Böylelikle kahvehaneler, kültürel devamlılığın sağlanmasında ve toplumsal bellek oluşturulmasında etkin rol üstlenmiştir (Durmaz, 2020, s. 112, 113).

Kahvehaneler, esas itibarıyla sosyal pratiklerle oluşmuş mekânlar olsa da daha önce ifade edildiği üzere günümüzde çay tüketiminin kahveden fazla olduğu mekânlar hâline gelmiştir. Kahvehaneler, kültürel belleğin sürdürülebilirliğine katkıda bulunan birer mekân olmalarına rağmen, toplumun değişim ve dönüşüm sürecinden etkilenererek zaman içinde farklılaşmıştır. Osmanlı döneminde toplumsal cinsiyet açısından değerlendirildiğinde kahvehanelerin yalnızca erkeklere açık olduğunu bilmekteyiz. Günümüzde dahi kahvehanelerde kadınların bir araya gelerek sohbet ettiğine veya oyun oynadığına nadiren rastlanmaktadır. 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında başlayan modernleşme hareketleriyle birlikte kahvehanelerden çayhaneye ve daha sonra çay bahçelerine doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise kadınların sosyal yaşama daha aktif olarak katılmaları, söz konusu mekânlarda değişimi kaçınılmaz kılmış ve toplumun tüketim alışkanlıklarında öne çıkan çay etrafında yeni bir mekânsal düzenin oluşmasını sağlamıştır (Şahin ve Demirel, 2024, s, 70).

Kahvehanelerden çay bahçelerine doğru gerçekleşen mekânsal dönüşüm, çay kültürünün sürdürülebilirliği açısından önemli bir süreç olduğu düşüncesindedir. Geleneksel kahvehaneler, sözlü kültürün ve toplumsal hafızanın korunmasında önemli bir rol oynasa da, cinsiyet açısından sınırlayıcı yapıları nedeniyle kültürel aktarım ve sosyal katılımı belli ölçüde sınırlanmıştır. Çay bahçeleri ise hem toplumsal cinsiyet açısından daha kapsayıcı bir ortam sunarak hem de yeni kuşakların ve farklı sosyal grupların katılımına olanak sağlayarak çay kültürünün yaygınlaşmasını ve sürekliliğini destekleyen mekânlar oluşturmuştur.

Bu bağlamda çayın Türk coğrafyasında tüketilmeye başlandığı dönemden günümüze kadarki süreci mekânsal dönüşüm perspektifinden değerlendirdiğimizde, çayın büyük ölçüde küreselleşmenin olumsuz dönüştürücü etkilerinden korunduğu ve kendine özgü bir kültürel sürekliliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu kültürel sürekliliğin sağlanmasında belirleyici unsurlardan birisi, kolektif hafızanın sosyal mekânlar üzerinden canlı tutulmasıdır. Kolektif hafızanın, kahvehaneler gibi sosyal mekânlar aracılığıyla çayın tüketim pratiklerini toplumsal bellekte canlı tutarak, bu kültürel ögenin küreselleşmenin tektipleştirici etkisine karşı korunmasına imkân sağlayacağı söylenebilir.

Masaldaki kahve mekânı üzerine ayrıntılı bir değerlendirme yapılarak, SOKÜM bağlamında çay kültürünün sürdürülebilirliğine nasıl bir katkı sunacağını ortaya konmak istenilmiştir. Ayrıca masalın İşlevsel Halk Bilimi Yöntemiyle değerlendirmek gerekirse, masalda kahve mekânı yer almasıyla ikinci madde olan

‘Toplumsal Kurumlara ve Törenlere Destek Verme İşlevi’ olduğu düşüncesine götürmektedir. Ancak masal içerisinde kahvehane, sosyal bir kurumu temsil etmeyerek, bireysel bir ihtiyaç çerçevesinde kullanılan bir araç olması özelliği kazandırılmıştır. Bu sebeple masalın ‘Toplumsal Kurumlara ve Törenlere Destek Verme İşlevi’ dahilinde doğrudan değerlendirilemez.

Masalın temel yapısı, bir nesnenin kuş tarafından alınmasıyla kayıp olması ve sonrasında bir kız tarafından arayış aşaması üzerine kurulmuştur. Bu bağlam, dinleyiciye azim, kararlılık, sabır, umudu yitirmeme gibi bireysel değerleri kurgu yoluyla öğretmektedir. Masal, genç nesillere, zorluklar karşısında pes etmeden mücadele etmenin önemine dair karakteristik bir mesaj vererek; “eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması” işlevi çerçevesinde anlam kazanmaktadır.

Böylece çay, yalnızca tüketim biçimi değil, değişen toplumsal değerlerle uyumlu biçimde sürdürülebilirliğini sağlayan canlı bir kültürel pratik olduğunu, Yüzüğü Kaçıran Kuş masalına yansımaları anlamaya çalışarak zihnimizde aydınlatmaya çalıştık.

2.3.1.6. Deyimler

Kelime anlamı olarak tabir, öz, gerçek anlamı taşımaktadır. Karataş, deyimlerin halk arasında “en az iki kelimedenden oluşan kalıplaşmış söz grupları.” olduğunu söyleyerek kullanımını ve işlevini açıklamıştır (Karataş, 2001, s. 102). Deyim cümleleri anlam bakımından bir yargı belirtmezler. Kültür içerisinde sürekli bir şekilde oluşan olguları/durumları açıklamak amacıyla kısa ve öz şekilde aktarılma amacı taşımaktadır.

Eflatun Cem Güney, deyimlerin halk arasındaki kullanımına dair yerinde bir tespit bulunmuştur. Dil, insanın duygu ve düşüncelerini ifade etmek için bir araçtır; ancak bireylerin kendine özgü duygularını ve düşüncelerini ifade etmeye çalışırken zaman zaman yetersiz kalabilmektedir. Sözlüklerde yer alan kelimeler, genellikle ortak duygu ve düşünceleri ifade etmek amacıyla oluşturulmuş genel anlamlar taşımakta, bu nedenle bireylerin hayal dünyasında şekillenen düşüncelerini tam anlamıyla yansıtmak için her zaman yeterli olamamaktadır. Bununla birlikte, bireyler kelimelere yeni anlamlar yükleyerek veya dilin sunduğu çeşitli anlatım olanaklarından yararlanarak kendilerine özgü ifade biçimleri geliştirmektedir. Bu süreç, toplulukların kültürel birikimleri ve yıllar içinde şekillenen dil alışkanlıklarıyla ortaya çıkmaktadır. Deyimler de bu bağlamda bireylerin duygularını ve düşüncelerini daha zengin bir şekilde ifade etmelerine olanak tanıyan önemli bir unsur olmasını

sağlamaktadır (Güney, 1971, s. 193).

Çay kültürünün oluşmaya başladığı ülkemizde, özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, çayın deyimlere yansması oldukça sık görülmektedir. Bununla birlikte, bu yansımanın yalnızca Doğu Karadeniz Bölgesi ile sınırlı olmadığı, Türkiye'nin genelinde farklı bölgelerde de kendine yer bulduğu görülmektedir. Çay, sosyalleşmenin ilk adımlarından gündelik yaşama, kız isteme merasimlerinden önemli toplantılara kadar pek çok bağlamda bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda, çaya davet etmek yalnızca bir içecek içme çağrısı değil, aynı zamanda bir konuyu konuşma, bir iş görüşmesi yapma ya da bir ilişkiyi başlatma gibi daha derin anlamlar taşımaktadır. "Çayım sıcak", "Çaya bekleriz", "Çay koyuyorum" gibi ifadeler, bu durumu açıkça yansıtmaktadır. Bu bölümde, çay kültürünün deyimlere yansması örneklerle ele alınarak değerlendirilecektir.

Çayın demlenişi ve içilişiyle ilgili farklı yöntemleri belirten deyimler bulunmaktadır. "çay dökmek" deyimini, doldurma fiili yerine kullanılan yaygın bir deyim olurken çayın içim zevkine göre de "tavşan kanı çay" renginin koyu ve lezzetinin doruk seviyelerde olan çayı ifade ederken; "abdest suyu gibi çay" ve "yal gibi çay" deyimleri çayın deminin azlığı, soğuk olması ve lezzetinin az olduğunu belirtirken, "paşa çayı" deyimini ise çocukların çay içimini kolay hale getirebilmek için soğuk su katılarak içilen çay için kullanılmaktadır (Duman, 2005, s. 125,126).

Çayın hazırlanmasıyla ilgili yaygın olarak "çay koymak" deyimini kullanılırken Bitlis yöresine ait "çay bırakmak" deyimini kullanılırken; misafir için ilerleyen vakitlerde çay içmeye ikna edilmesi veya ısrar edildiği durum için "zor çayı" veya "cırıldım çayı" deyimini kullanılır (Kuzucu, 2012, s. 466-467).

Çayın keyifli olduğu durumu belirten deyimler de bulunmaktadır. Sivas yöresinde kahvaltıdan sonra yanında hiçbir şey olmadan içilen çay için "kafa çayı" deyimini kullanılırken; batı bölgelerinde hazırlanmış keyifli ve lezzetli çay için ise "okkalı çay" ifadesi kullanımı yaygınlaşmıştır (Kuzucu, 2012, s. 467).

Çay, içim zevkleri çerçevesinde oluşan deyimler haricinde ekonomik durumu, parasal durumu karşılayan veya yemek öğünlerindeki basitlik durumları belirten ifade tarzları da bulunmaktadır. "Çay-simitle karın doyurmak" ve "bir çay bir simit" deyimleri ekonomik olarak ucuz bir kahvaltıyı ifade ederken ayrıca hızlı ve kolay bir kahvaltıyı ifade ederken; "çay parası" deyimini bahşiş, hediye veya rüşvet teklifleri için para teklif etmede kullanılmakta olan deyim olarak halk arasında yaygınlaşmış bir ifade tarzı olmuştur (Duman, 2005, s. 125-126).

Gün içerisinde insan davranışlarındaki duygu hallerine göre deyimler de bulunmaktadır. Gün içinde sinirlenen ve kabalaşan insanlar için “çaysız kalmış” ifadesi kullanılmaktadır (Altay, 2024, s. 163). Gün içerisinde çay içmeyen çay düşkününü kişilerde baş ağrısı oluşmakta, gün içerisinde gergin hareketler yapması sebebiyle “çaysız kalmış” deyimini kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca insanların tutarsız, konularla ilgisiz söylemlerde bulunan kişiler için “alakaya çay demle” deyimini kullanıldığına rastlarken; gün içerisinde bonkörlük yapmak için “çaylar şirketten” deyimini kullanımına rastlamaktayız (Duman, 2005, s. 125).

Verilen deyim örnekleri incelendiğinde, çayın yalnızca bir içecek olarak tüketimiyle sınırlı kalmadığı; aynı zamanda bireylerin duygu durumlarını ifade etmede başvurdukları sözlü anlatım kalıplarında da yer aldığı görülmektedir. Bu durum, çayın Türk toplumunda yalnızca fizyolojik bir ihtiyaç olarak değil, sosyal ve duygusal yaşantının bir parçası olarak da işlev gördüğünü göstermektedir. Deyimlerdeki bu kullanımlar, çayın zamanla gündelik yaşamın çeşitli alanlarında anlam yüklenerek kültürel bir unsur hâline geldiğini ve toplum belleğinde sembolik bir değer kazandığını ortaya koymaktadır.

2.3.1.7. Tekerleme

Tekerlemeler, halk edebiyatı ürünleri arasında yer almakla birlikte, biçim, konu, içerik ve işlev açısından kesin sınırlarla tanımlanamamaktadır. Bunun temel sebeplerinden biri, tekerlemelerin bilmece, âşık şiiri, masal, ninni, oyun, halk hikâyesi ve halk tiyatrosu gibi pek çok halk edebiyatı ve folklor türünde bulunmasıdır. Öte yandan, bu türlerden bağımsız olarak var olan tekerlemeler de mevcuttur. Ancak, âşık edebiyatı ürünleri ya da masallarda karşılaşılan ve tekerleme olarak adlandırılan mizahi ve manzum ifadelerin genellikle yetişkinlere özgü özellikler taşıdığı görülmektedir (Duymaz, 2002, s. 9). Buna rağmen, tekerlemeler esasen çocuk geleneklerinde önemli bir yer tutmaktadır. Boratav’ın da belirttiği gibi, “Tekerleme daha çok çocuk geleneklerinde yeri olan bir türdür; tekerlemelerin konularındaki ve yapılarındaki çocuksu edâ bu olgunun bir görüntüsüdür” (Boratav, 1995, s. 134).

Tekerlemeler genellikle belirli bir ana konuya sahip değildir ve ait oldukları tür bağlamında değerlendirilir. Dize başı ve dize sonu kafiyeler, aliterasyonlar, seci örnekleri ve sağlam ses oyunları ile dikkat çeken tekerlemeler, çağrışım gücünü kullanarak farklı türlerdeki konuları birbirine bağlama işlevi görür. Bu yapılar içinde duygu, düşünce ve hayaller; tezat, mübalağa, şaşırtma, tuhafılık ve mizah unsurlarıyla oluşturulmuş söz kalıpları halinde ardı ardına sıralanır. Tekerlemelerde şekil ve işlev,

çoğu zaman içerikten daha ön planda yer alır. Bazı oyun tekerlemeleri tamamen anlamsız sözlerden meydana gelirken, bazıları ise karşılıklı soru-cevap biçiminde veya zincirleme diyalog yapısında düzenlenmiştir. Tekerlemenin genel özellikleri konusunda Erman Artun'un tespitleri yerinde olmuştur (Artun, 2004, s. 211).

Genel bilgiler ışığında, tekerlemelerin iki farklı kullanım yönüne sahip olduğu görülmektedir. Bireysel kullanımlarda, çocuksu bir söyleyiş tarzı sergilemesi nedeniyle eğlendirme ve söyleyiş becerisini vurgulama işlevi ön plana çıkar. Bu durumu Çobanoğlu şu şekilde ifade eder: “Kişinin veya kişilerin dil kullanımları ve fonetik olarak birbiri ardınca kullanımı zor olan sesleri söyleyebilme yeteneğini ortaya koyan ve kişileri bu yolla yarıştıran boy ölçüştüren bir ölçüt veya yarışma şekline dönüşmektedir” (Çobanoğlu, 2012: 88). Benzer şekilde, Boratav da bu tür bireysel kullanımları “eğlendirmek, keyiflendirmek için başvurulan söz cambazlığı” olarak tanımlamıştır (Boratav, 1995, s. 135).

Tekerlemelerin ikinci bir kullanım yönü ise, yazılı ya da sözlü icralarda geçiş bölümlerinde bir hazırlık evresi oluşturmak amacıyla görülür. Bu işlev, ilgili türü başlatan ve harekete geçiren bir yapı olarak dikkat çeker. Çobanoğlu, bu duruma ilişkin olarak “hangi tür içinde veya birlikte yer alıyorsa onu başlatıp harekete geçiren bir işlev yüklenmekte olduğu söylenebilir” yorumunda bulunmuştur (Çobanoğlu, 2012, s. 89).

Yukarıda da belirtildiği gibi, tekerlemelerin farklı yönlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu farklılıklar, tekerlemelerin sınıflandırılmasına zemin hazırlamıştır. Boratav, tekerlemeleri dört ana başlık altında sınıflandırmıştır: 1. Masal tekerlemeleri, 2. Oyun tekerlemeleri, 3. Tören tekerlemeleri, 4. Bağımsız, söz cambazlığı değerinde tekerlemeler. (Boratav, 1995, s. 135)

(1)

Çayı icad etti bir pir,

Sabah iki, akşam bir. (Gürsoy, 2005, s. 43)

Tekerleme dizelerinde geçen “pir” ifadesi, bilgeliğiyle öne çıkan, önemli bir şahsiyeti işaret etmekte ve bu yönüyle bilgi kaynağı olarak konumlandırılmaktadır. Bilgi kaynağı olan bu figür, bilgiyi aktaran, öğreten ve kültürel mirası yayan bir karakter olarak değerlendirilir. Tekerlemede yer alan “çayın icadı”na dair ifade ise, çayın yalnızca gündelik yaşamda tüketilen sıradan bir içecek olmanın ötesinde,

tarihsel bir kökene ve kültürel bir arka plana sahip olduğunu ima etmektedir. Bu yaklaşım, çayı bir gelenek nesnesi olarak konumlandırarak, kültürel bellekteki yerini vurgular. Ayrıca çayın tüketim biçimlerine dair unsurların yer alması, bu ürünün kuşaktan kuşağa sözlü gelenek aracılığıyla aktarılan bir kültürel alışkanlık olduğunu ortaya koyar. İşlevsel Halk Bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, söz konusu tekerleme eğitici ve öğretici bir boyut taşıması sebebiyle “eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması” işlevi kapsamında incelenebilir.

(2)

Çay dediğinin adeti bellidir

İkiyken üç gaydadır

Dört bedene faydadır

Beşe çihdi, köşe çihdi

Çay nedir, say nedir

Ha iç, ha iç, ha iç. (Caferoğlu, 1995, s. 25)

Çay tüketimine ilişkin alışkanlıkları yansıtan bu tekerleme, içerdiği sözcüklerle ve söyleyiş biçimi bakımından Erzurum ağzının dil özelliklerini barındırmaktadır. Çay tüketim oranlarının yüksek olduğu illerden biri olarak öne çıkan Erzurum, çayın sadece bir içecek değil, aynı zamanda kültürel bir değer ve sosyal iletişim aracı olarak konumlandığı bir coğrafyadır.

Söz konusu tekerleme, çayın gündelik yaşamda tüketim pratikleri bulunmaktadır. Çayın misafirlik kültürü içerisinde önemli bir yer tuttuğu göz önünde bulundurulduğunda, bu tekerlemede çay ikramına yönelik ısrarın, misafir tarafından eğlenceli ve kabullenişçi bir biçimde karşılandığı görülmektedir. Tekerlemede geçen ifadeler, çay içme teklifinin doğrudan reddedilmediğini, aksine mizahi ve oyunlaştırılmış bir söylem aracılığıyla bu ısrara olumlu yanıt verildiğini göstermektedir. Bu yönüyle tekerleme, çay ikramı etrafında şekillenen misafirperverlik pratiğinin hem kabulünü hem de sosyo-kültürel önemini yansıtan sözlü bir anlatı olarak değerlendirilebilir.

Bu çıkarımlar ışığında tekerleme, İşlevsel Halk Bilimi kuramı doğrultusunda değerlendirildiğinde, “Eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme” işlevi

kapsamında yer almakta; bu değerlerin mizahi ve eğlenceli bir söylem aracılığıyla paylaşılmasına imkân tanıyarak, sosyal etkileşimi güçlendiren bir araç işlevi görür.

(3)

Çıktı mı beşe

Sür on beşe

Olsun yirmi

Versin neşe

Kırmam seni

Doldur neyse. (Tezcan, 1990, s. 120)

Bir önceki tekerlemede olduğu gibi, bu örnekte de misafirlik pratiğine dair tipik bir sahne yansıtılmaktadır. Misafire çay ikramı, Türk halk kültüründe ilgi ve özen göstermenin önemli bir ifadesi olarak kabul edilmektedir. Söz konusu tekerlemede, çay ikramının kabulü, mizahi ve ritmik bir söyleyiş biçimiyle eğlenceli hâle getirilmiş; böylece hem misafir ile ev sahibi arasındaki etkileşim yumuşatılmış hem de sosyal iletişimin doğal bir parçası oluşturulmuştur. Bu yönüyle tekerleme, işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, “eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme” işlevi içerisinde anlam kazanmaktadır.

(4)

Çay çıktı kırka

İçeriz korka korka

Çay çıktı yüce dağ başına

Demliği getir karşıma

Üç gündür içmemişem

Doldur bir tane

Aklım gelsin başıma. (Duman, 2005, s. 113)

Tekerlemenin ilk iki dizesi, çayın fiyatının artması veya ulaşılabilirliğinin azalması gibi gündelik hayata dair ekonomik bir sorundan söz edildiği anlaşılmaktadır. Halkın yaşadığı toplumsal baskıyı ve memnuniyetsizliği dile getirilmektedir. "korka korka içmek" ifadesi ise artık çayın bile kaygıyla tüketildiğini gösteren mizahi bir söylemdir. Bu yapı, halkın gündelik sıkıntılarını doğrudan değil, sözlü kültüre özgü bir mizah ve dolaylı yoldan ifade etmesini sağlar.

William R. Bascom'un işlevsel halk bilimi kuramında tanımladığı toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma işlevi, bireylerin arzu ettikleri taleplerin çeşitli nedenlerle bastırılması durumunda, bu bastırılmış isteklerin halk edebiyatı ürünleri aracılığıyla dolaylı biçimde ifade edilmesini kapsarken ayrıca, söz konusu işlevin bir alt türü olarak değerlendirilen protesto işlevi, özellikle doğrudan dile getirilemeyen sosyal adaletsizliklerin, sınıf farklılıklarının ve ekonomik baskıların mecazlar ve simgesel anlatımlar yoluyla aktarılmasını mümkün kılar (Oğuz ve Ekici, 2014, s. 89). Bu doğrultuda çaya erişimin zorlaşması teması çerçevesinde şekillenen bu tekerleme, işlevsel halk bilimi kuramı açısından "toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma" işlevi içerisinde, özelde ise protesto işlevi kapsamında değerlendirilmektedir.

Örnek olarak sunulan tekerlemeler bütüncül olarak değerlendirildiğinde, çayın sadece bir içecek olmanın ötesinde, toplumsal ilişkileri pekiştiren ve kültürel hafızada yer edinmiş bir unsur olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Özellikle misafirlik ortamlarında eğlence, nezaket ve iletişim aracı olarak kullanılan bu tür sözlü ürünler, çayın halk arasında içselleştirilmiş bir kültürel değer hâline geldiğini ve sözlü edebiyat yoluyla kuşaktan kuşağa aktarıldığını göstermektedir.

2.3.1.8. Bilmecce

Bilmecce, diğer halk edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi, halkın kültürel hafızasını yansıtan önemli bir sözlü gelenek unsurudur. Hayatta var olan hemen her şey, bilmecelerde aranan cevaba konu olabilmektedir. Bu tür, genellikle benzetmelerden ve üstü kapalı çağrışımlardan faydalanılarak oluşturulan soru kalıplarından meydana gelir. Eğlendirici bir işlevle oyun şeklinde icra edilmesinin yanı sıra, topluluğun kelime dağarcığını zenginleştirmek ve bireyleri düşünmeye teşvik etmek gibi eğitici amaçlar da taşır. Anonim Halk Edebiyatı'nın sözlü türleri arasında yer alan bilmeceler, hem eğlence hem de eğitici bir araç olarak nesiller arasında kültürel aktarımda önemli bir rol üstlenmektedir (Karataş, 2001, s. 70, 71).

Çobanoğlu, bilmeceleri "söz ve zeka oyunları" olarak tanımlamakta ve bunların manzum veya mensur biçimde oluşturulduğunu ifade etmektedir. Türk

kültüründe yer alan bilmecelerin büyük bir kısmı manzum şekilde yazılmıştır. Bu tür bilmeceler genellikle ikili, dördlü, beşli ya da altılı mısralardan oluşur ve en sık kullanılan mısra düzeni iki veya dört mısralıdır. Hece ölçüsü açısından incelendiğinde, yedi ve sekiz heceli kalıplar öne çıkmakta, en yaygın biçim ise yedili hece ölçüsüyle yazılmış dörtlüklerdir. Çobanoğlu, bu yaygınlığın nedenini mani formunun etkisine bağlamaktadır (Çobanoğlu, 2019, s. 92).

Bilmece sorularının oluşturulması, cevabı açıkça belirtmeden yalnızca çağrışım ve benzerlik unsurlarını kullanmayı gerektiren bir ustalık ve yetenek işidir. Aynı şekilde, bu bilmeceleri çözmek de belirli bir bilgi birikimi ve beceri gerektirir. Artun, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Zihinsel bir oyun ve eğlence olan bilmecelerin çözülmesi alışkanlık, bilgi, beceri, özellikle de yetenek işidir. Bu özelliklere sahip olan kişiler, belirli benzerlik ve zıtlıklardan yararlanarak bilmeceyi çözebilirler.” (Artun, 2004, s. 194). Bu ifade, bilmeceyi oluşturan kadar çözenin de yetenekli olması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Bilmeceleri çözmek için, bilmeceyi soran kişiye ipucu niteliğinde sorular sormak da yaygın bir yöntemdir. Bu bağlamda, Çobanoğlu şöyle belirtir: “Bilmeceyi soran kişiye, bilmece sorulan kişi ‘canlı mı, cansız mı?’ veya ‘yenir mi, yenmez mi?’ gibi kısa sorularla ipucu isteyerek cevabı bulmaya çalışır. Bilmeceyi soran kişi ise, biraz ağırdan alarak ve nazlanarak, yalnızca ‘evet’ ya da ‘hayır’ gibi cevaplar verir” (Çobanoğlu, 2019, s. 93). Bu süreç, bilmecenin eğlenceli ve zihin geliştirici bir etkinlik olmasını sağlar.

Bilmece geleneği, yarış havasında geçen bir etkinlik olarak, cevaplayanın bilgisi ve ustalığını kanıtlamasına olanak tanır. Ancak, cevap veremediği durumlarda çeşitli cezalar uygulanır. Örneğin, bilmecenin sorulduğu kişi, belirli şehirlerin ya da meyvelerin “kaybedilmesini” kabul ederek, bunları bilmecenin soran kişiye verme yükümlülüğü altına girer. Bu cezalar, bazen aşağılayıcı bir tekerleme eşliğinde ifade edilerek geleneksel bir eğlence ögesi olarak daha etkili hale getirilir (Çobanoğlu, 2019, s. 93).

Cevabı çay olan bilmeceler:

(1)

Tarlada yeşil,

Çarşıda siyah,

Evde kırmızı. (Sırtbaş, 2016, s. 51)

(2)

Ortada kaynar

Kanadından kan damlar

Canlılar oturur

Cansızlar oynar. (Tatar, 2013, s. 33)

(3)

Al rengine bakılır, kadehlere dökülür; buram buram tüterken önünde diz çökülür. (Başgöz, 1993, s. 135)

(4)

Sabah tukur, akşam fukur,

Kaynarım ben tıklar tıklar,

Hele bir de tatlanırsam;

Oynarım ben şakır şakır (Kaya, 2002, s. 44)

(5)

Sıcak sıcak içilir; andan vaz mı geçilir? (Başgöz, 1993, s. 135)

(6)

Kırmızı boyayı boyadım / misafirin önüne dayadım. (Akalın, 1954, s. 79)

Cevabı çaydanlık olan bilmeceler:

(7)

Ortası yanar

Yanları kaynar

Kanadından kan damlar

Canlılar oturur

Cansızlar pervane döner. (Akalin, 1954, s. 98)

Cevabı semaver olan bilmeceleer:

(8)

Benim sarı gızım,

Benim beyaz gızım,

Çeyizi dizilim,

Gonuh gelir, ağlar,

Gonuh gider ağlar,

Babası gelende

Başına kalem bağlar. (Akalin, 1954, s. 43)

(9)

İçine ateş attım, gözünden buğu çıktı. (Başgöz, 1993, s. 492)

(10)

Şukka ha şukka, bukka ha bukka ve takka ba takka, fıldır fiş, fıldır fiş.
(Başgöz, 1993, s. 493)

(11)

Ortası yanar

Kenarı kanar

Tepesine kuş konmuş

Boynundan kan damlar (Duman, 2005, s. 118)

Cevabı bardak olan bilmeceler:

(12)

Bir çocuğum var

Gelen öper giden öper (Çelebioğlu & Öksüz, 1979, s. 286, 287)

(13)

Attım atmaz

Yere batmaz

Yeminlidir

Yaya gitmez (Duman, 2005, s. 117)

Cevabı süzgeç olan bilmeceler:

(14)

Delik başlı

Gözü yaşlı (Başgöz, 1993, s. 730)

(15)

Elikli ülüklü

Otuz iki delikli

Ya bunu bilirsin

Ya bu gece ölürsün (Başgöz, 1993, s. 730)

Çay ve çaya ilişkin araç-gereçlerin (çaydanlık, semaver, bardak, süzgeç vb.) cevabını barındıran bilmeceler, bu içeceğin Türk halkının günlük hayatındaki yerini yalnızca bir tüketim nesnesi olarak değil, aynı zamanda kültürel anlamlar yüklü bir unsur olarak da ortaya konduğunu göstermektedir. Çay, bu bağlamda yalnızca içilen

bir madde değil; paylaşım, ikram, sohbet, misafirlik gibi sosyal davranışların tamamlayıcısı olarak toplumsal bellekte yer edindiği görülmektedir. Bilmeceler aracılığıyla çocuklara ve gençlere çayla ilgili nesnelere tanıtılması ve bu nesnelere etrafında şekillenen toplumsal değerlerin aktarılması, çayın kültürel kodlara nasıl yerleştiğini açık biçimde göstermektedir.

İncelenen örneklerde çayın ve ona dair nesnelere cevabını içeren bilmeceler, işlevsel halk bilimi kuramı bağlamında öncelikli olarak “eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması” işlevi kapsamında değerlendirilebilir. Bu bilmeceler, çocuklara ve gençlere hem nesnel bilgi (çaydanlık nasıl bir araçtır, ne işe yarar vb.) hem de kültürel pratik (çayın nasıl içildiği, ne zaman sunulduğu, hangi bağlamlarda anlam kazandığı) açısından öğretici nitelik taşır. Söz konusu aktarım, yalnızca bilgi temelli değil; aynı zamanda eğlendirici ve ritmik bir yapı aracılığıyla gerçekleştiği için kalıcılığı da arttırmaktadır. Bu yönüyle bilmeceler, eğitici işlevlerini estetik ve işitsel yönle pekiştiren bir halk edebiyatı türü olarak işlevsellik kazanır.

Öte yandan, bazı bilmecelerde ses tekrarları, mizahi anlatımlar ve alışılmışın dışında ifade tarzları üzerinden, bireylerin hoşça vakit geçirmesi ve eğlenmesi hedeflenmiştir. Özellikle ritmik unsurların ve tekerleme biçimi yapıların yoğunlaştığı bilmecelerde, işlevsel halk bilimi kuramının “eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme” işlevi de devreye girmektedir. Bu tür örneklerde, bilmecenin temel amacı yalnızca öğretmek değil, aynı zamanda topluluğu bir araya getiren eğlenceli bir iletişim biçimi kurmaktır.

Sonuç olarak, çay temalı bilmeceler hem içerik hem de form bakımından halkın ortak kültürel deneyimlerinin birer yansımasıdır. William R. Bascom’un işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde düşünüldüğünde bu bilmeceler, ağırlıklı olarak “eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması” işlevi içerisinde yer almakla birlikte; eğlence, sosyalleşme ve toplumsal kurumlardan izler taşıma yönüyle ikincil işlevleri de bünyesinde barındırmaktadır. Bu durum, çayın yalnızca bir içecek değil, kültürel anlamları olan bir sembole dönüştüğünü ve halk edebiyatı ürünlerinde de çok katmanlı bir temsile sahip olduğunu göstermektedir.

2.3.1.9. Memorat

Sözlü kültür, toplumsal hafızanın aktarılmasında önemli bir araçtır ve farklı anlatı türlerini içerir. Bu türler arasında bireylerin kişisel deneyimlerine dayanan anlatılarda yer alan memoratlar, sözlü kültür geleneğinde özel bir yer edinir. Halk edebiyatında mit, efsane, masal ve hikâye türleriyle benzer özellikler taşıyan

memorat, bu türlerden farklı yönlerinin tespit edilmesiyle bağımsız bir anlatı türü olarak keşfedilmiştir. Memoratın isim babası Carl Wilhelm Von Sydow olmuştur. Memoratın ortaya çıkışıyla ilgili Sydow'un çalışmasına atıf yapan Çobanoğlu, keşfi şu şekilde açıklamıştır: "ilk olarak, (1934) yılındaki bir çalışmada, efsane ile ilişkili olarak ele alınan ama onunla karakteristik ve gelenek bakımından uyuşmayan şahsi ve tamamen kişisel tecrübe hüviyetinde olan materyalin ayrı bir kategoride olduğunu ve bu kategoriye giren materyali 'memorat' olarak uygun bulduğunu ifade eder." (Çobanoğlu, 2003, s. 21).

Memorat'ın tanımıyla ilgili Çobanoğlu, Kvideland'dan yaptığı alıntı şu şekildedir: "Tabiatüstü ferdi bir tecrübenin yaşayan veya ondan dinlemiş birisi tarafından anlatılan şahsa bağlı hikâye" (Çobanoğlu, 2003, s. 21) 1991 de yayımlanmış olan çalışmasından alınan bu tanım, Sydow'un düşünceleriyle örtüşmekte ve kabul edildiğini göstermektedir. Yukarıda sözü geçen anlatı türlerle içerik konusunda olağanüstülük bakımından benzerlikleri olsa da olayı yaşayan kişinin belli olması; yani kimin yaşadığı belli olarak anonim özelliği olmamasıyla ayrışan bir sözlü anlatım türüdür.

Çobanoğlu, memorat'ı daha iyi anlaşılabilmesi için diğer türlerle benzeyen ve ayrılan yönlerinden bahsederek kavranmasını kolaylaştırmıştır. Masallar ve memoratlar arasında doğüstü olayların yer alması gibi bir benzerlik bulunmasına rağmen, bu olayların gerçeklik yönünden önemli bir fark ortaya çıkar. Masallarda anlatılan olağanüstü olaylar hayal ürünü olarak kabul edilirken, memoratlarda ise bu olayların yaşanmış ve gerçek olduğu vurgulanır. Ayrıca, masallarda olayların geçtiği zaman ve mekân belirsizdir, oysa memoratlarda olayın gerçekleştiği yer ve olayı yaşayan kişi net bir şekilde belidir. Zaman, mekan, olay ve kişilerdeki gerçekliği sağlayan yegane durum, anlatıcının başından geçmesiyle sağlanmaktadır (Çobanoğlu, 2003, s. 25). Çobanoğlu ayrıca efsanelerle olan benzerlikleri ve farklılıklarından da bahsetmiştir:

"Memoratlarda yer alan ve tabiatüstü kavramı ile ifade edilen yaratıklarla kurulan ilişkiler ve gerçekleşen olayların pek çoğu aynen efsanelerde de bulunmaktadır. Ancak efsanelerle memoratlar arasındaki fark da yine bu noktada oluşmaktadır. Çünkü konusu ne kadar tabiatüstü olursa olsun, hiçbir efsane anlatımında efsaneyi nakleden olayın bizzat başından geçtiğini veya naklettiği olayı gördüğünü yahut söz konusu olayı yaşayan kişinin ağzından dinlediğini söylemez, söyleyemez. Söylediği veya söyleyebildiği durumdaysa anlatılmış olan anlatı bir efsane değil bir memorattır" (Çobanoğlu, 2003, s. 26).

Memoratlar, halk edebiyatının nesir geleneği içinde yer alır. Halk nesri, sözlü kültür geleneğinin bir parçası olarak, şiir dışındaki anlatı türlerini kapsar. Bu anlatılar, geleneğin icracıları tarafından, genellikle sade bir konuşma dili kullanılarak ve hikâye anlatma geleneğinin belirli üslup, teknik ve anlatı yöntemlerine uygun şekilde aktarılır. Memoratlar, bireysel deneyimlere dayanmasıyla diğer anlatı türlerinden ayrılır ve bu yönüyle icrası sırasında anlatıcı ile dinleyici arasında daha kişisel bir bağ kurulmasını sağlar. Bu bağlamda memoratlar, gerek bire bir sohbetlerde gerekse bir grup dinleyici önünde, teatral bir atmosfer yaratılarak aktarılır (Derelioğlu, 2019, s. 68).

Memoratların icrasında anlatıcı, hikâyeyi daha etkili hale getirmek için icra ortamında genellikle kullanılan jest ve mimiklerden, ses tonundaki değişimlerden ve vurgu tekniklerinden faydalanır. Bu anlatılar genellikle belirli bir zaman, mekân ve olay ekseninde geliştiği için dinleyicinin hayal gücünü harekete geçirir ve toplumsal hafızanın zenginleşmesine katkı sağlar. Ayrıca, memoratların doğüstü unsurlar içermesi, anlatıcının anlatı boyunca dinleyiciyi merak ve heyecan içinde tutmasını kolaylaştırır. Anlatım ortamları çoğunlukla sosyal toplanma alanlarıdır; köy odaları, kahvehaneler ya da aile ortamları memoratların icrası için uygun yerlerdir. Bu tür anlatılar, toplumsal inançların ve değerlerin aktarımında önemli bir araç olarak sözlü kültürün devamlılığını sağlar.

Bu bölüm bağlamında Türk edebiyatının literatüründe yer eden memoratları incelediğimizde, çayın konu içerisinde dahil olduğu herhangi bir anlatıya rastlanılmamıştır. Çalışmamızı sınırladığımız Doğu Karadeniz bölgesine ait memoratlar bulunmaktadır. Söz konusu memoratlar diğer başlık altında incelenecektir.

2.3.1.10. Destan

Halk edebiyatının en eski ve en köklü türlerinden biri olan destanlar, bir toplumun ortak belleğini, tarihi deneyimlerini ve kültürel değerlerini aktarma işlevi görmektedir. Sözlü edebiyat geleneğiyle oluşturulan destanlar, yalnızca bir anlatı türü değil, aynı zamanda tarih içerisinde yaşanan olaylardan şekillenen toplumsal hafızanın ve kimliğin gelecek nesillere aktarılmasında önemli rol alırlar.

Destan kelimesi, köken olarak Farsçadan gelmekte olup, Farsçada ‘destân’ biçiminde kullanılmış ve kahramanlık temalı anlatıları ifade etmiştir. Türk edebiyatı bağlamında bilim insanları, bu kavramı farklı terimlerle ele almıştır. 'Destan' terimi yerel kullanımı ifade ederken, Batı literatüründen alınan ‘epope’ ve ‘epik’ terimleri,

bu anlatı türünün uluslararası bağlamda karşılıklarını belirtmekte; 'Epopé' daha çok Batı'daki klasik kahramanlık anlatıları için kullanılırken, 'epik' kelimesi hem şiirsel hem de anlatı biçimindeki kahramanlık hikâyelerini tanımlamak amacıyla tercih edilmektedir (Oğuz, 2017, s. 160).

Destanlar, Türk halk edebiyatında aynı zamanda âşık şiiri geleneği içinde de bir yere sahiptir. Bu bağlamda, özellikle kahramanlık temalı destanlar sıklıkla manzum (şiirsel) bir biçimde aktarılmıştır. Ancak, bu durum destan kavramının farklı bağlamlarda kullanılması nedeniyle zaman zaman kavram karışıklığına yol açabilmektedir. Bu karışıklığı gidermek amacıyla Özkul Çobanoğlu, destanları tanımlarken 'Epik Destan' ifadesini kullanmayı önermiştir. Bu terim, destanları diğer şiir türlerinden ayıran edebi ve içeriksel özellikleri vurgulamak için önemli bir katkı sağlamıştır (Çobanoğlu, 2015, s. 18, 19).

Destanlar, halk edebiyatının önemli türlerinden biri olarak, toplumları derinden etkileyen tarihî, sosyal ve kahramanlık olaylarını edebî bir üslupla işleyen anlatılardır. Karataş'a göre destan, "toplumu derinden etkileyen tarihî ve sosyal olayları anlatan uzun manzum hikâye"dir (Karataş, 2001, s. 99). Güleç ise destanları, "büyük, olağanüstü toplum ve kahramanlık olaylarını, uzun ve manzum olarak anlatan bir edebiyat türü" şeklinde tanımlamaktadır (Güleç, 2011, s. 230). Destan tanımlamaları, genellikle bu tür ifadeler etrafında şekillenmekte ve destanların tarihî olaylardan esinlenerek oluşturulduğu, ancak sanatın etkisiyle yeniden kurgulandığı ortak bir çerçeve sunmaktadır. Her iki tanım da destanların, toplumun belleğinde iz bırakan olayları sanatsal bir forma dönüştürdüğünü ve bu olayları kuşaktan kuşağa aktaran önemli bir sözlü edebiyat unsuru olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, destanlar sadece bir anlatı değil, aynı zamanda toplumların kimliğini ve değerlerini yansıtan güçlü bir kültürel araçtır.

Sözlü kültür ortamında şekillenen destanlar, genellikle tarihî olaylardan ve kahramanlardan esinlenir. Ancak bu durum, destanların birebir tarihî bir belge niteliği taşıdığı anlamına gelmez. Epik destanlar, halkın hayal gücü, sanatsal anlatım ve toplumsal değerlerin etkisiyle oluşturulur ve aktarılırken birçok değişime uğrar. Özellikle destanın ozan tarafından sözlü gelenekte yaratıcı bir biçimde aktarılması, tarihî gerçeklikten uzaklaşılmasına neden olur. Olayların geçtiği yerler ya da kahramanların isimleri tarihî gerçekliklere dayanabilir; bu durum destanların dinleyiciler üzerinde daha inandırıcı ve etkileyici bir izlenim bırakmasını sağlar. Buna rağmen, destanlar tarihî olayları birebir yansıtmaz; aksine, sözlü gelenekte yeniden şekillendirilerek sanatsal bir forma bürünür. Eğer bir anlatı tarihî gerçeklikle

tamamen örtüşüyorsa, o artık bir destan değil, tarihsel bir kayıt olur. Bu bağlamda, destanlar bir toplumun geçmişine dair ipuçları sunsa da, ozanın yaratıcılığıyla dönüştürülmüş edebî eserler olarak değerlendirilmelidir. Bu konu hakkında Çobanoğlu'nun cümlesi konuyu özetler biçimdedir: “Kısacası, destan, tarihî mücadelenin yapısını değil ruhunu verir. Epik destan her şeyden önce, bir edebiyat eseridir ve hayattan alınmış durum ve olayları “gerçeğimsileştirilmiş” olarak ele alır ve işler” (Çobanoğlu, 2019, s. 112, 113).

Destanların günümüze ulaşabilmesi, büyük ölçüde yazılı gelenek sayesinde mümkün olmuştur. Sözlü kültür ortamında, ozanlar tarafından dinleyicilere aktarılan destanlar, bu bağlamda bir gelenek oluşturmuştur. Ancak toplumların zamanla değişmesi, dönüşmesi ve hatta yok olmasıyla birlikte, bu geleneğin ürettiği birçok eser de kaybolmuştur. Buna ozanların yaşamlarını yitirmesi de eklenince, destanların korunabilmesi için yazı geleneği hayati bir rol üstlenmiştir. Yazılı gelenek, destanların unutulmaktan kurtarılmasını ve nesiller boyunca aktarılmasını sağlayan bir araç olmuştur.

Eflatun Cem Güney, eski destanların günümüze ulaşma sürecini üç aşamada açıklamıştır. İlk aşamada, destanın oluşabilmesi için doğal bir zemin gereklidir. Güney'e göre, “Toplumun ruhunu saran, sarsan bir tarih olayı zamanla yeni kuşakların hayal gücüyle efsaneleşir.” İkinci aşamada ise, “ozanlar da bu efsaneleri nazma çekerek dile, tele getirir.” Üçüncü aşama, destanın günümüze ulaşmasını sağlayan kritik noktadır. Güney bu aşamayı şöyle açıklar: “Yazı dili kurulduktan sonra, bir büyük sanatçı çıkar da bu şiircikleri derleyip toplayarak kendi üslup özelliklerini de katarak bir bütün halinde işleyebilirse, bir (Milli Destan) niteliği kazanır.” Bu süreçler, yazılı geleneğin destanların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasındaki önemini açıkça ortaya koymaktadır (Güney, 1971, s. 5, 6).

Destanlar, yalnızca toplumda iz bırakan olayları konu alan kahramanlık hikayeleri ve mitolojik unsurları aktarmakla kalmaz, aynı zamanda oluştuğu dönemin sosyal yaşamını, kültürel değerlerini ve toplumsal alışkanlıklarını da yansıtır. Bu yönüyle destanlar, halkın günlük yaşantısından geleneksel ritüellerine kadar geniş bir kültürel çerçeve sunar. Eski Türk geleneğinde çay tüketim alışkanlığı gibi unsurların varlığına dair izler, destanlardaki anlatılar aracılığıyla kanıtlanabilir. Bu bağlamda, destanlar yalnızca birer edebî metin değil, aynı zamanda bir toplumun yaşam tarzına ve kültürel pratiklerine dair önemli ipuçları sunan kültürel belgelerdir. Çayın, toplumsal hayatta ne derece köklü bir alışkanlık olduğunu anlamada, destanlardaki betimlemeler ve bu içeceğe atfedilen anlamlar, çay kültürünün yapısına ışık

tutmaktadır.

Dünya edebiyatında en hacimli destanlardan biri, Kırgız Türklerine ait olan Manas Destanı'dır. Bu destan, Kırgızların dış düşmanları olan Kalmuklar ve Çinlilerle yaptıkları savaşları, kendi içlerindeki mücadeleleri ve toplumsal karışıklıkları ele alır. Manas Destanı, baştan sona manzum bir yapıda oluşturulmuş olup, İslamiyet sonrası destanlar arasında yer almaktadır. Kırgız kültürünün sözlü geleneğinin bir ürünü olan bu destan, Friedrich Wilhelm Radloff tarafından derlenerek yazıya aktarılmıştır. Manas Destanı, yalnızca hacmiyle değil, Kırgız Türklerinin tarihini, toplumsal yapısını ve kültürel değerlerini yansıtan önemli bir eser olarak da dikkat çekmektedir (Yıldız, 1995, s. 19-22).

Manas Destanı'ndaki kültürel unsurları tespit etmeye yönelik önemli bir çalışma, Dr. Naciye Yıldız tarafından 1995 yılında gerçekleştirilmiştir. 'Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller' adlı bu çalışmada, destan metni kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve sosyal yaşamın hemen hemen tüm unsurları değerlendirilmiştir. Çalışmada, 'yiyecek-içecek' başlığı altında çayın destan metninde yer aldığına dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra, metnin diğer bölümlerinde tespit edilen kültürel unsurların örnekleri içerisinde de çaydan bahsedildiği görülmüş ve çayın Kırgız toplumu içerisinde yaygın bir tüketim alışkanlığına sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, çayın yalnızca bir içecek olarak değil, aynı zamanda toplumsal yaşamın bir parçası olarak kültürel bir değer taşıdığını göstermektedir.

Ateşi yakıp

Semaveri ateşe koyuverdi,

Ak kuyruk çayı koydu,

Kaymaktan aldı saldı,

Kanttın alıp kattı,

Elmasından aldı,

Şekerden koydu,

Bolca çayı kaynattı. (Yıldız, 1995, s. 476-477).

Destanın incelenen bölümünde küçük bir çay ziyafeti tasvir edilmektedir. Bu bölümde, çayın içilmek üzere hazırlanışı ve demleniş süreci anlatılmaktadır. Günümüzde çay, genellikle demir veya porselen demliklerde, gazlı ocaklar kullanılarak demlenmektedir. Ancak semaver, geçmişte yaygın olarak kullanılan bir yöntem olup, günümüzde daha çok odun ateşinde demlenerek keyif amaçlı tercih edilen bir araç hâline gelmiştir.

Çayın demlenme şekli, farklı kültürlerin damak zevklerine göre değişiklik göstermektedir. Çayın kaymak ile birlikte içilmesi ya da demlenirken çaya kaymak eklenmesi, özgün bir çay tüketim alışkanlığını yansıtırken; Türkiye’de yaygın olmayan bu yöntem, Orta Asya bölgesinde çayın tatlandırılması için kullanılan geleneksel bir uygulamadır (Kuzucu, 2012, s. 308 ve Kurt, 2020, s. 37).

Dünya çapında en hacimli destanlardan biri olan Manas Destanı içerisinde bile çayın kültürel yaşamda oynadığı rol ve toplumların gelenekleri doğrultusunda nasıl tüketildiği görülmektedir. Bu durum, çayın yalnızca bir içecek olmanın ötesinde, kültürel bir pratik olarak kuşaklar boyunca aktarılan bir değer taşıdığını göstermektedir.

Birinden may aldıp

Birinden çay alıp

Birinden tokoş alıp (Yıldız, 1995, s. 474).

Manas Destanı'ndan alınan bir diğer örnek, çayın Kırgız Türkleri arasındaki farklı bir tüketim alışkanlığını yansıtmaktadır. Bu örnekte, 'may' kelimesi yağ, 'tokoş' kelimesi ise ekmek anlamına gelmektedir. Çayın, çorba formunda hazırlanarak besleyici bir öğün olarak tüketildiği görülmektedir.

Orta Asya Türklerinden Kıpçaklar, çaya kendi ekledikleri malzemelerle farklı bir hazırlama yöntemi geliştirmiştir. 'Moyli çayı' olarak adlandırılan bu çay, içerisine ekmek, eritilmiş yağ çeşitleri ve tuz eklenerek yapılmaktadır (Duran, 2020, s. 185). Destanda geçen ekmek, yağ ve çayın bir arada kullanılması, bu tür bir çay hazırlama geleneğinin varlığını göstermektedir.

Bir diğer Orta Asya Türklerinden olan Altay Türklerine ait Ak Tayçı Destanı, Altayların kültürel mirasını ve dünya görüşünü yansıtan önemli bir edebî eserdir. Bu destanda da Altay Türklerinin sosyal yaşamına ve inanç sistemine dair birçok unsur

yer almakla birlikte, çay kültürünün de izleri görülmektedir. Çayın toplumsal yaşam içerisindeki yeri, destanın içerisinde ifade edilmiştir ve bu durum, Altay toplumunun günlük alışkanlıklarını ve kültürel pratiklerini anlamak açısından önemli bir veri sunmaktadır.

Sokor Kara bağırdı.

Ak Tayçı direnmedi.

Çay ve yarma çorbasını soğutmadı,

Ana, babasıyla, eşiyle

Vedalaşıp, ayrıldı.

Alp elbiselerini giyinip,

Silahlarını kuşanıp,

Seksen tekerlekli arabaya

Oturup, yola çıktı. (Dilek, 2002, s. 138)

Ak Tayçı Destanı'ndan alınan bölümde, çayın çorba ile birlikte tüketildiği görülmektedir. Bu durum, çayın yalnızca bir içecek olarak değil, besleyici bir öğün tamamlayıcısı olarak da tüketildiğini göstermektedir. Günümüzde kahvaltı sofralarının vazgeçilmez unsurlarından biri hâline gelen çay ve çorba birlikteliği, köklü bir geleneğe dayanmaktadır.

Destan metnindeki bu anlatım, çayın tarihsel süreçte yalnızca keyif amaçlı tüketilen bir içecek olmanın ötesine geçtiğini, aynı zamanda günlük beslenme alışkanlıklarının önemli bir parçası hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Çayın çorba ile birlikte tüketilmesi, özellikle konargöçer yaşam tarzının hâkim olduğu dönemlerde, hem besleyici hem de pratik bir tüketim biçimi sunduğuna işaret etmektedir.

Türkî coğrafyalarda ve Rusya'da çay kültürünün oluşumunda Moğolların etkisi önemli bir yer tutmaktadır. Çayın tarihine ilişkin incelemelerde, Moğol etkisinin bu kültürün yayılmasında oynadığı rol daha önce vurgulanmıştır. Türkiye'de çay kültürünün gelişim süreci ele alınırken, Türkî Cumhuriyetler ve

Rusya'nın kültürel etkilerinden de söz edilmiştir. Moğol toplumunda çayın bir kültür unsuru olarak varlığı, edebî metinlerde de yansıması görülmektedir. Cangar Destanı, Moğolların çay tüketimi ve çayla ilişkili alışkanlıklarının yansıdığı bir metindir.

Topladığı tezeğe çadır yaptı.

Sonraki sabah

Kaynattığı çayını içip

Tayını görmek için gittiğinde

Ar Bumba ülkesi aklına gelince (Çelebi, 2022, s. 383)

Ak Tayçı Destanı'nda olduğu gibi, Moğollara ait Cangar Destanı'nda da çayın sabah kahvaltısında yer aldığı alıntılanan bölümde açıkça görülmektedir. Destanda, kahramanın sabah vaktinde sadece çay içtiğini aktarmaktadır. Çayın herhangi bir gıda ile birlikte tüketilmeden yalnız başına içilmesi, güne zinde başlamak ve uyku mahmurluğunu gidermek amacıyla tercih edilen bir alışkanlık olarak ortaya çıkmaktadır.

Atından inip yiyecek içeceğimden ye, iç.” diye rica etti.

Acele gitmem gerekli

Hiç vaktim yok.

Dönme yolunda yiyeyim.” dedi.

Kaynatılmış çayımdan pişmiş yemeğimden yeme içme zamanınız yoksa

Yudumlayıp tadına bakıp gidin.” diye rica etti. (Çelebi, 2022, s. 407)

Cangar Destanı'nın bir başka bölümünde de çayın yemek öğününe eşlik ettiği görülmektedir. Bu durum, çayın yalnızca bir içecek olmanın ötesinde, toplumsal yaşamda önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Çay, sıcak bir içecek olmasının yanı sıra, bir araya gelmenin, paylaşmanın ve misafirperverliğin simgesi hâline gelmiştir. Misafire çay ikram edilmesi, sadece fiziksel bir ihtiyacın giderilmesi değil, aynı zamanda bir yakınlık ve dostluk göstergesidir.

Metinde, misafirperverlik ve nezaketin bir göstergesi olarak yiyecek ve içeceğin paylaşımı ön plana çıkmaktadır. Ev sahibi, misafirine yiyecek ve içecek sunarak ona değer verdiğini gösterirken, misafirin acele içinde olduğunu belirtmesi, zamanın kısıtlı olduğu durumlarda bile ikramın geri çevrilmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, çayın ve yemeğin paylaşımı, yalnızca bir ihtiyaç karşılamaktan öte, sosyal ilişkileri güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ev sahibinin, misafirinin zaman darlığını anlayarak “Kaynatılmış çayından pişmiş yemeğimden yeme içme zamanınız yoksa, yudumlayıp tadına bakıp gidin.” diyerek bir alternatif sunması, misafirperverliğin sadece sunulan yiyecek değil, aynı zamanda anlayış ve esneklikle de şekillendiğini göstermektedir. Bu ifade, yemek ikramının bir zorunluluk değil, bir gönüllülük ve iyi niyet göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır. Misafirin, tamamen reddetmek yerine en azından bir yudum çay içerek bu nazik teklife karşılık vermesi, toplumsal ilişkilerde saygı ve karşılıklı anlayışın önemine vurgu yapmaktadır.

Destan metinlerinin bazılarında tespit ettiğimiz çay kültürü yansımaları göstermeye çalışılmıştır. Sözü geçen destan metinleri Orta Asya bölgesindeki Türk topluluklarına ait doğal destanlardır. Destanlar, tarihi belge olmasa da döneminin yaşamından izler taşıması, metinlerin oluşturulabilmesi ve hacim açısından geniş olması ve inandırıcı olması şartlarını yerine getirebilmesi için kültürel hayatın gerçekliklerinden izler taşır. Bu izlerden birisi de çay kültürüdür. Çayın insanların hayatına girmesiyle birlikte yaşamlarının bir çok anına dahil olduğunu, farklı tüketim alışkanlıkları ile kültür posalarında eriterek benimsediklerini gösterir. Farklı tüketim alışkanlıkları oluşturan çay, aynı zamanda kültür zenginliğini ortaya koymak gibi maharetli bir yanı da bulunmaktadır. Yani çaya bir toplum kendi damak zevkinden farklı katkılar sunarak çayı çok farklı bir şekilde sokarak tüketir. Tek-tip halinde tüketilen bir madde olmadığını gösterir. Bu da her toplumda farklı bir kültürel zenginliğin ortaya çıkması için bir araç olur. Çayın aynı zamanda tüketilen bir madde olmasının haricinde sosyal birlikteliği kuvvetlendiren bir içecek olduğunu da destan metinleri aracılığıyla görmekteyiz. Çayın misafirperverliğin samimiyetin bir göstergesi olarak ikram edilmesi gibi. Öyle ki çayın tüketimden sosyal yaşama kadar ortaya çıkan pratikler onun kültürel bir nesne olmasını sağlar. Çayın şimdiki Türkiye coğrafyasına gelmesinde ve kültürel zeminin oluşturulmasındaki öncülerin Türkiye Cumhuriyetler olduğundan söz edilmişti. Bu başlık altında destandan verilen örneklerle bu da kanıt mahiyetinde olmuştur.

Destan örneklerinde çay, yalnızca bir içecek olarak değil, toplumsal ilişkileri yapılandıran, törenleri anlamlandıran ve kültürel belleği taşıyan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ak Tayçı ve Cangar destanı anlatıları içerisinde yer alan vedalaşma, uğurlama, yola çıkma ve misafir karşılamaya ilişkin bölümler, çayın bu tür ritüellerde sembolik bir değere sahip olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu sembolik değer, yalnızca bireyler arası ilişkilerin değil, aynı zamanda aile ve toplum düzeyindeki etkileşimlerin de belirleyici bir unsurudur. Kaynatılmış çaydan içilmesi yönündeki ısrar, hem geleneksel misafirperverliğin hem de toplumsal aidiyetin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle, destanın ele alınan bölümü, William R. Bascom'un işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde öncelikli olarak "toplumsal kurumlara ve törenlere destek verme" işlevi kapsamında değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte, metinde çayın hazırlanış biçimi, tüketim aşamaları, eşlik eden yiyecekler ve kullanılan malzemeler gibi ayrıntıların da aktarılması, sözlü kültür aracılığıyla nesiller arası bilgi aktarımının sağlandığını göstermektedir. Geleneksel yaşam pratiklerinin betimlendiği bu anlatı, kültürel bilincin sürdürülebilirliğine katkı sunmakta; çayın gündelik yaşam içerisindeki kullanımına ilişkin bilgilerin aktarımı yoluyla "eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması" işlevini de bünyesinde barındırmaktadır. Çayın, yalnızca bir içecek olarak değil; sembolik, törensel ve didaktik bir araç olarak da işlev kazandığı bu örnek, halk edebiyatı ürünlerinin çok katmanlı yapısını görünür kılmakta ve sözlü anlatıların işlevsel yönünü anlamlandırmada önemli bir örnek teşkil etmektedir.

2.3.2. Doğu Karadeniz Bölgesindeki Halk Edebiyatı Ürünlerinde Çay

Çayın Türkiye topraklarına girişinden itibaren kısa sürede halk tarafından benimsenmiş olması, bu içeceğin yalnızca bir tüketim unsuru değil, aynı zamanda kültürel bir unsur olarak da önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Zamanla toplumun farklı kesimleri arasında yaygınlaşan çay içme pratiği, gündelik yaşamın vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiş ve toplumsal etkileşimlerin merkezine yerleşmiştir. Özellikle çayın az bulunur hâle geldiği dönemlerde yeniden üretimin planlanması, bu içeceğe atfedilen değerın sadece ekonomik değil, kültürel anlamda da ne denli köklü bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Bu kültürel oluşum, çayın üretim sürecine dâhil olan bölgelerde ise daha farklı bir boyut kazanmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi, Türkiye'de çay üretiminin merkezini oluşturmakla birlikte, ekonomik yaşamın neredeyse tamamının bu ürüne bağlı olduğu bir yapı sergilemektedir. Çay, bölge halkı için yalnızca bir geçim

kaynağı değil, aynı zamanda toplumsal kimliğin ve günlük yaşam pratiğinin şekillendirici bir unsurudur. Bu durum, çayla ilgili deneyimlerin, gözlemlerin ve yaşantıların bireylerin hafızasında kalıcı izler bırakmasına; dolayısıyla da sözlü anlatım yoluyla nesiller arası aktarımın gerçekleşmesine neden olmuştur.

Bu bağlamda, çayın üretici bölgesi olan Doğu Karadeniz'de, çay ekseninde şekillenen halk edebiyatı ürünlerinin varlığı dikkat çekmektedir. Bahsi geçen ürünler, hem çayın bölge kültüründeki merkezi konumunu belgelemekte hem de sözlü kültür aracılığıyla bu mirasın yeni kuşaklara aktarılmasına katkı sunmaktadır. Çayın üretimle birlikte kazandığı kültürel değerlerin halk anlatılarında nasıl biçimlendiğini ortaya koymak amacıyla bu çalışmada, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ait halk edebiyatı ürünleri işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirilerek, çay kültürünün bölgesel temsil etmesine ve sürdürülebilirliğine ilişkin çıkarımlarda bulunulmasına katkı sunacaktır.

2.3.2.1. Fıkra

Sözlü ve yazılı gelenekte üretilen fıkralar, ortaya çıktıkları toplumun zihniyetini, duygu dünyasını, sosyo-ekonomik koşullarını, sosyo-kültürel yapısını ve bölge halkının yaşam biçimlerini yansıtan önemli bir anlatı türüdür. Bu bağlamda, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ortaya çıkan fıkralar da bölgenin karakteristik özelliklerini ve kültürel dinamiklerini anlamamıza olanak sağlamaktadır. Söz konusu bölge, Türkiye'nin çay üretiminin büyük ölçüde gerçekleştiği coğrafya olması bakımından, çayın yalnızca ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda sosyal yaşamın merkezinde konumlandığı bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, çayın gündelik hayattaki yerini, insanlar arası ilişkilerdeki işlevini ve toplumsal rollerdeki yansımalarını fıkralar aracılığıyla görünür kılmaktadır. Dolayısıyla, Doğu Karadeniz'e özgü fıkralarda çay kültürüne dair unsurların belirgin biçimde yer alması tesadüfî değil, bu kültürel yapının doğal bir yansımasıdır. Bu bölümde, derlenen fıkralar aracılığıyla çay kültürünün sözlü anlatıdaki temsili değerlendirilecek; bölge halkının çaya yüklediği anlam, mizahi bir bakış açısıyla ele alınarak yorumlanacaktır.

(1)

Temel bir gün çay ocağına gitmiş, çay içecek. Çay da o zamanlar yeni çıkmış, ne olduğunu bilmiyor. Bardağı almış gazoz gibi, dikmiş kafaya, bu sefer ağzı yanmış. Sonra çayı avucunun içine almış, eli de yanmış, diğer eline dökmüş. Tabii sonra atmış ağzına gitmiş. Garson gelip Temel'e demiş ki “Beyefendi ne yapıyorsun?”

Öyle olur mu, burada kalabalık var.” Temel de bunun üzerine “Ula sen ne anlarsun, ben ağzumi, bu elumi de ölçeyirum da.” demiş. (Küçükyıldız, 2021, s. 618)

Bir numaralı fıkra, çayın Türkiye'deki kültürel yayılımını ve içim pratiklerinin halk tarafından nasıl öğrenildiğini mizahi bir anlatımla aktarmaktadır. Çayın "yeni çıkmış" olduğu vurgusu, Türkiye'de çay tarımının 20. yüzyılda başlamasıyla birlikte, çay içme alışkanlığının da toplum tarafından yeni öğrenilen bir ritüel olduğunu göstermektedir. Fıkroda, Temel'in çayı "gazoz gibi" içmeye çalışması, çayın yalnızca bir içecek olmanın ötesinde belirli içim kurallarına sahip kültürel bir pratik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda mizah, yeni bir kültürel unsurun toplum tarafından benimsenmesi ve öğrenilmesi sürecinde önemli bir araç işlevi görmektedir. Temel'in çayı içmek için farklı yöntemler denemesi, kültürel öğrenme sürecini temsil etmektedir. İlk başta çayın nasıl içileceğini bilmemesi, ancak deneme-yanılma yoluyla bu pratiği içselleştirmeye çalışması, çayın kültürel aktarımının ve toplumsal bellekte yer edinme sürecinin bir göstergesidir. Çayın sıcak içilmesi, yudum yudum tüketilmesi gibi alışkanlıklar, bireylerin bu içeceklerle kurduğu kültürel bağın bir parçasıdır.

Verilen Temel fıkrası, çayın henüz yaygınlaşmadığı ve toplum tarafından yeni yeni tanınmaya başlandığı bir döneme ait kültürel bir mizah örneği sunmaktadır. Fıkranın temelinde, çayın nasıl içileceğini bilmeyen bir bireyin yaşadığı komik durum üzerinden toplumsal bir değişimin ve yeni alışkanlıkların mizahi dille ifade edilişi yatmaktadır. Bu yönüyle fıkra, halk edebiyatı bağlamında "eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme" işlevi içerisinde değerlendirilmelidir. Toplumun ortak belleğinde yer alan Temel karakteri üzerinden geliştirilen bu anlatı, dinleyiciyi güldürmekle kalmaz; aynı zamanda kültürel geçiş süreçlerine dair eleştirel ve ironik bir bakış sunar.

(2)

Temel çayını kuruturken “Allah’ım” demiş, “Çayım kurumadan yağmur yağdırma.”

Çaylar tam kuruyacakken, akşam üzere yağmur yağmış ve hepsi çürümüş.
Sabah ahırda eşeğini de ölü bulmuş!

Zaman geçmiş, Ramazan ayı gelmiş. Temel oruca niyetli ama iftara beş dakika kala bir sigara yakıp gökyüzüne üşemiş: “Nasıl, illet oluyorsun bana şimdi değil mi? ! Ayrıca eşeği kurbana saymazsam ne olayım! (Gürsoy, 2005, s. 34)

İki numaralı fıkra, çayın fabrikada işlenmeden önce hane halkı tarafından el işçiliğiyle işlendiği ve üretimin doğal koşullara bağlı olduğu kurutma aşamasını konu edinmektedir. Temel'in çay kurutma sürecinde yaptığı dua, halkın tarımsal üretim sırasında doğayla kurduğu ilişkiyi ve inanç sisteminin bu süreçteki rolünü yansıtmaktadır. Tarımsal faaliyetlerde hava koşullarının belirleyici olması, çay üreticilerinin kurutma sürecindeki beklenti ve endişelerini şekillendirmektedir. Çayların yağmur nedeniyle çürümesi, tarımsal üretimde doğanın belirleyici gücünü ve insanın bu durum karşısındaki çaresizliğini vurgulamaktadır.

Fıkra aynı zamanda dini inanışlar ile gündelik pratiklerin iç içe geçişini ve halkın bu tür durumlara verdiği tepkileri işlemiştir. Temel'in iftar vaktine yaklaşırken sigara yakması ve gökyüzüne meydan okuması, halk anlatılarında rastlanan Tanrı ile hesaplaşma temasına bir örnektir. Bu tema, özellikle âşıklık geleneğinde ve halk edebiyatında, bireyin yaşamında karşılaştığı zorluklar nedeniyle Tanrı'ya sitem etmesi, doğrudan ona seslenerek yaşadığı sıkıntıları dile getirmesi şeklinde görülmektedir. Halk şiirinde âşıkların, başlarına gelen talihsizlikleri Tanrı'nın adaletine ya da takdirine bağlayarak sorgulamaları, bu temanın bir yansımasıdır (Günay, 1993, s. 36). Fıkroda da benzer bir durum gözlemlenmektedir. Bireyin başına gelen olumsuz olayları ilahi irade ile ilişkilendirmesi ve bunun karşısında mizahi bir meydan okuma sergilemesi dikkat çekicidir.

Bu fıkra, çay tarımının sürdürülebilirliğini yalnızca ekonomik ya da ekolojik açıdan değil, aynı zamanda halkın doğa ve kader algısı bağlamında nasıl şekillendiğini göstermesi açısından da önemlidir. Tarımsal üretim sürecinde doğa olayları karşısında çaresiz kalan bireyin, bu durumu mizahi bir şekilde yorumlayarak anlatıya dönüştürmesi, halkın yaşadığı zorluklarla başa çıkma mekanizmalarından biridir.

Bu fıkra, işlevsel halk bilimi kuramı kapsamında öncelikli olarak “toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma” işlevi, bu işlevin altında ise “protesto” alt işlevi içerisinde değerlendirilir. Anlatı, doğa karşısındaki çaresizlik, dini ritüellerin katı biçimde yaşanması ve ekonomik kayıpların oluşturduğu stres gibi unsurları ironik bir mizah diliyle dışa vurarak halkın duygusal boşalmasını sağlar.

(4)

Her gün temel sabah erkenden Dursun'un evine gidiyormuş ve “Soğuk çay var mı?” diyormuş. Dursun da “yok” diyormuş. Bu birkaç gün sürmüş. Dursun bir gün merak edip soğuk çay hazırlamış. Temel gene gelmiş. “Soğuk çay var mı?”

demiş. Dursun da “var” demiş. Temel de “İyi, ısıt da içelim” demiş. (Gürsoy, 2005, s. 61)

Dört numaralı fıkra, bir numaralı fıkrada olduğu gibi çayın tüketim alışkanlığıyla ilgili bir öğreti niteliği taşıdığını söyleyebiliriz. Türkiye’de çay genellikle sıcak tüketilir ve bu, çay içme kültürünün temel bir parçası olarak kabul edilir. Soğuk çay, özellikle geleneksel toplumlarda yaygın bir tüketim biçimi değildir. Temel’in her gün Dursun’un evine giderek “soğuk çay var mı?” diye sorması ve sonunda “İyi, ısıt da içelim.” demesi, çayın sıcak içilmesi gerektiğine dair yerleşik algıya bir vurgudur. Fıkradaki mizahi etki, beklentinin tersine çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Normalde birinin soğuk çay istemesi, onun gerçekten soğuk çay içmek istemesi anlamına gelir. Ancak Temel, soğuk çayı sadece ısınması için hazırlatarak sıcak tüketmeyi amaçlamaktadır. Burada ironi, çay içme alışkanlıklarının değişmezliği üzerine kuruludur.

Diğer fıkralardaki anlam çıkarımlarında olduğu gibi bu fıkrada da çayın yalnızca bir içecek olmadığı, aynı zamanda gündelik alışkanlıkların, geleneklerin ve toplumun içselleştirdiği ritüellerin bir parçası olduğu görülmektedir. Fıkra, bireylerin alışkanlıklarını değiştirmekte zorlandığını ve geleneksel kalıpların ne kadar güçlü olduğunu mizahi bir dille kanıtlamaktadır.

Bu bağlamda fıkra, William R. Bascom’un “Eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme” işlevi kapsamında değerlendirilebilir. Bu işlev, halk anlatılarının bireyler arasında gülme, rahatlama ve sosyal etkileşim yoluyla psikolojik bir denge kurma ve boş vakitleri keyifle değerlendirme işlevini kapsar. Temel’in alışılmışın dışında düşünmesi ve mantık dışı görünen davranışı, dinleyici üzerinde beklenmedik bir etki yaratarak hem mizah üretir hem de gündelik hayatın ciddiyetinden bir kaçış imkânı sunar.

(5)

Temel, İngiltere’de oteldeymiş. Oda servisini arayıp, “Tu, Ti, Tu, Tu, Tu, Tu” demiş.

Oteldekiler telaşa kapılmış, bu mesajı çözmek için oraya buraya haber salmışlar. Sonunda konsolosluktan bir çevirmen bulmuşlar ve Temel’in ne dediği anlaşılmiş: “2 çay, 222’ye!” (Gürsoy, 2005, s. 73)

Beş numaralı fıkra, üç numaralı fıkrada olduğu gibi, çay alışkanlığının her

koşulda devam ettirildiği göze çarpmaktadır. Fıkra, iletişimdeki kültürel farklılıklardan yararlanarak mizahi bir durum oluşturmakta ve çayın bireyler için ne denli önemli bir unsur olduğunu vurgulamaktadır. Temel'in Türkçeye özgü bir ses oyunuyla sipariş vermesi, otel çalışanlarını telaşa düşürerek anlam karmaşasına yol açmaktadır. Ancak, sonunda mesajın basit bir çay siparişi olduğu anlaşılınca, hem çayın kültürel yaygınlığı hem de bireylerin alışkanlıklarının insan davranışları üzerindeki belirleyici etkisi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Temel'in farklı bir ülkede bulunmasına rağmen çay içme alışkanlığından ödün vermemesi, çayın yalnızca sosyal ortamlarda değil, bireyin tek başına bile olsa sürdürebileceği bir ritüel olduğunu göstermektedir. Bu durum, çayın zamanla sağlam köklerle kültürleşmesi sonucu bireyler için adeta yaşamsal bir sıvı gibi algılanan bir tüketim alışkanlığına dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Bu fıkra, William R. Bascom'un işlevsel halk bilimi kuramı kapsamında öncelikle "eğlendirme ve hoşça vakit geçirme" işlevi çerçevesinde değerlendirilebilir. Temel karakteri aracılığıyla yaratılan bu anlatı, kültürler arası iletişim problemlerini hicvederken, aynı zamanda çayın Türk toplumu için ne denli temel bir içecek olduğunu da mizahi bir şekilde ortaya koymaktadır. İngiltere gibi farklı bir kültürel ortamda geçen bu sahnede, bireyin çay talebini herhangi bir biçimsel koddan bağımsız olarak ifade etmesi, kültürel alışkanlıkların mekândan bağımsız biçimde sürdürüldüğünü göstermektedir.

Bu çalışmada incelenen fıkralar, çayın yalnızca bir içecek değil, aynı zamanda kültürel bir simge olarak halk anlatılarında nasıl yer edindiğini gözler önüne sermektedir. Özellikle Doğu Karadeniz bölgesine ait Temel fıkraları üzerinden yapılan değerlendirmeler, çayın gündelik yaşam pratikleri içerisindeki yerini, mizahi bir dil aracılığıyla anlamlandırma ve ifade etme biçimlerini ortaya koymaktadır.

İşlevsel halk bilimi kuramı bağlamında değerlendirildiğinde, bu fıkraların büyük ölçüde "toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma" işlevi kapsamında şekillendiği görülmektedir. Mizah, burada hem bireyin duygusal gerilimlerinden arınmasını sağlamak hem de sosyo-kültürel yapıya dair eleştirel bir söylem üretmektedir. Çayın hazırlanışı, içimi ya da servis edilmesi gibi sıradan görünen eylemler; fıkralarda abartılı, beklenmedik ya da ironik durumlarla ele alınmakta, bu yolla toplumun değerleriyle çelişmeden eleştiri yapılabilmektedir.

Bununla birlikte, çaya dair anlatıların yalnızca bireysel mizah anlayışını değil, aynı zamanda toplumsal belleği de şekillendirdiği açıktır. Fıkralarda yer alan

karakterlerin çayla kurduğu ilişki, onların toplumsal konumlarına, yaşam alışkanlıklarına ve karşılaştıkları kültürel farklara da ışık tutmaktadır. Örneğin Temel'in çayı yanlış içmesi, yabancı bir ülkede çay siparişi verirken oluşturduğu mizahi iletişim dili gibi örnekler, sadece gülmece unsuru değil, aynı zamanda kültürlerarası algının, yöresel kimliğin ve toplumsal alışkanlıkların da dolaylı temsilleridir.

Sonuç olarak, çay temalı fıkralar halk edebiyatı ürünleri arasında önemli bir yer tutmakta; işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde ise eğlendirme, baskıdan arınma ve kültürel aktarım gibi birden fazla işleve aynı anda hizmet etmektedir. Bu tür anlatılar aracılığıyla çayın kültürel kimliğimizdeki yeri pekişmekte ve kuşaklar arası aktarımı sağlanmaktadır. Fıkraların bu çok katmanlı yapısı, onları yalnızca birer mizah ürünü olmaktan çıkararak, aynı zamanda toplumun değerlerini yansıtan sözlü kültür belgeleri hâline getirmektedir.

2.3.2.2. Mani

Bu çalışmamız kapsamında, imecelerde çalışan genç kız ve erkeklerin aşklarını ifade etmek için söyledikleri ve karşılıklı söyleşmeler yoluyla oluşan maniler incelenecektir. Bu maniler, bireysel duyguların aktarımının yanı sıra sosyal bağlamdaki işlevleri açısından değerlendirilecektir. Maniler ayrıca uyak biçimlerine göre sınırlandırılacak ve değerlendirme aşamasında kolaylık sağlamak amacıyla her biri numaralandırılarak belirtilecektir. Çalışmada, manilerin çay tarımı yapılan bölgelerdeki imece faaliyetleri bağlamında ele alınarak, çay kültürünün sözlü geleneklerle nasıl şekillendiği ve bu kültürün sürdürülebilirliğine nasıl katkı sağladığı da incelenecektir.

Çay üretimi ve emek konulu maniler:

(1)

Onuncu ay gelince

Kar yağmur bekliyoruz

Mayıs ayı gelince

Çayları topluyoruz (Akgül, 1985, s. 71)

1 numaralı mani, çay tarımının mevsimsel döngüsünü ve bereketli olmasını

sağlayan unsurların beklentisi vurgulanmıştır. Bölge soğuk iklim çayına sahip olması sebebiyle kış ayı çay filiz vermez. İlk filiz heyecanla beklenir. Bu bekleyiş ilk sürgünün lezzetli oluşu ve kış ayı sonrasında bir gelir beklentisi olarak düşünülebilir.

Çay bitkilerinin üstüne kar yağması, çay hasadının verimini ve kalitesini arttıran bir durumdur. Verimi olumlu yönde etkilemesi dışında çayın üzerini kar kapatması yaprakların zararlılardan uzak kalmasına yardımcı olur. Çayın üstünü kar kapatması, zararlılardan yaprakları ilaç kullanılmadan korunmasını sağlar. Bu durum dünya üzerinde Rize çayını eşsiz kılar.

(2)

Rizeli geçimini

Yeşil çaydan sağlayı

Milletun çayluklarda

Hep anasi ağlayı (Demirci, 2019, s. 32)

(3)

Geliyi mayıs ayı

Topliyalum çayları

Gidelum fabrikaya

Alalum paraları (Demirci, 2019, s. 32)

2 numaralı maniyle benzer olarak çayın ilk sürgün dönemi heyecanla beklenmektedir. Bu mani ağırlıklı olarak çayın ekonomik yönü öne çıkmaktadır. Son sürgünden kazanılan paralar kış ayında kullanılmakta. Sıcak iklimde yetişen çaya kıyasla kış döneminde sürgün vermeyen Rize çayı, üretici için geçim yönünden değerlendirildiğinde Mayıs ayı heyecanla beklenmiştir. Bu bekleyiş halk kültüründe manilere yansımıştır.

Ayrıca ‘topliyalialum çayları’ satırında köylü içerisindeki yardımlaşma kültürünün olduğu anlaşılmakta. Çayın ekonomik bir gelir olması dışında, toplu bir şekilde yapılan sosyal ve kültürel etkileşim aracı olduğu çıkarımı yapılabilir.

Rize'nin kalkınmasına sebep olan çay, ekonomik yönü yoğun olsa da sözlü kültüre yansımaları görülmektedir.

(4)

Çay toplaya toplaya

Belim oldu kukarı

Ha bu çay parasından

Alacağum dul karı (Akgül, 1985, s. 166)

Çay toplamak, her beden işinde olduğu gibi yoruculuğu ve zorluğu içerisinde barındırmaktadır. Çay keserken iletişimin sağladığı sosyal rahatlama dan faydalanabilmek için söylenen mani içerisinde bile yorgunluktan şikayetlere rastlayabilmekteyiz. Bu mani, çay toplarken belin kukarı (kambur) kalması örnek verilebilir.

Çay fidanları ağaççık grubunda yer alan bir türdür. Fidanların gerekli budamaları yapılmadığı takdirde, 2-3 metreye kadar boyları uzayabilmektedir. Bunun sonucunda çay bitkisi zamanla dahil olduğu grubun üyesi olarak ağaç şeklinde dönüşür. Tarımsal faaliyetlerin devam ettirilebilmesi için budamanın topraktan 30 cm yüksekten yapılması ziraat mühendisleri tarafından önerilmiş ve kabul görmüştür (Kacar, 1992, s. 31-34). Hasadın verimli olabilmesi için önemli olan koşullardan sebep, fidanlar çay tarımı yapan kişilerin elinin boyuna yetişmemesiyle eğilerek toplamak zorunda bırakıyor.

Bu zorluklara rağmen çayın ekonomik gücünü de vurgu yapmak adına çay parasıyla yeniden evleneceğini söylemektedir. Bu manide mizahi bir yaklaşımla çay parasının ekonomik olarak bir yuva kuracak kadar yeterli olduğunu, aynı zamanda yorucu olsa da toplanması gerektiğini belirtmektedir.

2 numaralı mani de 4 numaralı maniye benzemektedir. Zor bir iş olsa da çayın insanların geçimini sağlayan bir yönü olması değerini arttıran önemli bir faktör olarak maniye yansımıştır.

(5)

Gelin çay toplayalım

İki buçuk yapraktan

Toplamak bişe değil

Usandım çay satmaktan (Akgül, 1985, s. 59)

(6)

Çay toplaya toplaya

Ellerim ağıriy

Kupsi katmayın ona

Ekisper bağıriyi (Akgül, 1985, s. 181)

(7)

Rize’de açti çaylar

İyi toplayın kızlar

Ekisper buldu kupçi

Şimdi yüreğim sızlar (Akgül, 1985, s. 199)

Aynı kaynaktan alınmış olan bu iki mani temel olarak benzer bir içeriğe sahip görünse de kültürel içerik bakımından farklı nüanslar barındırmaktadır. Genel anlamda, çayın satış sırasında eksperlerin değerlendirmelerinden yakınıldığı görülmektedir.

Kaliteli bir çayın üretilmesi için çay yapraklarının odun kısımlarını içermemesi gerekir. Karışan odunlar çayın kalitesine zarar verir ve içim zevkini bozar. Hazırlanmış olduğumuz görselde olduğu gibi çayın toplanması gereken bölgesi üst kısımdır. Alt kısım ağaççığın odun kısmıdır. Bu kısma yörede Kupsi/Kupçi adları verilmekte. Çayda istenmeyen bu bölge bazı çay toplayıcıları tarafından dikkat edilmediği takdirde yaprakların içine karışmaktadır. Çayın kalitesinden sorumlu eksperler de bu konuda katı ve kuralcıdırlar. Görüştüğümüz kişilerden (KK-3) bahsettiği gibi eksperler çay alım yerlerinde çay içerisinde bu kahverengi kısım bulursalar eğer, götüren kişiye teker teker seçtirip yapraklardan arındırmaları istenir. Seçmekle uğraşan çiftçi için hem bir zahmet hem de bir utanç kaynağı olur. Çayın

kalitesini ve lezzetini korumaya çalışan eksperler, halk için zor bir görev olsa gerek 5-6-7 numaralı manilerine yansımıştır.

6 numaralı mani toplama yöntemin hakkında verdiği bilgiyle diğer maniden ayrılmaktadır. Çay yaprakları ilk ekimden sonra uzun bir süre elle toplanmıştır. Elle toplanan çay kalite olarak verimli bir yöntem olsa da insan gücü açısından yorucu ve zahmetli bir yoldur. Çay yaprağının gün boyunca aynı mekanik ile toplanması elde çeşitli ağrıları ortaya çıkartmaktadır. Hatta asidik özellik taşıması sebebiyle ve gün boyu elin çay yaprağına temas etmesiyle yara olur veya çatlardı. Elle toplanan çay hasadının günler sürmesi nedeniyle acıyı azaltmak için çaput bağlardı. (KK-6) Çay yaklaşık 40-45 sene önce elle toplanırdı. Kültürün varlığını bize haber veren mani, elle çay toplamanın bitmesine rağmen yıllar boyunca taşınarak günümüze gelmesini sağlamıştır. Bu yönüyle de kültürün sürdürülebilirliğine katkısını sunduğunu görebilmekteyiz.

7 numaralı maninin ayrılan yönü ise, cinsiyet yönünde iş bölümü hakkındadır. Tarlada toplama işi ağırlıklı olarak kadınlar tarafından yapılmaktadır. Nadir de olsa işin toplama kısmında erkeklerin kadınların yanında çalıştığını da görmekteyiz. Tarladan çıkan çayın, satış yerine taşınması ve satışı erkeklere ait bir görevdir. Nadir de olsa evdeki erkeğin hasta olması, gurbette olması vd. durumlarda tarladan çıkan yaprağın taşınması ve satılması görevini kadınların üstlendiğine de denk gelmektedir. (KK-1) Manide yansıdığı gibi yaygın olarak kadınların tarladaki işleri, erkeklerin de taşıma ve satış gibi ağır işleri üstlendiği görülmektedir.

(8)

Çaylığın yolu bayir

Allahum beni gayir

Çay topliya topliya

Ha şimdi oldum şair (Akgül, 1985, s. 289)

Bu kısımda yer verilen maniler, tematik olarak çay üretimi ve tüketimi etrafında şekillenmekle birlikte, halk edebiyatı ürünlerinin işlevsel yönlerini de açık biçimde yansıtmaktadır. İncelenen örneklerde en baskın olarak öne çıkan işlevler; “bireysel duyguların dışavurumu” ile “eğlendirme ve hoşça vakit geçirme” işlevleridir. Çay tarlasında çalışırken yaşanan fiziksel yorgunluk, mizahi anlatımlarla

hafifletilmekte; sevda, özlem ve hayal kırıklığı gibi duygular çay temasıyla iç içe sunularak bireyin ruh hâli manilere yansıtılmaktadır. Bununla birlikte, “toplumsal kurumlara destek” ve “kültürel değerlerin aktarımı” gibi ikincil işlevler de manilerde gözlemlenmektedir. Özellikle çayın mevsimsel toplama dönemleri, çalışma düzeni, toplumsal cinsiyet rolleri ve geçim ilişkileri gibi unsurlar, kültürel bir pratik olarak manilere yansımakta ve nesilden nesile aktarılan sözlü anlatılar aracılığıyla süreklilik kazanmaktadır. Bu yönüyle çay temalı maniler, hem bireysel hem de toplumsal anlam dünyasının izlerini taşıyan, işlevsel derinliği olan kültürel metinler olarak değerlendirilmektedir.

Aşk ve sevda manileri:

(9)

Çay toplaya toplaya

Dolmaz oldi kucağum

Koymişim niyetuma

Yârimi alacağum(Kabak, 2015, s. 747)

(10)

Çay fidanı topludur

Toplayın o çayları

Sevdiğum benim gibi

Sayar mısın ayları? (Kabak, 2015, s. 478)

(11)

Çay fidani güzeldir

Tarlaların gelini

Sevdiğim ince uzun

Saramadım belini (Kabak, 2015, s. 479)

Bu mani, baştan ikinci satırın ilk bakışta doldurma olarak görünmektedir. Mani sevdalık, aşk manisi olduğu açık şekilde görülmektedir. Bu maniyi söyleyen kişi bilinçli veya bilinçsiz şekilde sevdiği kadın ile evlenme hayaliyle bağlantılı olarak gelinlik iması yapmaktadır. Bu bağlantı çay fidanı üzerinden yapılmıştır. Kış mevsiminin kar döneminde, çaylıkların üzeri karla kaplanır. Mevsimsel bu etkinin sonucunda çay fidanını kaplayan kar, maniyi söyleyen kişi için bir gelinlik imgesi oluşturur. Ayrıca çay fidanlarının gelin gibi görülmesi, halk için çok değerli evin bir ferdi olmuşçasına korunacak ve kollanacak bir varlık olarak görülmesinden de kaynaklanabileceğini düşündürmektedir. Genel hatlarıyla bakıldığında mani, Rize erkinin yaşamı için önemli olan iki unsurun varlığı kültürel ürünlere net bir şekilde yansımaları gözlemlenmektedir.

Genel anlamda maniler aşk belirtmek için kullanılan bir araç olmuştur. İçerisinde aşktan fazla anlamlar barındırmasıyla yörenin kültürel pratiklerinin de yansıdığı görülür. Yukarıdaki diğer manilerde de görüldüğü üzere aşk ifade etmesi yanı sıra çayın önemi de vurgulanan konular arasında olmuştur.

(12)

Çayın yaprağı yeşil

Döşür Fadime döşür

Bu akşam geleceğim

Şekerli kahve pişir (Duman, 2005, s. 103)

(13)

Doğu Karadeniz’de

Çay toplayu hep kızlar

Yâri orda görünce

Yüreğim hemen sızlar (Akgül, 1985, s. 184)

(14)

Aye bak yıldize bak

Çayır piçen kize bak

İçi çere çay eden

Bi kere de bize bak (Demirkıran, 2019, s. 196)

(15)

Şirindir Rize çayı

Pambe güller açayı

Cevriyem pencerede

Bakıp bakıp kaçayı (Akgül, 1985, s. 206)

(16)

Çayımın bak demine

Ben gelemem yemine

Köyümün güzel kızı

Bir anılır Emine (Duman, 2005, s. 103)

(17)

Evin altında çaylık

Hep oldu eretilik

Sen buradan gideli

Çekeyrum yetimlik (Akgül, 1985, s. 223)

(18)

Kız idin oldun kadın

Hiç eksilmedi tadın

Çay filizi kırmaya

Olayım mı ırgadın (Duman, 1991, s. 18)

(19)

İndum çaya uğradım

Çaya odun doğradım

Kız senun sebebunlen

Sariliğa uğradum (Akgül, 1985, s. 262)

(20)

Çaya endim çaylama

Kömür gözlüm ağlama

Ben buralı değilim

Bana meyil bağlama (Şahin, 1997, s. 111)

(21)

Çayi koydum sepete

Yar oturur kahvede

Öle bi yar sevdum ki

Şan versun memlekete (Demirci, 2019, s. 25)

(22)

Çarşı benim çay benim

Anam babam var benim

Habu köyün içinde

Orta yarlı yar benim (Şahin, 1997, s. 120)

Doğu Karadeniz Bölgesine ait bu manilerde, sevdaya dair imgeler ile çay üretimi veya tüketimi birlikte ele alınmakta, bireysel duygular çayla ilişkili metaforlarla ifade edilmektedir.

Söz konusu çay temalı manilerin önemli bir bölümü, Doğu Karadeniz bölgesindeki çay tarımı faaliyetlerine katılan kadınların emeğini ve toplumsal konumunu dolaylı olarak yansıtmaktadır. Manilerde sıkça geçen “çay toplayan kızlar” ya da “çay bahçesinde görülen sevgili” imgeleri, bölgedeki çay tarımının büyük oranda kadın emeğine dayandığını göstermektedir. Bu anlatılar, kadınların hem ekonomik üretim sürecine aktif katılımını hem de folklorik temsillerde nasıl yer aldıklarını ortaya koymaktadır. Çayın toplumsal yaşamda olduğu kadar, cinsiyet temelli iş bölümünde de belirleyici bir unsur hâline geldiği görülmektedir. Bu durum, kadın emeğinin görünürlüğünü halk anlatıları aracılığıyla belgelemek açısından önem taşır. Dolayısıyla, çayın kültürel imgeleri yalnızca bireysel duyguların değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rollerinin ve emeğin folklorik temsillerinin de bir yansıması hâline gelmiştir.

17, 18, 19, 20, 21, 11 numaralı Maniler, bireylerin bastırılmış duygularını, özlemlerini ve hayal kırıklıklarını ifade etmeye aracılık ettiği görünmektedir. Çaylıkta çalışırken sevdaya dair hislerin dile getirilmesi, sosyal baskı ortamında dolaylı biçimde kendini ifade etmenin yoludur. Özellikle aşk acısı, uzaklık, özlem gibi bireysel duygular, doğrudan söylenemeyecek şekilde çay ve üretim bağlamında sembolleştirilmiştir. Bu da Toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma işlevi içerisinde değerlendirilir.

14, 15, 22, 16, 13, 12, 9, 10 numaralı Manilerde, çaylıkta geçen olaylar, sevdalı yaklaşımlar ve mizahi bakış açısıyla oluşturulan anlatılar, dinleyiciye keyifli bir anlatı sunar. Bu maniler hem üretim sürecinde çalışanların eğlenmesine katkı sağlar hem de anlatıldığı çevrede neşeli bir ortam yaratır. bu bağlamıyla da Eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme işlevi içerisinde değerlendirilebilir.

Rize'nin güzellikleri ve çay övgüsü:

(23)

Yapalum bir eğlence

İçelum Rize çayı

Rize'nin ufuğundan

Pembe güller açayı (Akgül, 1985, s. 217)

(24)

Rize bağluklarında

Pembe güller açayı

Gel gidelim Rize'ye

İçelim Rize çayı (Duman, 2005, s. 103)

(25)

Rize'nin yollarını

Verdiler Çayeli'ne

Çay fideleri benzer

Esmer güzellerine (Akgül, 1985, s. 128)

(26)

Şirindir Rize çayı

Mis kokular saçayı

Bu ne kadar hoş koku

Benim aklım şaşayı (Akgül, 1985, s. 271)

(27)

Rize cüzel memleket

Çay kokayı gül gibi

Rize'ye doymak olmaz

Parlayı yıldız gibi. (Sözeri, 1947, s. 39)

(28)

Rize güzel memleket

Çay kokayı gül gibi

Rize'ye doyum olmaz

Parlayı yıldız gibi (Akgül, 1985, s. 180)

(29)

Çay torbasına gördüm

Kırmızı peştemalleri

Dünyaya şöhret vermiş

Bu Rize'nun çayları (Demirci, 2019, s. 33)

(30)

Kapıda gül çiçeği

Yaz geldi mi verecek

Bu Rize'nin çayları

Tükenmek bilmeyecek (Akgül, 1985, s. 71)

(31)

Giderdi Şam 'a şarka

İrize'nin ketani

Şimdi cana can katar

Çayının bir fincanı (İhsan, 1948, s. 18)

(32)

Oy gidi güzel Rize

Çayımız batar göze

Ne kadar çalışsak da

Çıkamıyoruz düze (Akgül, 1985, s. 227)

İncelenen manilerden hareketle, Rize çayı etrafında şekillenen halk anlatılarının yalnızca estetik veya duyuşsal bir beğeniyi dile getirmekle kalmadığı, aynı zamanda çayın toplumsal hafızadaki çok yönlü yerine işaret ettiği görülmektedir. Bu manilerde çay, bir yandan Rize'nin simgesi olarak yüceltilirken, diğer yandan üretim süreciyle ilişkili emek ve zorluklara da dolaylı biçimde dikkat çekilmektedir. William R. Bascom'un İşlevsel Halk Bilimi Kuramı doğrultusunda değerlendirildiğinde, maniler hem "eğlendirme" hem de "toplumsal kurumlara destek" işlevlerini yerine getirerek yerel kimlik inşasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca, bazı örneklerde çay kültürünün sürekliliği ve toplumsal değerinin aktarımı üzerinden "eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması" işlevinin de ön planda olduğu görülmektedir.

Bu anlatılar, Rize halkının çaya duyduğu sevgi, bağlılık ve gururun dile getirildiği kültürel formlar olmanın yanı sıra, bölgenin ekonomik gerçekliklerinin de folklorik biçimlerde ifadesine olanak tanımaktadır. Özellikle 32. manide görüldüğü gibi, çayın güzelliğine ve kültürel önemine rağmen ekonomik sorunların varlığı, bireylerin içsel sıkıntılarını dışavurmaları için bir mecra oluşturmaktadır. Dolayısıyla, çay temalı maniler yalnızca geleneksel halk şiirinin bir türü değil, aynı zamanda kültürel bir hafızanın taşıyıcısı, sosyo-ekonomik durumun ifadesi ve yerel kimliğin sembolüdür. Bu yönüyle söz konusu maniler, çay kültürünün halk anlatıları içindeki çok katmanlı yerini anlamak açısından önemli folklorik kaynaklardır.

2.3.2.3. Efsane

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay üretiminin başlamasına ilişkin resmi belgeler ve tarihsel veriler, bu sürecin somut ve doğrulanabilir temellere dayandığını ortaya koymaktadır. Ancak halkın yazılı kaynaklara erişimi olmayan kesimleri arasında, çayın ülkeye gelişi ve yaygınlaşması hakkında farklı anlatılar

dolaşmaktadır. Bu anlatılar genellikle belirli kişilere atfedilen isimler üzerinden şekillenmekte ve halkın kendi bilgi, sezgi ve hayal gücüne dayalı yorumlarıyla tarihsel bir zemin kazanmaktadır. Bu yönüyle, anlatıların gerçekliği ikinci planda kalmakta; zamanla abartı öğeleri içeren, olağanüstü olaylarla bezeli efsanevi bir yapıya dönüşmektedir. Çayın Türkiye’de üretilmeye başlamasına dair bu efsanevi anlatılar, yalnızca alternatif tarih algılarının ürünü olmakla kalmayıp, aynı zamanda halkın belleğinde çayın nasıl anlamlandırıldığına dair kültürel ipuçları da sunmaktadır. Bu bölümde, çay tarımının yerleştiği Doğu Karadeniz bölgesinde halk arasında dolaşan bu efsanevi anlatılar ele alınacak ve sözlü kültür bağlamında taşıdıkları işlevsel anlamlar incelenecektir.

(1)

“Zihni Derin, çayı Rusya’dan (Batum) aldı getirdi. O saman kapıda çayı geçirmesi mümkün değildi, sıkı denetim vardı. Zihni Derin, kapıdan geçirebilmek için çay tohumlarının beş, altı tanesini yuttu. Sonra Türkiye’ye gelince bunları çıkararak dikti. Bu şekilde bütün millete ekmek vermiş oldu.”(Küçükyıldız, 2021, s. 614-615)

Halk anlatıları, tarihsel olayların ve önemli figürlerin toplumsal bellek içerisindeki dönüşümünü gözlemek açısından önemli bir kaynaktır. Çayın Türkiye’ye getirilmesi ve tarımsal üretiminin başlaması sürecinde rol oynayan Zihni Derin’e atfedilen bu anlatı, sözlü kültürün tarihsel olguları nasıl yeniden şekillendirdiğini göstermektedir. Çayın Batum’dan Türkiye’ye getirilmesi sürecine dair üretilen bu anlatı, yalnızca çayın tarımsal yayılımını değil, aynı zamanda bir bireyin ülkenin ekonomik kalkınmasına sağladığı katkıyı yüceltme amacını taşımaktadır.

Bu anlatıda, Zihni Derin’in çay tohumlarını Batum’dan Türkiye’ye getirirken gümrük kontrollerinden kaçınmak için yuttuğu ve daha sonra çıkartarak diktiği ifade edilmektedir. Bu tür anlatılar, tarihsel bir olayın halk belleğinde nasıl kurgulandığını göstermektedir. Çayın Türkiye’ye gelişi resmi kayıtlara göre bir tarım politikası çerçevesinde gerçekleşmiş olmasına rağmen, halk anlatısında bu süreç bireysel bir kahramanlık hikâyesine dönüştürülmüştür. Bu durum, halk kültüründe büyük değişimlerin ve yeniliklerin genellikle mücadele, fedakârlık ve olağanüstü çabalarla gerçekleştiği algısını yansıtan tipik bir anlatı örneğidir.

Ayrıca, anlatının son cümlesinde yer alan “Bu şekilde bütün millete ekmek vermiş oldu.” ifadesi, çayın yalnızca bir tarım ürünü değil, ekonomik bir kalkınma unsuru olarak görüldüğünü göstermektedir. Burada, Zihni Derin yalnızca bir ziraat

mühendisi olarak değil, ülkenin ekonomik refahına kalkındırarak katkı sağlayan bir figür olarak yüceltilmektedir. Bu tür anlatılar, toplumsal hafızada ekonomik ve kültürel dönüşümlerin bir birey üzerinden imgeler yoluyla nasıl aktarıldığını ortaya koymaktadır.

(2)

“Zihni Derin, Batum’a gittiğinde orada topluca otururken çayın yaprağının uçup suya düşmesiyle burnuna kokusu gelir. Yanındakilere bunun ne olduğunu sorar ve öğrenir. Bastonunun uç kısmı delik olan Zihni Derin, tohumları değneğinin içine sıkıştırarak Rize’ye getirir ve böylece çay ekimi başlar.” (Küçükyıldız, 2021, s. 615)

Bu anlatıda, Zihni Derin’in çay yaprağını bir tesadüf sonucu fark etmesi ve çayı öğrenmesi, Çin İmparatoru Shen Nong’un çayın keşfine dair efsanesiyle benzer bir yapı sergilemektedir. Shen Nong efsanesine göre, imparator kaynar su içerken bir çay yaprağının suya düşmesiyle çayın aromasını keşfetmiştir. Giresun ve Batum eksenli bu efsanede de çay yaprağı rüzgârın etkisiyle suya düşmüş, Zihni Derin bunun kokusunu alarak çevresindekilere ne olduğunu sormuş ve böylece çayı tanımıştır. Bu benzerlik, çayın keşfiyle ilgili anlatılarda mistik bir tesadüf unsurunun yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Efsanede dikkat çeken bir diğer nokta ise, Zihni Derin’in çay tohumlarını bastonunun içine saklayarak Türkiye’ye getirdiği anlatısıdır. Bu motif, onun yalnızca bir ziraat mühendisi olarak değil, toplumun refahı için stratejik hamleler yapan bilge bir kahraman olarak tasvir edilmesine hizmet etmektedir. Bastonun, halk anlatılarında bilgelik, güç ve dönüşümün bir simgesi olması, Zihni Derin’in çayın Türkiye’deki gelişim sürecindeki rolünü yüceltmek adına bilinçli bir sembol olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

(3)

“İsmet İnönü, başbakanla görüşmek için Rusya’ya (Batum) gittiğinde önüne bir şey koyarlar. Önüne getirilen şeyin ne olduğunu sorar. Çay olduğu söylenir. Bu defa İsmet İnönü, bunun yetiştirilmesi için Türkiye’ye getirmek ister ve bunun yolunu bulup arar. Gümrükteki aramalarda cebinde, şapkasının içine koyarak çıkarma denemesi olumsuz sonuçlanınca üçüncü denemesinde içini boşalttırdığı değneğiyle çay Türkiye’ye girmiş olur.” (Küçükyıldız, 2021, s. 615)

Çin efsanelerinde olduğu gibi bu anlatıda da, çayın ilk kez tesadüfi biçimde

deneyimlenmesiyle başlayan bir beğeni süreci söz konusudur. İsmet İnönü'nün Batum ziyaretinde çayı tatmasıyla oluşan bu memnuniyetin, çayın kendi topraklarında da üretilmesi yönünde bir arzu doğurduğu vurgulanmaktadır. Anlatıda, çay tohumlarının Türkiye'ye giriş sürecinin gümrükte yaşanan çeşitli güçlüklerle örüldüğü ve bu sürecin büyük zorluklar eşliğinde tamamlandığı ileri sürülmektedir. Oysa çayın Türkiye'ye getirilmesi, tarihsel belgeler ışığında değerlendirildiğinde, dönemin devlet kurumları aracılığıyla yapılan resmi anlaşmalar ve ödemeler neticesinde yasal yollarla gerçekleştirilmiştir; anlatıda yer verilen türden bireysel ve gizli girişimlere dair bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak söz konusu anlatının halk arasında yaygınlık kazanmış olması, çay bitkisinin ne denli kıymetli görüldüğünü ve bu kıymetin, anlatıya yüklenen meşakkatli geçmiş sayesinde daha da anlam kazandığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle efsane, çay üretiminin tarihsel gerçekliğinden bağımsız biçimde, halkın gözünde çayın kültürel değerini artırmaya hizmet eden işlevsel bir anlatı niteliği taşımaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinde anlatılan bu üç efsane, çayın Türkiye'ye gelişyle ilgili halkın zihninde oluşturduğu alternatif bir tarihsel bilinç inşasının göstergesidir. Gerçek tarihsel süreçte çay, devlet eliyle ve resmi kanallar aracılığıyla ülkeye sokulmuş ve sistemli bir tarım politikasıyla üretimi başlatılmıştır. Ancak halk anlatılarında, çayın ülkeye sokulması bireysel kahramanlıklar, sınır aşmaları, kurnazlık ve zorlukları aşma gibi temalarla bezeli biçimde aktarılmaktadır. Bu durum, halkın çay bitkisini yalnızca ekonomik bir ürün olarak değil, aynı zamanda kültürel bir değer, toplumsal belleğin anlamlı bir parçası olarak içselleştirdiğini göstermektedir.

İşlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu efsaneler öncelikli olarak "eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması" işlevi kapsamında anlam kazanmaktadır. Çayın Türkiye'ye gelişyle ilgili olarak anlatılan bu tür efsaneler, tarihsel gerçeklikten sapmalar içerse de halkın kendi bilgi dünyasında çayın değerini, zorluklarla elde edildiğini ve toplumsal önemini kuşaktan kuşağa sözlü biçimde aktarma amacı taşır. Okuryazarlık düzeyi düşük olan kesimlerde tarihsel olaylara dair resmi bilgilere ulaşım sınırlı olabildiğinden, bu tür anlatılar hem bilgilenme aracı hem de kültürel hafızayı taşıyan yapılar hâline gelir.

Zihni Derin ve İsmet İnönü gibi tarihi kişiliklerin efsanevi bir anlatı çerçevesine yerleştirilmesi, çayın kültürel değerinin artırılması ve bu değer genç nesillere aktarılması açısından işlevsel bir rol üstlenir. Bu bağlamda efsaneler, yalnızca geçmişe dair alternatif bir bilgi sunmakla kalmaz; aynı zamanda çayın

toplumsal yaşamdaki yeri ve anlamı konusunda yeni nesillerin bilinçlenmesine katkı sağlar. Böylelikle çay, halk kültüründe yalnızca bir içecek ya da ekonomik unsur değil, aynı zamanda tarihsel bir kazanım ve kültürel miras olarak anlatı yoluyla yaşatılır.

Sonuç olarak bu efsaneler, çayın yalnızca bir tarım ürünü veya içecek olmaktan öteye geçerek kültürel bir sembole dönüştüğünün göstergesidir. Sözlü gelenekte aktarılan bu anlatılar aracılığıyla çay, halk belleğinde kutsal bir değer, kolektif bir başarı ve bölgesel kimliğin ayrılmaz parçası hâline gelmiştir. Efsanevi biçimde anlatılan bu köken hikâyeleri, çayın yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel sürdürülebilirliğine de katkı sağlayan folklorik unsurlar olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle çay, Doğu Karadeniz halkı nezdinde bir yaşam biçimi, bir aidiyet göstergesi ve toplumsal belleğin taşıyıcısı olarak varlığını sürdürmektedir.

2.3.2.4. Türkü

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde türkü geleneği, bölgenin kültürel yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle aşk ve doğa temalarının ön planda olduğu türkülerde, bölgenin coğrafi ve ekonomik yapısıyla ilişkilendirilen konular da işlenmektedir. Bu bağlamda, çay üretimi ve çay tarımıyla ilgili temalar da türkülerde özel bir yer bulmaktadır. Çaylıkta sevgiliyle karşılaşma gibi bireysel duyguların işlendiği hikâyelerin yanı sıra, çayın bölge ekonomisine olan katkısı ve ekonomik açıdan eleştirisine yönelik içerikler söz konusu türkülerin konuları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda türkü geleneği, bireysel duyguların yanı sıra toplumsal ve ekonomik unsurları da yansıtarak geniş bir perspektif sunmaktadır. Bu bölümde de çayı konu eden türküler değerlendirilecektir.

Mehmet Kabacık'ın Türk Mutfak Kültürünün Türkülerdeki Yansıması adlı tez çalışmasında, Türk mutfağında kültürel bir yer edinmiş ürünlerin bulunduğu türkülerini tespit etmiştir. Bu çalışma kapsamında, TRT'nin türkü arşivini tarayarak çay bahçeleri ve çayın toplanmasıyla ilgili 5, türkü tespit etmiştir (Kabacık, 2020).

TRT arşivinde Rize yöresinde 1969 yılında derlenen 'Ben Eleyim Ele' adlı türkü aşk muhtevalıdır. Bu türkü içerisinde çaylık geçmektedir.

Emine'm çay toplayı

Gene girdi çayluğa

Hemen evlenecağuk

Bir girersem ayluğa (TRT, 2006, s. 129)

Türkünün yalnızca bu bölümünde çay tarımı konusuna değinilmiştir. Bu kısımda çay tarımı yapan kadınlardan bahsedilmektedir. Bu durum, çay toplama işinin çoğunlukla kadınlar tarafından gerçekleştirildiği izlenimini vermektedir. Ayrıca, geçimini çay tarımından sağlayamayan, yani çay bahçesi olmayan kişilerin, çay toplama işinde günlük yevmiye ile çalıştıkları anlaşılmaktadır. Türküden anlaşıldığı kadarıyla, bu günlük çalışma biçimi "aylık" olarak adlandırılmaktadır.

1968 yılında Rize'nin Çayeli bölgesinde derlenen bir diğer türkü ise "Çayeli'nden Öteye" adlı eserdir. Günümüzde Türkiye genelinde sevilen ve yaygın olarak dinlenen bu türkü, içerisinde çay toplama sürecine dair izler barındırmaktadır.

Karlı dereden beri

Yeşil çay bahçeleri

Çay filizi toplayi

Peştamalli kızları (TRT, 2006, s. 218)

Bu türküde de çay toplama işinin kadınlar tarafından yapıldığı görülmektedir. Diğer türküden farklı olarak, bu eserde çay toplayan kadınların giyim tarzına değinilmiştir.

Türküde bahsedilen peştamal, Karadeniz Bölgesi'ne özgü bir kumaş türüdür. Türkiye'nin diğer bölgelerinde genellikle hamamlarda bel altını örtmek için kullanılan bir örtü olarak bilirse de, Karadeniz'de kadınların günlük yaşamda giydiği, pamuk ipliğinden dokunan bir kumaş türüdür. Çaylıkta çalışırken elbiselerin kirlenmesini önlemek amacıyla belden aşağıya sarılarak kullanılır. Yöreyle özgü olarak genellikle koyu renkli ve enine çizgili şekilde dokunsa da farklı şekil ve renklerle dokunan peştamal çeşitleri bulunmaktadır. Ayrıca, başörtüsü olarak da kullanılan peştamal için de özel olarak ipekten dokunmaktadır (Selçuk ve Yurttaş, 2020; s. 39, 40).

Şekil 2.10. Bele sarılan peştamal örneği (Selçuk ve Yurttaş, 2020, s. 40)

Doğu Karadeniz’de kadınların giyiminde yaygın olarak kullanılan peştamal, bölgenin kültürel kimliğinin önemli bir parçasıdır. Karadeniz kadını tasvir edilirken peştamal, daima öne çıkan ayrıntılardan birisi olmuştur. Çayeli’nden Öteye türküsünde bu unsura yer verilerek, çay tarımı ile birlikte Karadeniz kadınının geleneksel giyim kültürü de yansıtılmıştır.

Şekil 2.11. Baş örtmek için kullanılan peştamal örneği (Suna Yılmaz, 2022)

TRT arşivinde yer alan ve çaylık ile çay tarımının geçtiği diğer üç türküde doğrudan çay kültürünün bir yansıma bulunmasa da, çayın Karadeniz Bölgesi kültüründe kimlikleşmesi ve önemli bir yer edinmesi nedeniyle bu türkülerde yer edildiği görülmektedir. Bu türkülerden "Derenin Kuyular" ve "Kızıl Ağaç Yaprağı", aşk ve sevda temalı eserlerdir. "Peştamal Tezgahına" adlı türkü ise köy hayatında görülen işleri ve imece geleneğini anlatmaktadır.

Yağmur yağdı ıslandı

Çay filizinin dibi (TRT, 2006, s. 276)

Akluna gelurmuyum

Çayluklara inende (TRT, 2006, s. 554)

Gelin oldun deyine boş mu oturacasun

Bizim çay bahçesine yaprak toplayacasun (TRT, 2006, s. 650)

Bir diğer türkü, Orhan Naci Ak tarafından Rize'nin Güneysu ilçesine bağlı Adacami köyünde imamlık yapan İbo Hoca'dan derlenmiştir. Türküde çay, Rize'ye bahşedilmiş bir kurtarıcı olarak görülmekte ve halkın kalkınmasına, refahının artmasına katkı sağladığı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, öğüt verici bir düşünceyle söylendiği anlaşılmaktadır.

Ah gidi seni Rize, Çaydan aldın adını

Gülüyor memleketin erkeği ve kadını

Çok senelerden beri yetiştin derdimize

Taze tomurcukların neler bahşetti bize

Gelinlerin boynuna taktın beşi birlikler

Kızların kollarına doldurdun bilezikler

Süsledi yamaçları cennet oldu bu yerler

Saymakla bitiremem daha neler var neler

Seni yaşatmak için dikkatli olmalıyız

Taze fidanlarını sepete koymalıyız

Yabancı maddeleri yahut kart yaprakları

Sakin katma hemşerim koca koca saplari

Yerliye yabancıya sevdirelim bu malı

Rengi kokusu güzel, randımanlı olmalı

Eğer ihmal edersek kıyarız kendimize
Nemelâzımcılığın zararı hepimize
Bu mübarek nimetin kadrini bilmeliyiz
İsrafı, hırsızlığı kökünden silmeliyiz
İdareler bu işte pek titiz davranmalı
O biçim adamları görev almalı
Bu bizimdir, değildir, adam kayırmamalı
Partilidir, değildir, adam ayrılmamalı
Yol, köprü, hastahaneye bakanlarımız azdır
Azından anlayana sivrisinek de sazdır
Evvelce var mı idi bu rahatlık bu para
Erkeğinde, eşinde düşünce kara kara
Çarığın deliliğini şokalıyla tıkardım
Kirli çamaşırları kül suyuyla yıkardın
Babam götürmez miydi yarım kilo sabunu
Kalçasını soyardı sert kanaviça donu
Buğday ekmeği bulsan verirdin hastalara
Omuz üstü bakardın şekerli pastalara
Şekeri bulabilsen saklardın ramazana
Yüz parmak iç yağıatabilsen kazana
Şimdi evinde radyo, çamaşır makinası

Gardolabı, koltuğu, somyalı karyolası

Butangazı da aldı, çifte çift halısı

Ne bu israf sefahat sanki Newyork Valisi

Her düğünde atılır mermiler bine yakın

Daha neler var neler sayayum size bakın

Takarruf on beş ateş atılır da atılır

Bunların arasına bombalar da katılır

Bu kadar bomba mermi nerelerde satılır

Arayan soran yoktur, dersin kime çatılır

İstersen anlatayım daha da berbatını

Gazinocuya sorun rakı sarfiyatını

Kırk sene evvelini neden unuttun neden İnanmasan sor da bak sağ değilmidur deden (Ak, 1998, s. 116, 117)

Türküde geçen "Ah gidi seni Rize, Çaydan aldın adını / Gülüyor memleketin erkeği ve kadını" dizeleri, çayın Rize ve çevresinde yalnızca ekonomik bir değer olmaktan öte, bölgenin kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Çayın Rize'nin kimliğini şekillendirdiğini çeşitli unsurlarda görmek mümkündür.

Bu durum, Rize Belediyesi'nin logosundaki demlik motifi, demlik içinde yer alan iki buçuk çay yaprağı, Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi ile Çaykur Rizespor Kulübü logolarında bulunan iki buçuk çay yaprağı sembolleriyle somutlaşmaktadır. Ayrıca, geçmişte Nahiye olarak bilinen bir yerleşim yerinin, çayın kimikleştirilmesi süreciyle önce Çaybaşı, daha sonra ise Çayeli adını alması, çayın Rize'nin kültürel ve coğrafi aidiyetinde nasıl belirleyici bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

Türküde çayın ekonomik refah üzerindeki etkisi, "Gelinlerin boynuna taktın beşi birlikler / Kızların kollarına doldurdun bilezikler" dizeleriyle yansıtılmaktadır. Bu dizeler, çayın sağladığı maddi kazancın toplumsal hayata doğrudan etkisini gözler önüne sermektedir. Çay sayesinde aileler ekonomik olarak güçlenmiş, kız çeyizleri zenginleşmiş ve bölgedeki maddi refah artmıştır.

Ancak refahın artışı halk arasında mutluluk getirse de, bazı olumsuz sonuçlara da yol açmıştır. Fazladan gelir elde etmeye başlayan yöre halkında tüketim çılgınlığı başlamış, israf artmıştır. "Her düğünde atılır mermiler bine yakın / Daha neler var neler sayayum size bakın" dizeleri, bu savurganlığı eleştirmektedir. İsrafi eleştiren İbo Hoca, aynı zamanda nimetin kıymetinin bilinmesi gerektiğini de vurgulamaktadır.

İsrafın artmasıyla birlikte, daha fazla kazanma ve harcama isteği bazı kişileri çay ticaretinde hileye yönlendirmiştir. "Yabancı maddeleri yahut kart yaprakları / Sakın katma hemşerim koca koca sapları" dizeleri, çayın kalitesini düşüren ancak ağırlığını artırarak daha fazla kazanç sağlamaya yönelik bu tür girişimlerin yapılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, çayın sürdürülebilirliği konusunda bilinçli veya bilinçsiz bir çaba gözlemlenmektedir.

Çay kültürünün sürdürülebilir olması için, öncelikle bölgedeki üretimin devam etmesi gerekmektedir. Ancak bundan daha önemli olan, her kesimin damak tadına hitap edebilecek yüksek kaliteli çay üretiminin sağlanmasıdır. "Yerliye yabancıya sevdirelim bu malı / Rengi kokusu güzel, randımanlı olmalı" dizeleri, çayın sürdürülebilirliğine katkı sunmak adına bir öğüt niteliğindedir.

Kaliteli çay üretiminde liyakat ve mesleki bilinç büyük önem taşımaktadır. Ancak bazı çay eksperleri, tanıdıklarının daha fazla kazanç sağlaması için çayın kalitesini düşürecek kart, dördüncü ve beşinci yaprakları da kabul ederek düzeni bozmaktadır. "İdareler bu işte pek titiz davranmalı / O biçim adamları görev almalı" dizeleri ise, çay sektöründeki usulsüzlükleri önlemek adına liyakat sahibi kişilerin görev alması gerektiğini ifade etmektedir.

Genel anlamda çayın sosyo-ekonomik dönüşümünü ele alan İbo Hoca'nın türküsü, bilinçli ya da bilinçsiz şekilde çay kültürünün sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuştur. Çay, ülkemizde yalnızca bir içecek olarak kalmamış, aynı zamanda sözlü kültüre yansıyan önemli bir kültürel unsur haline gelmiştir. Çay kültürünü korumak ve gelecek nesillere aktarabilmek için sadece kaliteli çay üretimi değil, aynı zamanda çay etrafında şekillenen geleneklerin yaşatılması ve kültürel bilincin

oluşturulması da gereklidir. Kültürel unsurların sürdürülebilirliği, yalnızca ekonomik değerleriyle değil, toplumun onlara yüklediği anlam ve aktarılan mirasla mümkündür.

İşlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, yukarıda incelenen türkülerin büyük bir kısmı, “eğlendirme ve hoşça vakit geçirme” işlevi kapsamında ele alınabilir. Bu türkülerin doğrudan çay üretimiyle bağlantılı olması, özellikle çaylık alanlarda gerçekleştirilen kolektif çalışma sırasında, bireylerin monotonluğu kırmak ve sosyal etkileşimi artırmak amacıyla sözlü kültür ürünlerine başvurduklarını göstermektedir. Hasat sürecinde ortaya çıkan bu tür ezgiler, yalnızca zamanın keyifli geçmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda topluluğun kültürel belleğinde çayla ilişkili değerleri pekiştirerek kuşaktan kuşağa aktarılmasına da katkı sunar. Dolayısıyla çay temalı bu türkülerin, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir kültürel ifade biçimi olarak işlev gördüğü söylenebilir.

Bununla birlikte, çalışmada yer verilen son türküde görüldüğü gibi, çayın ekonomik getirisi üzerinden şekillenen bireysel davranışlara yönelik eleştirel bir tutum da dikkat çekmektedir. Bu türküde, çay gelirinin savurganca harcanmasına dair yapılan göndermeler, halkın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik düzeni değerlendirme biçimi olarak öne çıkar. Bu yönüyle türkü, “toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma” işlevi doğrultusunda anlam kazanır. Mizahi ya da alaycı bir üslupla dile getirilen bu eleştiriler, toplumun ortak değer yargılarını koruma ve yönlendirme amacı güderken, aynı zamanda bireylerin yaşadığı çelişkili durumlara karşı bir tepkisellik işlevi de üstlenmektedir.

Sonuç olarak, çay temalı türküler yalnızca bir içeceğin ya da tarımsal ürünün etrafında gelişen sıradan anlatılar değildir; bu eserler, üretim süreçleriyle iç içe geçmiş toplumsal deneyimlerin, duygusal bağların, ekonomik gerçekliklerin ve kültürel değerlerin sözlü gelenek aracılığıyla ifade bulduğu önemli halk edebiyatı ürünleridir. Çay, bu yönüyle yalnızca tüketilen bir ürün değil; toplumsal hafızanın taşıyıcısı ve kültürel kimliğin bir parçası olarak türkülerde yer edinmiş, halk kültürüne güçlü bir şekilde nüfuz etmiştir.

2.3.2.5. Memorat

Çayla ilişkili memorat örneklerinin, özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu anlatıların büyük bir kısmı, çayın üretim sürecinde yer alan bireylerin deneyimlerine ve çay bahçeleriyle ilişkili yaşantılarına dayanmaktadır. Mekânsal olarak çaylık alanlarda ya da çay toplama faaliyetlerinin

gerçekleştirildiği ortamlarda şekillenen bu anlatılar, bölge halkının gündelik yaşamıyla doğrudan temas hâlinde gelişmiş ve sözlü kültür içerisinde yerini almıştır. Bu bağlamda, çay kültürünün sadece bir tüketim alışkanlığı olmaktan öte, folklorik hafızada anlam kazanarak yerel anlatı türlerine nasıl yansıdığı incelenecek; özellikle çay üretimi sürecinde ortaya çıkan ve bireysel deneyimlere dayanan memoraatların işlevsel açıdan değerlendirilmesine odaklanılacaktır.

(1)

“Amğvani köyünden bir kadın çay toplama zamanı bahçesinde çay topluyordu. Ancak bu kadının çayı çoktu ve tek başımaydı. Bu sebeple çok zorlanıyordu. Bir gün yine sabahtan erken kalkıp çay bahçesine indi. Bir de baktı ki bir kısım çay toplanmış ve 7-8 çuval doldurulup ağzı bağlı halde bahçede duruyordu. Bunu gören insanlar şaşırıldı. Komşular bu kadının nasıl bir günde bu kadar çay topladığını sordular. Kadın da bu çayları cinlerin toplayıp hazır ettiğini anladı ve komşulara bu çuvalların dünden kaldığını söyleyip geçiştirdi. Cinlerin yardımıyla kadının zahmeti azalıyordu. Ama bu durum her zaman tekrarlanınca kadının komşuları kadını sıkıştırdılar. Kadın da dayanamayıp kendine 3-4 tane küçük ve iyi cinlerin yardım ettiğini söyledi. Bunun üzerine cinler kendilerini ele veren bu kadına çok kızarak kadını dövdüler.” (Demirkan, 2019, s. 117)

Amğvani köyünden derlenen bu memoraat, Doğu Karadeniz’deki çay tarımıyla iç içe geçmiş halk inançlarının ve anlatı geleneklerinin çarpıcı bir örneğini sunmaktadır. Anlatıda yer alan kadın figürünün çay toplama sürecinde yaşadığı fiziksel zorluk, yöre insanının çay üretiminde karşılaştığı zahmetli çalışma koşullarını yansıtırken, bu sürecin doğaüstü varlıklarla ilişkilendirilerek anlatıya taşınması, çayın sadece ekonomik bir faaliyet değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve inanç temelli anlamlarla örülü bir pratiğe dönüştüğünü göstermektedir. Bu yönüyle memoraat, çayın üretim bölgesinde nasıl içselleştirildiğine ve halkın yaşamının ne denli ayrılmaz bir parçası hâline geldiğine dair önemli ipuçları verir.

Memoraatın yapısında dikkati çeken bir diğer unsur, çay üretimiyle ilgili yaşanan bir olayın bireysel düzeyde deneyimlenip daha sonra sözlü kültür aracılığıyla kolektif hafızaya aktarılmasıdır. Kadının zorlandığı noktada doğaüstü varlıklardan (cinler) yardım alması ve bu yardımın ifşa edilmesiyle cezalandırılması motifi, geleneksel halk anlatılarında sıklıkla görülen “yardım eden cinin gizli kalması gerektiği” inancıyla da örtüşmektedir.

William R. Bascom’un işlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde bu memoraat

öncelikle “eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması” işlevi kapsamında değerlendirilebilir. Memorat, yalnızca olağanüstü bir olayın aktarımı değil; aynı zamanda belirli davranış kalıplarını ve sosyal normları dolaylı biçimde öğreten bir içerik taşımaktadır. Örneğin, cinlerin yardımının gizli tutulması gerektiği, aksi takdirde bunun cezalandırılacağına dair mesaj, toplumun davranış kodlarını ve inanç sistemlerini genç kuşaklara aktaran kültürel bir öge olarak karşımıza çıkar.

(2)

“On altı yaşlarında bir kız Omcore’deki küçük bahçelerinde çay toplamaktadır. Sabaha kalacak olan çay kolay toplansın diye bir bölüm çayı akşam olmadan toplayıp bitirmeye gayret eder. Akşam ezanının okunmasıyla beraber bu kız çay makasını olduğu gibi bırakarak yola inmeye koyulur. Etraf hâlâ aydınlıktır ve ezan okunmaya devam etmektedir. O esnada bir bebeğin ağlama sesi duyulur. Bebeğin sesi uzaktan değil çok yakından gelmektedir. Ancak etrafta kimse yoktur. Genç kızın geçtiği yerler de hep sağlı sollu mezarların olduğu bir yerdir. Etrafına bakan kız herhangi bir şey göremez ama bebeğin sesi hâlâ yakınlardan gelmektedir. Sonunda yola inen kız üstünü başını düzelterek evinin yolunu tutmaya başlar. O esnada ikinci kez bebeğin sesi duyulur. Kız çaresiz bir şekilde korku içinde evine gider. Köyde, bu sesi sadece bu genç kız değil birçok kişi de işitmiştir. Çünkü o mezarlıkların arasında 15 günlükken ölen bir bebek vardır ve yakınından geçenlere sesini duyurmaktadır.” (Demirkan, 2019, s. 135-136)

Omcore’deki küçük bir çay bahçesinde çalışan genç kızın yaşadığı bu olay, hem çay toplama zamanlarının belirli bir ritüel ve düzen içerisinde yürütüldüğünü, hem de bu emeğin bazen doğa üstü unsurlarla örülü anlatılarla çevrelendiğini göstermektedir. Ezanla birlikte çay makasının bırakılması ve zamanın bu şekilde kutsal bir çerçevede algılanması, çay hasadının sadece bedensel değil, manevi bir düzen içerisinde de şekillendiğini düşündürmektedir.

Çay bahçesinden dönüş yolunun mezarlıkların içinden geçmesi ve burada doğaüstü bir deneyim yaşanması, anlatının çayla ilişkili bir mekânda geçen ve çay işçiliğiyle bağlantılı bir halk inancı örneği olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle bebeğin ağlama sesinin ölen bir ruh tarafından çıkarıldığı inancı, bölge halkının ölüm, ruh ve doğaüstü varlıklara dair kültürel yaklaşımını yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu memorat, çayla iç içe geçmiş yaşam pratiklerinin aynı zamanda halk inançlarıyla nasıl örüldüğünü gösteren anlamlı bir sözlü anlatı örneğidir.

İşlevsel halk bilimi kuramı çerçevesinde bu memorat öncelikle “eğitim ve

kültürün genç kuşaklara aktarılması” işlevi kapsamında değerlendirilmelidir. Anlatı, yalnızca doğaüstü bir olayın aktarımı değil, aynı zamanda çay bahçesinde çalışmanın zaman ve mekânla olan ilişkisini, özellikle de akşam ezanı gibi dini kodlarla nasıl şekillendiğini genç kuşaklara öğreten sembolik bir işlev taşır. Çay makasının ezanla birlikte bırakılması, bir yandan inanç dünyasına dair bir düzeni aktarıırken diğer yandan da zamanlama hassasiyeti gibi tarımsal emeğe dair kültürel alışkanlıkları görünür kılmaktadır.

2.4. Dördüncü Bölüm

2.4.1. Kent İmgesi Olarak Çay

19. yüzyıldan günümüze uzanan halk bilimi çalışmalarına bakıldığında, küreselleşmenin hız kazandığı çağımızda kültürel değerlerin tespit edilmesi, bu değerlere yönelik farkındalık oluşturulması ve bunların sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda etkin biçimde değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Öcal Oğuz’un da belirttiği üzere, “hızla küreselleşen dünyada, ulusal kalıtın tespiti ve kültürel değerlerin sürekliliğinin sağlanması için koruma değil, yayma politikaları uygulanmalıdır; ” Kültür ürünlerinin devamlılığı ise ancak bu değerlerin “yerelden ulusala, ulusaldan küresele kazandırılması” ile mümkün olabilmektedir (Oğuz, 2002, s. 20). Bu bakımdan, kent odaklı araştırmalarda kentin tarihsel, coğrafi ve kültürel birikimlerinin dikkate alınması; kenti temsil eden ya da temsil potansiyeli taşıyan imgelerin belirlenerek, bu imgelerin yerel düzeyden ulusal ve uluslararası düzeye taşınmasını sağlayacak çalışmaların yürütülmesi gerekmektedir.

Kent odaklı çalışmalarda “imge” olarak tespit edilen kültürel unsurlar M. Öcal Oğuz tarafından; “seçilmiş, meşhurlaşmış, işlenmiş ve üzerinde uzlaşmış kültürel verimler” olarak tanımlanmış ve “her yörenin yerel, ulusal, bölgesel veya uluslararası hale gelmiş yani, 'meşhur'laşmış halk bilimsel ürün ve gösterimleri” şeklinde açıklanmıştır (Oğuz, 2002, s. 59). Nebi Özdemir, kent imgelerinin oluşumuna kaynaklık eden unsurları, “doğal, tarihi ve kültürel kent belleğinden beslenilerek tasarlanan yeni somut ya da soyut yaratmalar/görüntüler” biçiminde tanımlamaktadır. (Özdemir, 2011, s. 47, 48).

Nebi Özdemir, kültürel imge olarak değerlendirilebilecek kente özgü unsurları “tarihi miras, yer altı ve üstü zenginlikleri, tarım ve hayvancılık alanı” şeklinde sınıflandırmaktadır. Özdemir’e göre kültürel imgelerin önemli bir bölümünü yöresel gıdalar oluşturmaktadır (Özdemir, 2011, s. 50). Özdemir, çeşitli bölgelerdeki yöresel gıda ürünlerini kültürel imgeler kapsamında değerlendirerek, bu ürünlerin kent

kimliğinin oluşumunda önemli bir rol üstlendiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Rize’yi çay imgesiyle anarak, çayın kentin kültürel kimliğinde simgesel bir değer taşıdığını vurgulamaktadır.

Kültürel imgelerin belirlenmesi ve bunların şehirlerdeki yansımalarının tanıtılması, “bugünün ve geleceğin ekonomik, kültürel, eğitimsel ve toplumsal ihtiyaçlarının karşılanmasında” önemli bir rol oynamaktadır (Oğuz, 2002, s. 59). Bu doğrultuda, söz konusu çalışmaların hem kültürel hem de ekonomik unsurların geliştirilmesine katkı sağlayacağı ve bu çerçevede olumlu sonuçlar doğuracağı öngörülmektedir.

Nebi Özdemir, kent imgesi bağlamında yürütülecek çalışmaların çok boyutlu katkılarını şu şekilde özetlemektedir: “Böylelikle bir taraftan kentlerin tarihî, doğal ve kültürel mirasına/belleğine görünürlük ve farkındalık kazandırılabilir, diğer taraftan da yöresel kültür ekonomileri canlandırılabilir. Bu çalışmalarla özellikle yereldeki kültürel mirasın korunması ve yaşatılması faaliyetleri de hızlandırılabilir ve güçlendirilebilir” (Özdemir, 2011, s. 53).

Bu tez çalışması, Doğu Karadeniz Bölgesi’nde çay tarımı yapılan Rize, Trabzon ve Artvin illeriyle sınırlandırılmıştır. Ancak, çayın kent imgesi olarak belirgin bir biçimde yansıdığı yer yalnızca Rize ilidir. Trabzon ve Artvin’de çay tarımı yapılan alanlar bulunsa da, bu illerin şehir merkezlerinde çaya ilişkin imgesel temsillere rastlanmamıştır. Bu bölümde, Rize kentinde çayın imgesel yansımaları aktarılacaktır.

2.4.2. Rize Kent İmgesi Olarak Çay

Mimari açıdan değerlendirildiğinde, Rize kenti bütünüyle doğal bir çay imgesiyle örtülmüş bir görünüm sergilemektedir. Arazi yapısının elverdiği her noktada çay tarımının yapılması, kentin topografyasını adeta yeşil bir çay dokusuna dönüştürmüştür. İlçeler arasındaki ulaşımın sağlandığı sahil yolu güzergâhında dahi, denize kadar uzanan çay bahçelerinin kesintisiz biçimde uzanması, çay imgesini kentin her noktasında görsel ve mekânsal olarak sürekli kılmaktadır.

Rize’ye hava yoluyla ulaşan ziyaretçileri ilk karşılayan simgesel unsur, çay bardağı biçiminde tasarlanmış kontrol kulesidir. Rize–Artvin Havalimanı’nda yer alan bu yapı, biçimsel özelliğiyle yalnızca işlevsel bir unsur olmanın ötesine geçerek şehrin çayla özdeşleşmiş kimliğini temsil eden bir imgeye dönüşmüştür. Böylece kule, kente gelen ziyaretçilere daha ilk anda Rize’nin “çay kenti” kimliğini hatırlatan

kültürel bir sembol işlevi üstlenmektedir.

Şehir merkezinde, yaklaşık 29 metre yüksekliğindeki anıtsal çay bardağı yapısı ziyaretçileri karşılamaktadır. Bu yapının hemen yanında yer alan çay sürgününü betimleyen heykel, çayın hem üretim hem de tüketim sürecini simgesel biçimde bir araya getirmektedir. Kentin fiziksel olarak küçük ölçekli yapısına karşın, bu anıtsal formun boyutça büyük olması ve aynı zamanda şehirlerarası kara ulaşımının sağlandığı ana yol güzergâhı üzerinde konumlanması, çay imgesinin kentsel ölçekte görünürlüğünü artırmakta ve temsili gücünü pekiştirmektedir.

Rize kent merkezinde, Rize Belediyesi binası önünde yer alan küçük bir park içinde konumlanan bu heykel düzenlemesi, dev bir çaydanlık ve çay fincanı figürlerinden oluşmaktadır. Biçimsel ve anlamsal olarak kentin başlıca kimlik unsuru olan çay kültürünü temsil etmektedir. Çaydanlıktan bardağa akıyormuş izlenimi veren su ögesi, çayın yalnızca bir içecek değil, aynı zamanda sürekli bir paylaşım, sosyalleşme ve kültürel süreklilik simgesi olduğunu vurgulamaktadır. Kentin kamusal yaşamında kolayca fark edilen bu heykel, Rize'nin çayla özdeşleşen kimliğini görünür kılarak, çayı hem estetik hem de kültürel bir kent imgesi düzeyine taşımaktadır.

Şekil 2.12. Rize belediyesi önündeki bahçede bulunan demlik ve bardak imgesi

Şekil 2.13. Rize-Artvin havalimanı kontrol kulesi

2.4.2.1. Kent Mekânı ve Görsel Kültürde Çay İmgesi

Rize'ye ait kamu kurumlarının amblem ve kurumsal kimlik tasarımlarında, kentnin kültürel kimliğini yansıtan çay imgesinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu tasarımlarda, çay kültürüne ait çeşitli unsurlar sembolik biçimlerde yer almaktadır. Rize Belediyesine ait amblem incelendiğinde ise, kent imgesi niteliği taşıyan çay kültürünün iki farklı unsur aracılığıyla (semaver ve çay yaprağı figürleri) tasarıma yansıtıldığı dikkat çekmektedir.

Rize Belediyesinin ambleminin merkezinde, çay demleme kültürünü simgeleyen semaver imgesi yer almaktadır. Semaverin demlik kısmında, çay üretimini temsil eden iki buçuk çay yaprağı motifi; alt kısmında ise elinde sepet taşıyan, yöresel peştamallı bir kadın figürü bulunmaktadır. Bu figür, çay tarımında kadın emeğinin ve iş gücünün belirleyici rolünü sembolik biçimde yansıtmaktadır. Amblemin merkezinde kullanılan yeşil ve mavi renkler, bölgenin coğrafi özelliklerine gönderme yaparak yeşilin doğayı, mavinin ise Karadeniz'i temsil ettiği bir bütünlük oluşturur. Alt bölümde yer alan iki buçuk çay yaprağından

biçimlendirilmiş zeytin dalı motifi, doğayla uyumu, üretkenliği ve barışı simgelemektedir. Tüm bu unsurlar bir arada değerlendirildiğinde, amblem kentin doğal çevresi, ekonomik yapısı ve kültürel belleğini bir bütün olarak temsil etmekte; böylece Rize kent kimliğinin en belirgin ögesi olan çay imgesini görsel düzlemde görünür kılmaktadır.

Şekil 2.14. Rize belediyesi logosu (Rize Belediyesi, ty.)

Rize kentine ait diğer kurumlar olan üniversite ve spor kulübünün logoları da kentin kimliğini yansıtan görsel ögeye sahiptir. Her ne kadar belediye logosundaki kadar ayrıntılı semboller içermese de, bu tasarımlarda da kent kimliğini temsil eden

çay imgesine yer verilmiştir. Her iki kurumun logosunda, kurum adının yanı sıra iki buçuk çay yaprağı figürünün kullanılması, çayın Rize'nin simgesel kimliğindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Çay imgesi yalnızca bu amblemlerde değil, aynı zamanda kurum adlarında, sokak ve cadde isimlerinde de yer alarak, kentin kimliğinin farklı düzlemlerde sürdürülebilir biçimde görünür kılındığını göstermektedir.

Şekil 2.15. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Logosu (RTEÜ, ty.)

Şekil 2.16. Çaykur Rize spor logosu (Wikipedia, ty.)

Rize’de çay kültürünün kent imgesi olarak yaşatıldığı pek çok kurum ve yerleşim birimi bulunmaktadır. Bu kapsamda, Çaycılar Köyü, 1 No’lu Çay Sokak ve 2 No’lu Çay Sokak gibi yer adları; kentin gündelik yaşamında çayın hem kültürel hem de mekânsal bir kimlik unsuru olarak yer edindiğini göstermektedir. Aynı şekilde, eğitim kurumları arasında yer alan Çay İlkokulu ile Çay Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, kentin kültürel belleğinde çayın sürekliliğini sembolik düzeyde sürdürmektedir. Ayrıca, Yeşilçay Yurt Müdürlüğü adıyla anılan öğrenci yurdu ve yönetim birimi de, bu imgenin genç kuşaklara ve eğitim alanına taşındığının bir göstergesidir. Tüm bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, çay kültürünün Rize’de yalnızca ekonomik bir unsur değil, aynı zamanda kentsel kimliğin farklı kurum ve mekânlar aracılığıyla yaşatılan bir kültürel simgesi haline geldiği anlaşılmaktadır.

Şekil 2.17. Çay ilköğretim okulu

Şekil 2.18. Çay sokağı

2.4.2.2. Hediyeelik Ürünlerde Çay İmgesi

Rize'nin ekonomik ve kültürel kimliğini en güçlü biçimde temsil eden unsur olan çay, kentin imgesel değerinin bir yansıması olarak hediyeelik ürünlerde de yer bulmuştur. Çay, yalnızca bir tarım ürünü değil; aynı zamanda Rize'yi ziyaret eden turistler için kentin kimliğini simgeleyen kültürel bir hatıra niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, paketlenmiş çay ürünlerinin yanı sıra, çay kültürüyle bütünleşmiş imgelerden esinlenilerek tasarlanan magnet, anahtarlık ve süs objeleri gibi çeşitli hediyeelik eşyalar üretilmektedir. Bu ürünlerde sıklıkla çay bardağı, çay tarlası ve Çay Kulesi gibi simgelerin kullanılması, kentin çayla özdeşleşmiş kimliğini görsel olarak pekiştirmekte ve Rize'nin çay temelli kent imgesinin turistik düzlemde de sürdürülebilir hâle gelmesine katkı sağlamaktadır.

Şekil 2.19. Hediyeelik eşya-I (turkiyeinfluencecool, ty.)

“Rize Hatırası” temasıyla üretilmiş bir turistik hediyelik eşya örneği olup çay kültürünün kent imgesine yansıma biçimlerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hediyelik eşya üzerinde çay bahçeleri içerisinde konumlandırılan kadın figürü, bölgedeki çay tarımının ekonomik ve sosyo-kültürel yaşamla bütünleşmiş yapısını görünür kılmaktadır. Figürün yöresel giyim özelliklerini yansıtan pembe şalı ve kırsal kadın kimliğini çağrıştıran duruşu, Rize’nin geleneksel üretim kültürüne ilişkin sembolik bir temsil niteliği taşır. Objenin üst bölümünde yer alan “Türkiye” yazısı ve nazar boncuğu, yerel kimliğin ulusal çerçeveye bütünleştirildiğini; alt bölümdeki “Rize Hatırası” ibaresi ise kentin çay eksenli marka imgesinin vurgulandığını göstermektedir. Çay bahçelerinin yoğun yeşil dokusu, kentin doğal peyzajı ve ekonomik temelleri ile bütünleşmiş bir görsel hafıza sunarak Rize’nin çayla özdeşleşen kent kimliğinin turistik estetik içinde yeniden üretildiğini ortaya koyar. Bu yönüyle söz konusu obje, çay kültürünün somut olmayan kültürel miras niteliğini turistik temsil düzlemine taşıyan ve kent kimliğinin sembolik aktarımına katkı sağlayan bir kültürel iletişim aracı olarak değerlendirilebilir.

Şekil 2.20. : Hediyelik Eşya-II (Gozdemcay, ty.)

Şekil 2.21. Hediyelik eşya-III (Figuratifsanat, ty.)

Her iki tasarımda da çay bardağı formu bir ikon olarak kullanılmış; böylece çayın Rize ile güçlü özdeşliği görsel bir simgeye dönüştürülmüştür. İlk görselde çay bahçeleri ve doğal peyzajın bardak formu içinde sunulması, çayın üretildiği coğrafya ile tüketim nesnesi arasındaki bağı sembolik bir şekilde görünür kılmaktadır. İkinci görsel ise çay bahçeleri, yöresel mimari ve çay toplayan figür gibi unsurları bir araya getirerek çay kültürünün hem doğal hem de toplumsal yönlerini temsil etmektedir. Bu tür hediyelik eşyalar, çayın Rize'nin kültürel kimliğindeki belirleyici rolünü vurgulamakta ve çay kültürünü turistik bir anlatı içinde yeniden üretmektedir.

2.5. Beşinci Bölüm

2.5.1. Çay Kültürünün Sürdürülebilirliği Bağlamında Müzecilik Temelli Bir Öneri

Bu kısımda Doğu Karadeniz Bölgesinde oluşmuş olan fakat gerekli yaygınlığı sağlayamamış çay kültürünün yaygınlık kazanmasına ve gelecek nesillere aktarımıyla sürdürülebilirliğine katkı sağlayabilmesi için bir yaşayan müze önerisi yer alacaktır. Çay kültürü, Doğu Karadeniz Bölgesinde üretime başlanmasıyla beraber kemikleşmiş ve yerleşmiştir. Fakat günümüzde öncelik olarak ekonomik kaygıların bulunması bu kültürün zayıflamasına, çayın sadece ekonomik bir nesne olarak görülmesine neden olmuştur. Ayrıca çayın kültürel nesne olması için yeterli somut çalışmaların yapılmaması da buna etken olmuştur.

Literatürde yaptığımız araştırmalar sonucunda çayın sözlü kültürde yer edişine rastladık. Çayın alanımız çerçevesinde bir kültür olarak değerlendirebilecek kadar veriye ulaştık. Elde ettiğimiz verileri kültürel yanlarını incelendi. Çayın

kültürel bir nesne olduğu sonucuna bize götürürken; halk nezdinde gün geçtikçe çayın kültürel yanından çok bir ekonomik yönüyle sevildiğini gördük. Çaya bu yönle bakılması ilerleyen zamanlarda kültürün kaybolmasına sebep olacak nedenler oluşturmaktadır.

Çayın soyut ve somut olarak korunacak ve gelecek nesillere aktarılacak materyalleri bulunmaktadır. Somut materyaller günümüzde kullanılması bir nebze korunmasına yardımcı dokunmaktadır. Fakat tarih seyrinde kalan bazı materyaller bilinmemekte, hatta yok olmaya yüz tutmaktadır. Çay kültürü somut ve soyut materyalleriyle bir bütün olarak korunması adına SOKÜM gelişiminde olan Yaşan Müze önerisi bu bölümde önerilecektir.

2.5.2. Yaşayan Müzecilik Anlayışı ve Somut Olmayan Kültürel Miras

2.5.2.1. Müzecilik Nedir ve Günümüzdeki Durumu

Toplama ve biriktirme, yaşayan varlıklar içerisinde bir içgüdü olarak bulunmaktadır. İnsanlar ve hayvanlar için ortak olarak beslenme için temel gıdaların toplanıp biriktirilmesi yaşam kaygısının getirdiği bir sonuçtur. Ayrıca insana ait olan bir diğer biriktirme geçmişe ait veya dönemin değerli olan nesnelere toplanıp saklanmasıdır. İlk başta içgüdüsel olarak yapılan bu işlev zamanla bilinçli bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. Nesnelere değerleriyle bireyler arası iletişim ve konum belirtme açısından bir sınıf belirtme aracı olarak kullanılırken; günümüzde daha çok eğitim, kültürün korunması ve gelecek nesillere aktarılması kaygılarıyla yapılmaya başlamıştır (Özkasım, 2013, s. 3).

Müzeciliğin tarihsel gelişimine bakıldığında, bu alanın ilk örneklerinin koleksiyonculuk temelli bir yaklaşımla ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle zenginler, soylular ya da entelektüel merak sahipleri tarafından oluşturulan bu koleksiyonlar; doğa harikaları, sanat eserleri ve tarihî objeler gibi nadir ve dikkat çekici unsurlardan meydana gelmiştir. Wendy M. K. Shaw, söz konusu koleksiyonların sergilendiği mekânları “nadire kabineleri” olarak tanımlamaktadır. Bu kabineler, bilgi ve hayal gücünü besleyen alanlar olmakla birlikte, kamunun erişimine açık değildir. Koleksiyonların incelenmesi ve üzerine düşünsel üretimde bulunulması, genellikle koleksiyonerin kendisiyle sınırlı bir çevreye mahsustur. Bu durum, söz konusu mekânların eğitici bir işlev taşımaktan ziyade, koleksiyon sahibinin entelektüel birikimini ve sosyal konumunu sergileyen birer seçkinlik ve övünç göstergesi olarak varlık göstermekteydi (Shaw, 2004, s. 9-10).

Rönesans döneminde ortaya çıkan insan merkezli düşünce anlayışı, bilgiye ve

kültürel üretimlere ilişkin yeni bir bakış açısının gelişmesini beraberinde getirmiştir. Bu düşünsel dönüşümle birlikte, bireysel ilgi ve birikimle şekillenen koleksiyonculuk faaliyeti, zamanla daha düzenli ve sistematik bir yapıya kavuşarak müzecilik anlayışına evrilmiştir. Başlangıçta özel alanlarda sürdürülen bu koleksiyonlar, Rönesans sonrasında insanın merkeze alındığı yeni düşünsel zemin üzerinde, kamusal paylaşımı hedefleyen, öğretici ve kurumsal bir boyut kazanmaya başlamıştır. Böylece müzecilik, yalnızca nesnelere bir araya getirildiği bir uğraş olmaktan çıkarak, kültürel mirasın korunması ve aktarılmasına yönelik bir kurumsallaşma sürecine girmiştir.

18. yüzyıldan itibaren şekillenen müzecilik anlayışı, koleksiyonculuğa dayalı yaklaşımdan uzaklaşarak, toplumun tüm kesimlerine açık, bilimsel ve kültürel işlevleri ön planda olan kurumlara dönüşmüştür. Bu dönüşüm, müzelerin toplumsal rolünün yeniden tanımlanması ihtiyacını doğurmuş ve bu kapsamda uluslararası düzeyde kurumsal yapılar oluşturulmuştur. Bu bağlamda, Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM), 1946 yılında Paris’te kurulmuş ve müzeler arası iş birliğini desteklemeyi, etik ve mesleki standartları belirlemeyi amaçlayan öncü bir kuruluş olmuştur. UNESCO ile resmi ilişki içerisinde bulunan ICOM, müzelerin kültürel mirasın korunması, araştırılması, sergilenmesi ve toplum yararına sunulması yönündeki görevlerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Kurum, müzecilik alanında evrensel etik ilkeleri belirleyen “ICOM Etik Kuralları”nı yayımlamakta, müze tanımlarını güncel gelişmeler doğrultusunda revize ederek alanın kavramsal sınırlarını yeniden çizmektedir. Ayrıca, farklı uzmanlık alanlarına yönelik oluşturulan uluslararası komiteler aracılığıyla müzecilik uygulamalarında bilgi ve deneyim paylaşımını teşvik etmektedir. Türkiye’de ICOM’un ulusal düzeydeki temsilini ICOM Türkiye Milli Komitesi üstlenmekte olup, bu komite yerel müze politikalarının uluslararası standartlarla uyumlu hâle getirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. (ICOM, 2022a)

ICOM, Ağustos 2022’de gerçekleştirdiği Olağanüstü Genel Kurul toplantısında müze tanımını güncellemiştir. Bu yeni tanım, müzelerin günümüz toplumsal ve kültürel işlevlerini daha kapsayıcı bir şekilde yansıtmayı amaçlamaktadır. Tanıma göre:

“Müze, kâr amacı gütmeyen, toplum hizmetinde olan, kalıcı bir kurumdur. Somut ve somut olmayan mirası araştırır, toplar, korur, yorumlar ve sergiler. Kamuya açık, erişilebilir ve kapsayıcıdır; çeşitliliği ve sürdürülebilirliği teşvik eder. Müzeler, etik ve profesyonel bir şekilde, toplulukların katılımıyla faaliyet gösterir ve

iletişim kurar; eğitim, eğlence, düşünme ve bilgi paylaşımı için çeşitli deneyimler sunar.” (ICOM, 2022b, s. 3)

Kültür Bakanlığının 1990 yılındaki yönetmeliğindeki tanım günümüzde kullanılmaya devam etmektedir ve şöyledir: “Kültür varlıklarını tespit eden, ilmi metotlarla açığa çıkaran, inceleyen, değerlendiren, koruyan, tanıtan, sürekli ve geçici olarak sergileyen, halkın kültür ve tabiat varlıkları konusundaki eğitimini, bedii zevkini yükselten, dünya görüşünü geliştirmede tesirli olan daimi kuruluştur.” (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1990)

Farklı dönemlerde yapılmış olmalarına rağmen, müzeye ilişkin çeşitli tanımların genel olarak “Müze nedir?” sorusuna yeterli ve anlaşılır yanıtlar sunduğu görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızın amacına uygun olarak, müzeciliğin işlevleri ile bu işlevlerin somut ve soyut kültürel mirasın sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerine odaklanmak yerinde olacaktır. Müzecilik anlayışı, 19. yüzyılda daha çok toplama, koruma, belgeleme, depolama ve sergileme gibi işlevler etrafında şekillenmişken; 20. yüzyılda bu yapıya eğitsel bir boyut da eklenmiştir. Günümüzde ise müzeler, temel olarak koruma, araştırma ve iletişim işlevleri çerçevesinde yapılandırılmakta ve toplumsal etkileşimi merkeze alan kurumsal yapılar olarak değerlendirilmektedir. (Özkasım, 2013, s. 11)

Çağdaş müzecilik anlayışıyla birlikte müzeler, yalnızca sergileme ve koruma işleviyle sınırlı kalmayan, aynı zamanda eğitici rol üstlenen kurumlar hâline gelmiştir. Bu bağlamda Burçak Madran, müzelerin eğitim boyutunu vurgulayarak onları “gözlem, mantık, yaratıcılık, hayal gücü ve beğeni duygusunun oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunabilecek başlıca yaygın eğitim kurumları” olarak tanımlamaktadır (Madran, 1999, s. 6). Bu tanım, müzelerin yalnızca bilgi aktaran değil, aynı zamanda bireysel ve kültürel gelişimi destekleyen dinamik mekânlar olarak konumlandığını ortaya koymaktadır.

Bu gelişmeler doğrultusunda, somut ve soyut kültürel değerlerin toplumun her bireyi tarafından öğrenilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılabilmesi amacıyla yeni yaklaşımlar geliştirilmektedir. Kültürel mirasın özellikle soyut boyutunun korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi açısından öne çıkan yöntemlerden biri de “yaşayan müze” kavramıdır. Bu kavram, dinamik ve etkileşimli yapısıyla geleneksel müzecilik anlayışından farklılık göstermektedir.

“Yaşayan müze” kavramı, UNESCO’nun 17 Ekim 2003 tarihinde düzenlediği 32. Genel Konferans’ta kabul edilen “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması

Sözleşmesi”nin öngördüğü ilke ve uygulamalar doğrultusunda şekillenmiş bir yaklaşımdır. Söz konusu sözleşmede; somut olmayan kültürel mirasın araştırılması, derlenmesi, arşivlenmesi ve belgelenmesi, bu mirasa uygun tematik müzelerin kurulması, ilgili bilgilerin eğitim kurumlarında ders olarak öğretilmesi, kitle iletişim araçlarında olumlu kültür değerlerinin aktarılması ve kuşaklar arasındaki aktarımın sürekliliğini sağlayacak yöntemlerin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, geleneksel müzecilik anlayışının ötesine geçen ve kültürel öğelerin yaşayan pratikler olarak deneyimlenmesini mümkün kılan “yaşayan müze” anlayışının temelleri atılmıştır. (Altınbaş, 2022, s. 5)

M. Öcal Oğuz, geleneksel müzecilik anlayışında “dondurulmuş bir kesitin topluluk dışı aktörler tarafından korunmasının gerçek bir koruma olmayacağı” görüşünü savunmaktadır (Oğuz, 2021, s. 12). Ona göre, kültürel mirasın ait olduğu topluluk tarafından sahiplenilerek ve topluluk üyelerinin aktif katılımıyla korunması, ancak “yaşayan müze” anlayışı çerçevesinde mümkün olabilir. Oğuz, kültürel öğelerin toplum içinde öğrenilmesini kolaylaştıracak ve kalıcılığını sağlayacak yöntemin, ilgili topluluğun rızası ve katılımıyla gerçekleştirilen “canlandırma” yaklaşımı olduğunu vurgulamaktadır (Oğuz, 2021, s. 10).

Geleneksel müzecilikte, kültürel varlıklar belirli bir mekânda veya açık alan düzenlemelerinde sergilenir; ziyaretçilere ise çoğunlukla bu varlıklarla ilgili bilgilerin yer aldığı yazılı materyaller sunulur. Ancak bu yöntemde, konuya ilgi duymayan ya da ön bilgisi bulunmayan ziyaretçiler açısından öğrenme süreci sınırlı kalmaktadır. Buna karşın, çağdaş müzecilikte öne çıkan “yaşayan müze” yaklaşımı, yalnızca somut kültürel öğeleri değil, aynı zamanda kültürün soyut unsurlarını da kapsar. Soyut kültürel değerlerin yaşatılması, ancak insan unsurunun etkin katılımıyla mümkün olduğundan, yaşayan müzeler bu etkileşimi doğrudan deneyimleme imkânı sunar. Böylece somut ve soyut kültürel mirasın hem ziyaretçiler tarafından daha etkili biçimde öğrenilmesi hem de gelecek kuşaklara aktarılma olasılığı artar.

Yaşayan müze uygulamalarına Türkiye’den bir örnek olarak, Gazi Üniversitesi Türk Halk Bilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi’ne (THBMER) bağlı olarak faaliyet gösteren Ankara Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi gösterilebilir. Somut olmayan kültürel mirasın korunması ve aktarılması çalışmalarını merkezine alan THBMER, müzecilik faaliyetlerini araştırma, derleme ve arşivleme süreçleriyle bütünleştirmektedir. Bu doğrultuda, 2005 yılında kurulan Gazi Üniversitesi SOKÜM Müzesi, sözlü kültür unsurlarını nesnelere üzerinden

anlatımlarla görünür kılan bir sergileme anlayışına sahiptir. Müze, SOKÜM'ün Korunması Sözleşmesi'nde belirtilen sözlü anlatımlar, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüeller ve festivaller, doğa ve evrenle ilgili pratikler ile el sanatları geleneği gibi alanlara göre düzenlenmiş bölümlerden oluşmaktadır. Ankara SOKÜM Müzesi ise, Gazi Üniversitesi ve Altındağ Belediyesi iş birliğinde, Ankara Kalkınma Ajansı desteğiyle hayata geçirilmiş bir proje olup yaklaşık iki yıllık bir hazırlık sürecinin ardından açılmıştır. Müzede, Ankara'nın ilçe ve köylerinde yürütülen alan araştırmalarından elde edilen veriler doğrultusunda kültürel öğeler uygulamalı ve canlandırılmalı yöntemlerle sunulmaktadır. Ziyaretçiler; ebru ve ıhlamur baskı atölyeleri, kukla ve gölge tiyatrosu gösterileri, masal anlatım odası, düğün ve doğum geleneklerinin aktarıldığı gelin odası, halk hikâyelerinin paylaşıldığı sohbet odası ve geleneksel çocuk oyunlarının oynandığı oyun odası gibi çeşitli tematik alanlarda deneyim yaşayabilmektedir. Ayrıca müze, her yaştan katılımcıya yönelik olarak masal, hikâye anlatıcılığı, geleneksel çocuk oyunları gibi alanlarda atölyeler düzenlemekte; ziyaretçilere yaş, eğitim düzeyi ve ilgi alanlarına göre canlı rehber eşliğinde uygulamalara katılma imkânı sunmaktadır (Tekin, 2017, s. 161, 162).

Bu tez çalışması kapsamında, çay kültürünün korunması, yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla uygulanabilir bir model önerisi geliştirilmiştir. Bu doğrultuda, “yaşayan müze” anlayışı temelinde yapılandırılacak bir kültür merkezinin, çay kültürünün sürdürülebilirliğini sağlamada etkili bir araç olacağı öngörülmektedir. Çalışma, bu bağlamda bir “Çay Kültürü Müzesi” önerisini ortaya koymaktadır.

2.5.3. Çay Kültürünün Müzelenebilir Unsurları

Çay, ülkemizde iki noktada kültürleşmiştir. İlki tarımsal bağlamda üretim süreçlerinde, ikincisi, üretim sonrası tüketim alışkanlıklarında bulunarak kültürel bir yapı oluşturmuştur. Tarımsal bağlamda müzelenebilir unsurların somut olan kısmı üretim esnasında kullanılan elemanlar, soyut olan kısmı ise üretim esnasında ortaya çıkan sözlü ürünlerdir. Üretim sonrası toplum içerisinde tüketim kısmında müzelenebilir unsurların somut kısmı çayın tüketilmesinde kullanılan ürünler, soyut kısmı ise tüketimin sağlanırken ortaya çıkan ritüeller ve ortamda ortaya çıkan sözlü ürünlerdir.

2.5.3.1. Çay Tarımında Kullanılan Aletler (Somut Unsurlar)

Çay tarımında kullanılan aletlerin çeşitliliği oldukça sınırlıdır. Temel olarak çayın toplanması ve taşınmasına yönelik araçlar kullanılmaktadır. Çay tarımının

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde başlamasıyla birlikte, ilk dönemlerde hasat elle yapılmıştır. Zamanla iş gücünü azaltmak amacıyla el orağı, makas, motorlu ve elektrikli çay toplama makineleri geliştirilmiştir. Çayın taşınmasında ise başlangıçta sepetler tercih edilmiş, günümüzde ise bez çuvallar kullanılmaya başlanmıştır. Karayoluna uzak bölgelerde yer alan çay bahçelerinde ise ürünün taşınması için teleferik sistemlerinden yararlanılmaktadır.

2.5.3.1.1. Çay Makası

Çay makası, demirden yapılmış iki keskin sap ile bu saplara bağlı bir sepetten oluşan bir toplama aracıdır. Elle çay toplayan bir işçi, en iyi ihtimalle günde yaklaşık 40 kilogram ürün toplayabilirken, makas kullanan bir işçi 450 kilograma kadar ürün toplayabilmektedir (KK-5). Çay makasının yaygın kullanımını 1980'li yıllara rastlamakla birlikte, bu tarihten önceki bazı dönemlerde yasaklanmış ve çayın yalnızca elle toplanması zorunlu kılınmıştır. Yasaklamanın gerekçesi, makasla toplama sırasında yalnızca mevcut sürgünlerin değil, bir sonraki dönemde oluşacak sürgünlerin de alınarak bitkinin verimini düşürdüğü düşüncesidir (Güneş, 2012, s. 245). Buna rağmen, çay hasadındaki iş gücünü önemli ölçüde azaltması nedeniyle makas, üreticiler tarafından uzun yıllar boyunca tercih edilmiş ve günümüzde çay müzelerinde sergilenen kültürel bir değer hâline gelmiştir.

Şekil 2.22. Çay Makası

2.5.3.1.2. Ahşap Orak

Doğu Karadeniz bölgesinde çay tarımının ilk dönemlerinde taze sürgünler elle toplanmaktaydı. Ancak bu yöntem, toplayıcıların ellerinde çatlaklara ve ağrılara yol açan deri rahatsızlıklarına neden olmaktaydı. Söz konusu sağlık sorunlarını önlemek amacıyla makas kullanımına yönelim olsa da, devletin getirdiği yasaklar ve çay eksperlerinin makasla toplanan ürünü kolaylıkla ayırt edebilmesi nedeniyle üreticiler uzun süre elle toplamaya mecbur bırakılmıştır.

Bu bağlamda, kaynak kişilerden Hasan Dilsiz, köylerinde akrabaları tarafından üretilmiş ahşap bir orak örneğini aktarmaktadır: “Bizim akrabadan Sabri amcamız vardı, kereste, ağaç işlerinden çok güzel anlardı. Şimşir ağacından orak yapmıştır. Ağız bıçak gibi. Onu güzel zımpara yapardı, vernik sürerdi. Onunla çay toplanırdı.” (KK-6). Bu el yapımı alet, çay toplama sırasında yaşanan fiziksel zorlukları azaltmak amacıyla kullanılmıştır.

Şekil 2.23. Yapay zekada üretilmiş ahşap orak örneği

Rize yöresinde tespit edilen bu ahşap orak, diğer kaynak kişiler tarafından zikredilmemiştir. Bu durum, söz konusu aletin yalnızca bölgesel ölçekte kullanıldığını ya da uzun süreli bir yaygınlık kazanmadığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, çay üretim sürecinde işlev görmek üzere icat edilen bu tür araçların, kültürel yaratıcılığın bir yansıması olarak değerlendirilebileceği açıktır. Bu nedenle, ahşap orağın çayın kültürel zenginliklerinden biri olarak müzelenabilir unsurlar içerisinde yer alması önem arz etmektedir.

2.5.3.1.3. Çay Bezi

Kesilen çay sürgünleri, toplama aletlerinin küçük haznelerinde biriktirildikten sonra gün sonunda araziden çıkarılabilmesi için özel bezlere aktarılmaktadır. Bu bezler, ortalama 8–10 metrekare büyüklüğünde olup yaklaşık 30–50 kilogram çay yaprağı taşıyabilecek kapasitede üretilmektedir. Böylece çay yapraklarının tarladan toplanma ve taşınma süreci kolaylaştırılmaktadır.

Çay bezleri farklı hammaddelerden üretilebilmekle birlikte en yaygın kullanılan malzeme jüt kumaştır. Jüt, genellikle çuval yapımında tercih edilen dayanıklı bir maddedir. Bunun yanı sıra keten, pamuk veya sentetik elyaf da

kullanılabilmektedir. Bölge halkının kendi imkanlarıyla çuvaları birbirine dikerek çay bezi ürettikleri görülmekte, ancak hazır olarak satılan bezler de yaygın şekilde kullanılmaktadır. Çay yapraklarının doğrudan çuvala doldurulması yaprakların kırılmasına ve nem kaybının hızlanmasına neden olduğundan, bezlerin kullanımının kaliteyi koruma açısından daha uygun olduğu kabul edilmektedir.

Toplanan çay yaprakları bezin içinde istiflendikten sonra çapraz uçlardan bağlanır. Dökülmeyi önlemek amacıyla bağlanan kısmın altından bir bezle daha sabitlenir. İki katlı bağlama yöntemi, özellikle dik yamaçlarda bezlerin yuvarlanarak yol kenarına gönderilmesi sırasında çay yapraklarının dökülmesini engellemek için uygulanmaktadır.

Şekil 2.24. Çay bezleri

Rize yöresinde çay bezleri için farklı yöresel adlandırmalar kullanılmaktadır. Naylon türünden olan bezler için götka, çuval maddesinden yapılan bezler için tenta, pamuk kumaşından yapılanlar için bohça ve keten kumaşından üretilenler için telis terimleri kullanılmaktadır (KK-1). Bu çeşitlilik, çay bezinin bölge halkı tarafından kültürel olarak içselleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca yöresel adlandırmalar, çay

bezinin yalnızca işlevsel bir araç değil, aynı zamanda çay kültürünün ayrılmaz bir unsuru olduğuna işaret etmektedir.

Çay bezlerinin üretiminde kullanılan farklı malzemeler, yöresel adlandırmalar ve işlevsel özellikleri, onun yalnızca tarımsal bir araç olmadığını, aynı zamanda kültürel bir unsur haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çay bezleri Doğu Karadeniz'in çay kültürünün somut bir yansıması olarak müze koleksiyonlarında sergilenmeye değer bir unsur niteliği taşımaktadır.

2.5.3.1.4. Çay Sepeti

Çayın elle toplandığı dönemlerde, toplama işlemi kola geçirilen küçük sepetler aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Çay sürgünlerinin tek bir kişi tarafından toplanması, büyük sepetlerin kullanımını zahmetli hale getirmiştir. Bu nedenle toplayıcılar, kola takılabilecek büyüklükteki küçük sepetleri tercih etmiş, ardından toplanan sürgünler alım yerine götürülmek üzere daha büyük sepetlerde biriktirilmiştir.

Çay sepetlerinin üretiminde temel hammadde olarak fındık dalları kullanılmıştır. Fındık dallarının tercih edilmesinde, yuvarlak sepet formunu elde etmeye uygun esnekliğe sahip olmaları etkili olmuştur. Esnek yapının örülmesiyle sağlam ve dayanıklı bir yapı oluşmakta, bu da sepetlerin uzun süre kullanılabilmesini sağlamaktadır.

Bölgede çayın elle toplandığı dönemde yaygın olarak kullanılan bu sepetlere günümüzde rastlanmamaktadır. Bunun başlıca sebepleri arasında, sepetlerin çay bezleri kadar yüksek miktarda yaprak taşıma kapasitesine sahip olmaması, dik arazilerde yuvarlama kolaylığı sağlamaması ve alım yerine götürülmek üzere araçlara yüklenirken yer sorunlarına yol açması yer almaktadır. Bu nedenlerle, zamanla çay bezlerinin kullanımı yaygınlaşmış ve sepetler işlevselliğini yitirmiştir.

Şekil 2.25. Çay toplamada kullanılan sepetler

Her ne kadar günümüzde çay tarımı yapılan arazilerde sepetlere rastlanmasa da, çayın taşınmasında kullanılan ilk araçlardan biri olması sebebiyle çay sepetleri kültürel açıdan önem taşımaktadır. Nitekim çay çarşısında bulunan bazı dükkânlarda, artık işlevsel olmaktan çok kültürel ve nostaljik bir unsur olarak sergilenmektedir. Bu yönüyle çay sepeti, çay kültürünün tarihsel gelişimini temsil eden ve müze koleksiyonlarında değerlendirilebilecek bir unsur niteliği taşımaktadır.

2.5.3.2. Çay Tüketiminde Kullanılan Unsurlar

Çayın hazırlanması ve tüketilmesinde çeşitli unsurlar rol oynamaktadır. Bu unsurlar, bireylerin içim zevkine ve alışkanlıklarına göre farklılık gösterebilmektedir. Türkiye genelinde çay tüketiminde benzer unsurlar tercih edilmekle birlikte, özellikle demleme yöntemlerinde kullanılan araçlarda ve çayın sunulduğu bardak çeşitlerinde farklı uygulamalara rastlanmaktadır.

Çay tüketiminde kullanılan bu unsurlar, yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda kültürel bir boyut taşımaktadır. Zira çayın hazırlanışı ve sunumu, zamanla toplumsal

hafızada yer edinerek tüketim alışkanlıklarının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum, söz konusu unsurların yalnızca gündelik yaşamın bir parçası değil, aynı zamanda kültürel kimliğin yansımaları olarak da değerlendirilebileceğini göstermektedir.

2.5.3.2.1. Çay Bardağı

Çay, demlendikten sonra cam, porselen veya karton bardaklarda tüketilebilmektedir. Bardak tercihlerinde, bölgelerin yaşam pratikleri ve kültürel özellikleri belirleyici rol oynamaktadır. Türk kültüründe ve özellikle Karadeniz Bölgesi'nde ise çay tüketiminde en yaygın olarak camdan üretilmiş ince belli bardaklar tercih edilmekte, bu bardak hem işlevselliği hem de simgesel değeriyle çay kültürünün önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır.

İnce belli çay bardağı, Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan lale formundan esinlenerek tasarlanmış ve zamanla çay kültürünü yansıtan sembolik unsurlardan biri haline gelmiştir (Kurt, 2020, s. 66). Bu bardağın tasarımı yalnızca kültürel bir sembol olmanın ötesinde işlevsel yönleriyle de dikkat çekmektedir. Form itibarıyla ağız kısmının geniş, orta bölümünün dar, alt kısmının ise yeniden genişlemesi; çayın daha uzun süre sıcak kalmasını sağlamaktadır. Ayrıca yapısal özellikleri sayesinde el ayasına rahatça oturması tutuş kolaylığı sunarken, özellikle kış aylarında elleri ısıtma işlevi de görmektedir (Güneş, 2012, s. 239).

Türk toplumunda, boyutlarında farklılık görülse de aynı formda ince belli çay bardağının kullanımı yaygındır. Çay bardağında, üzerine işlenen süslemeler ve yıldızlarla bölgesel olarak farklılaşan bir kültürel yansıma bulunmaktadır. İncelemede bulunduğumuz bölgede 24 ayar altından iki buçuk çay yaprağının, çay bardağının ince belli kısmında işlendiği bir örneğe rastlanılmıştır. Bu tür işlemler bölgenin kültürel yanını yansıtan sembolik değerler taşımaktadır. Ayrıca bu tür yıldızlı bardaklar, günlük rutinde kullanılan bardaklar değildir. Bu tür bardaklar özel misafirler için saklanır ya da daha çok hediyelik, hatıra eşyaları olarak kullanılır.

Şekil 2.26. Altın yaldızlı çay bardağı

Çay müzesinde sergilenebilecek unsurlar arasında en dikkat çekici örneklerden biri çay bardağıdır. Rize’den doğan çay kültürünün anlamını ve estetik boyutunu yansıtan özel örneklerden biri ise bölgeye özgü yaldızlı çay bardağıdır. Bu tür örneklerin müze koleksiyonlarında yer alması, yalnızca çay kültürünün tarihsel gelişimini değil, aynı zamanda bölgesel çeşitliliğini ve kültürel zenginliğini de görünür kılacaktır. Dolayısıyla yaldızlı çay bardaklarının sergilenmesi, çay kültürünün simgesel değerini vurgulayan önemli bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

2.5.3.2.2. Çay Tabacağı

Çay tabağı, çay bardağıyla bütünleşik bir unsur olarak Türk çay kültüründe işlevsel ve estetik bir öneme sahiptir. Temel olarak çay bardağının taşınmasını kolaylaştırmakta, sıcak bardak nedeniyle elin yanmasını önlemekte ve çay kaşığı, şeker, limon ya da küçük atıştırma malzemelerinin bardakla birlikte servis edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu yönüyle çay tabağı, çay sunumunun tamamlayıcı bir unsuru olarak hem pratik bir kullanım amacı taşımakta hem de çay kültürünün görsel bütünlüğünü yansıtmaktadır.

Çay tabağı, yalnızca işlevsel bir unsur olmanın ötesinde, kültürel bir yansıtma aracı olarak da değerlendirilebilir. Üzerine işlenen motifler ve semboller, üretildiği bölgenin kimliğini, estetik anlayışını ve kültürel değerlerini yansıtmaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde, özellikle Rize’de rastlanan örneklerde çay tabağının merkezine 24 ayar altınla işlenmiş çay fidesi motifi dikkat çekmektedir. Bu motif, çay tarımının Rize’de başlaması ve bölgenin adının çay ile özdeşleşmesiyle birlikte kalıcı bir kültürel sembol haline gelmiştir. Kültürel kimliği ve bölgesel özellikleri yansıtma niteliği taşıyan bu tür motifli çay tabakları, müzelerde sergilenebilecek nitelikte somut kültürel unsurlar arasında değerlendirilmektedir.

Şekil 2.27. Yıldızlı çay tabağı

2.5.3.2.3. Çay Kaşığı

Çay kaşığı, işlevsel yönüyle Türkiye'nin tüm bölgelerinde yaygın olarak kullanılan bir unsurdur. Başlıca işlevi, çayın içerisine eklenen şekerin homojen bir şekilde erimesini sağlamak ve limon parçası kullanıldığında bu parçanın ezilerek çayla karışmasını kolaylaştırmaktır. Ayrıca, karıştırma işlemi sonrasında çay içerisinde kalan posanın çıkarılmasında da kullanılmaktadır. Ancak yapılan gözlemlerde, çay kaşıklarının üzerlerinde bölgesel ya da kültürel motiflere dayalı süslemelere rastlanmamıştır. Bu durum, çay kaşıklarının daha çok işlevsel amaçla üretildiğini göstermektedir.

2.5.3.2.4. Çay demliği ve Semaver

Çayın tüketilebilir hale gelebilmesi için sıcak suya ve demlenmeye uygun bir kaba ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, bireylerin içim zevkine ve alışkanlıklarına göre farklı kap türleri tercih edilmektedir. Türk çay kültüründe en yaygın iki demleme yöntemi demlik ve semaver kullanımındır. Her iki yöntem de hem işlevsel özellikleri hem de sunduğu içim deneyimi açısından farklılık göstermektedir.

Demlik, iki parçadan oluşmaktadır. Alt kısmı çay yapraklarının demlenmesinde ve demlenmiş çayın dem oranını ayarlamak için kullanılan saf su kısmı olurken; üst kısmı ise çayın demlendiği haznedir. Aslında bu iki parça farklı isimde anılmaktadır. “Görece büyük olan ve içerisinde kaynar su bulunan parçaya çaydanlık, bunun üzerinde yer alan ve yaprakların demlendirildiği parçaya ise demlik adı verilmektedir.” (Kuzucu, 2012, s. 340). Bölgesel olarak bütününe verilen isimler değişmektedir. Çalıştığımız bölgede çay pişirme aletine demlik denmesi sebebiyle bu başlık altında incelenmiştir.

Demliğin su kaynatmaya yönelik alt haznesi genellikle metal malzemeden

üretilmektedir. Bu kısımda en yaygın olarak bakır ve krom kaplı çelik kullanılmaktadır (Duman, 2005, s. 148). Krom kaplı çelik, sağlamlığı, uzun ömürlülüğü ve suyu kısa sürede kaynatma özelliği sayesinde halk arasında en çok tercih edilen malzeme türüdür. Çayın demlendiği üst hazne ise ek olarak porselen veya borcam malzemedен yapılmaktadır (Duman, 2005, s. 148).

Gözlemler, halk arasında işlevselliği nedeniyle yine krom kaplı çelik demliklerin yaygın biçimde tercih edildiğini göstermektedir. Buna karşın porselen demlikler, daha çok çayın aromasına ve demine önem veren kişiler tarafından kullanılmakta; ayrıca estetik görünüşleri nedeniyle süs eşyası olarak da değerlendirilmektedir.

Yapılan alan gözlemlerinde, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü motifler içeren bir çay demliğine rastlanmamıştır. Ancak Rize-Artvin Havalimanı'nda yer alan Çay Müzesi'nde, 20. yüzyıla ait, Bursa'da üretilmiş lale motifli porselen bir çay demliği sergilenmektedir. Günlük yaşamda kullanılan demlikler üzerinde çay kültürüne özgü doğrudan bir motif görülmezken, Türk kültürüyle örtüşen çinicilik geleneğinin lale motifinin bu örneklerde yansıdığı dikkati çekmektedir.

Şekil 2.28. Çay demliği

Semaver, köken itibarıyla Rus kültüründe ortaya çıkan bir demleme aracıdır.

Ancak Türk coğrafyasına girmesinden itibaren kısa sürede benimsenmiş, yerel kültür içinde özümленerek Türk çay kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu süreçte semaver, yalnızca bir yabancı unsur olmaktan çıkarak, Türk kültürüne aitmiş izlenimi uyandıran bir kimlik kazanmıştır.

Demlikten farklı olarak semaver, kalabalık ortamlardaki çay ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılmaktadır. Demlik genellikle bir ev halkına veya misafirlere yetecek miktarda çay hazırlamaya elverişliyken; semaver, çay ocakları, düğünler, cenazeler ve toplu etkinlikler gibi geniş katılımlı ortamlarda tercih edilmektedir. Ayrıca piknik ve açık hava etkinliklerinde, hem ateşle demleme kolaylığı sağlaması hem de çay keyfini artırması nedeniyle yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Semaverler genellikle çelik veya bakır malzemeden üretilmektedir. İki ana parçadan oluşurlar: alt kısımda suyun kaynatıldığı geniş bir hazne, üst kısımda ise çayın demlendiği bir demlik yer alır. Geleneksel semaverlerde su, ateşle kaynatılırken; modern örneklerde elektrikli sistemler de kullanılmaktadır.

Günümüzde semaverin en yaygın kullanım alanı çay ocaklarıdır. Bu ortamlarda kullanılan bakır semaverler, işçilikleri ve süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Nitekim Rize yöresine ait bir örnekte, bakır işçiliğiyle işlenmiş iki buçuk çay yaprağı motifi yer almaktadır. Bu motif, bölgenin adının çayla özdeşleştiğini ve çay kültürünün yörede kullanılan nesnelere de sembolik olarak işlendiğini göstermektedir.

Şekil 2.29. Semaver

2.5.3.3. Çayın Somut Olmayan Kültürel Unsurları

Çayın bölge halkı tarafından içselleştirilmesi ve gündelik yaşama dâhil edilmesiyle birlikte, zaman içerisinde çeşitli geleneklerin bir parçası hâline geldiği görülmektedir. Bu süreç, çay kültürünün hem somut hem de soyut kültürel ürünler üretmesini sağlamıştır. Somut düzeyde çayın motif, desen ve temsiller yoluyla maddi kültür unsurlarına yansıdığı açıkça gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, soyut düzeyde de çay kültürü; türkü, bilmece, masal ve fıkra gibi sözlü gelenek ürünlerinde kendini göstermektedir.

Sözlü ürünler, toplumun yaşam pratikleri, üretim biçimleri ve sosyal ilişkileri çerçevesinde şekillenen kültürel ifadeler olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, çay kültürünün halk anlatılarında ve sözlü gelenekteki varlığı, bölge kimliğinin bir parçası olarak hem kültürel belleğin hem de sosyal dayanışmanın sürdürülebilirliğini desteklemektedir.

Dolayısıyla, literatürde örneklerine sıkça rastladığımız çay kültürünün sözlü ürünleri, saha verileriyle de günümüzde canlılığını koruduğu ve hâlen yeni sözlü

ürünlerin üretildiği görülmektedir. Bu yönüyle yaşayan çay kültürünün korunması ve gelecek nesillere aktarılması için soyut ürünleri de dahil edilerek müzelenabilir bir unsur olarak da değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada yer alan mani örnekleri, Rize’de gerçekleştirilen bir kültür programı sırasında tanıştığımız Emrah Usta adlı halk sanatçısından derlenmiştir. Söz konusu programa; türkü, halk oyunu, tulum icrası ve atma türkü etkinlikleri gibi yöresel unsurların sergilendiği bir kültürel etkinlik kapsamında katılım sağlanmıştır. Program süresince Emrah Usta’nın, dinleyicilerin geldiği şehir, fiziksel özellikleri ve kişisel niteliklerinden yola çıkarak irticalen atma türkü söyleme yeteneği sergilediği gözlemlenmiştir.

Bu performansı sırasında gösterdiği doğaçlama gücü ve dil hâkimiyeti, kendisinin halk şiiri geleneği içindeki yaratıcı kabiliyetini açık biçimde ortaya koymuştur. Bu durumun fark edilmesi üzerine, Emrah Usta’ya çay kültürü üzerine doğaçlama söyleyip söyleyemeyeceği sorulmuş ve kendisi, o anda tamamen doğaçlama biçimde birkaç mani söylemiştir. Bu maniler, doğrudan Emrah Usta’nın irticalen üretimi olup, çalışmamızda yer alan çay temalı mani örneklerini oluşturmaktadır.

Kaynak kişiyle yapılan görüşmede Emrah Usta, bu yeteneğini küçük yaşlardan itibaren fark ettiğini, ancak bir halk müziği ustasının kendisine sahne fırsatı tanınmasıyla birlikte bu kabiliyetini geliştirme olanağı bulduğunu belirtmiştir. Yaşayan İnsan Hazinesi, Somut Olmayan Kültürel Mirasın belirli unsurlarını yeniden yaratmak, yorumlamak ve gelecek kuşaklara aktarmak için gerekli bilgi ve becerilere yüksek düzeyde sahip kişileri tanımlamaktadır. Bu bağlamda Emrah Usta, sahip olduğu doğaçlama söyleme becerisi ve çay temalı halk şiiri üretimiyle, bu tanıma uygun nitelikler göstermektedir.

Rize bölgesinde “Yaşayan İnsan Hazinesi” ulusal envanterinde atma türkü geleneği ile kayıtlı bulunan Osman Efendioğlu isimli icracı yer almaktadır. Ancak kendisiyle görüşme girişimi, yaşının ilerlemiş olması ve sağlık sorunları nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Bu durum, bölgedeki sözlü kültür taşıyıcılarının yaş ve sağlık koşulları göz önünde bulundurulduğunda, kültürel aktarımın kesintiye uğramadan sürdürülebilmesi için yeni kuşaktan sanatçıların bu envantere dâhil edilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, gerekli şartları sağlaması hâlinde Emrah Usta’nın da “Yaşayan İnsan Hazinesi Ulusal Envanteri”ne dâhil edilmesinin, Rize’deki sözlü kültür geleneğinin sürdürülebilir biçimde yaşatılmasına

katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Beytullah Usta'nın çay teması üzerine irticalen söylediği mani biçimindeki mısralar şöyledir:

Rize'nin dağlarını,

Sıra sıra gezmişük,

Sevdiğumla beraber,

Ne çayluklar kesmişük. (KK-10)

Bu mani, Rize halkının doğa, emek ve sevgi anlayışını bir arada yansıtan çay temalı bir halk edebiyatı örneği olarak değerlendirilebilir. Çay tarlaları, halkın günün büyük bölümünü geçirdiği, hem üretim hem de sosyal etkileşim alanlarıdır. Bu nedenle çaylıklar, zamanla sevdalıkların yaşandığı ve duyguların ifade bulduğu yerler hâline gelmiştir. Mani, bu duruma gönderme yaparak çaylıkların halk belleğinde bir sevdalık mekânı olarak kazandığı anlamı dile getirmekte ve çay kültürünün toplumsal yönüne vurgu yapmaktadır.

Çok eziyet çekilir,

Rize'nin çay zamanı.

İş paraya gelince,

Herkes olur yabani. (KK-10)

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin arazi yapısı oldukça engebeli ve zorluk barındıran bir özelliktedir. Düz alanların azlığı, bölgenin büyük ölçüde yamaç ve eğimli arazilerden oluşması, çay tarımını ve özellikle çay toplama süreci sonrasında çayların araziden çıkartılmasını güçleştiren temel etmenlerden biridir. Aşırı yağışlı iklim koşulları, bu eğimli arazilerde çalışan kişilerin hareketini zorlaştırmakta ve üretim sürecinde fiziksel zorluklara neden olmaktadır. Günümüzde dahi yol ulaşımı sağlanamayan bazı çaylık alanların bulunması, tarımsal faaliyetlerin zahmetini artırmaktadır. Bununla birlikte, üreticilerin topladıkları çayın fabrikaya tesliminden sonra ödemelerini belirli bir süre sonra alabilmeleri de ekonomik açıdan ek bir zorluk yaratmaktadır. Tüm bu güçlükler, bölge insanının yaşam pratiğinde olduğu gibi, sözlü kültür ürünlerine de yansımış ve özellikle manilerde işlenmiştir.

Çayluklar ağaç oldu,

Kimse çayluk etmeyi.

Verdikleri o para,

Yemeğimize yetmeyi. (KK-10)

Coğrafi koşullar ve yüzölçümünün sınırlı olması nedeniyle bölgede geniş tarım arazileri bulunmamaktadır. Zamanla miras yoluyla yapılan bölünmeler sonucunda mevcut araziler daha da küçülmüş ve parçalı bir yapı ortaya çıkmıştır. Görüşme yapılan kaynak kişiler de bu duruma dikkat çekmiş; genellikle sahip oldukları çaylıkların 2–3 dönüm civarında olduğunu ifade etmişlerdir. Arazilerin küçülmesi, çay tarımını birçok aile için temel geçim kaynağı olmaktan çıkarmış ve bazı alanlarda çaylıkların toplanmaması gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu ekonomik ve yapısal sorunların, bölge halkının gündelik yaşamına olduğu kadar manilere de yansdığı görülmektedir.

İçtim bir Rize çayı,

Aşka getirir aşka.

İçimi pek bir güzel,

Eziyeti bambaşka. (KK-10)

Çayın sağlık açısından pek çok faydası bulunmaktadır. Tarihsel süreçte de ilk keşfinden itibaren tedavi ve sağlık amaçlı olarak tüketilen çay, zamanla keyif ve sosyalleşme aracı hâline gelmiştir. Türk toplumunda ise çay, üretime başladığı dönemlerden bu yana daha çok keyif ve sohbet kültürüyle özdeşleşmiştir. Her ne kadar çay tarımı zahmetli bir süreç olarak görülse de, demlenip içilen çayın verdiği huzur ve keyif, bu emeğin yarattığı manevi değeri yansıtmaktadır. Bu durum, halkın yaşam pratiğinde olduğu gibi örnekteki maniye de yansımış, çayın hem zorluk hem de keyif unsurlarını bir arada simgeleyen bir kültürel ifade biçimine dönüşmüştür.

Toplayruk, demleyruk,

Afiyet olsun size.

Zihni Derin emanet,

Bu çayı bıraktı bize. (KK-10)

Türkiye’de çay yetiştiriciliğinin öncüsü ve çay tarımının “babası” olarak kabul edilen Zihni Derin, bölge halkı tarafından geniş ölçüde tanınan ve saygıyla anılan bir isimdir. Çay tarımını bölgeye kazandırarak halkın ekonomik refahına katkı sağlamış olması, kendisine duyulan saygının halk anlatılarına da yansımaya neden olmuştur. Bu durum, Zihni Derin’in yalnızca tarihsel bir figür değil, aynı zamanda çay kültürünün halk belleğinde içselleştirilmiş bir simgesi haline geldiğini göstermekte; bu algının mani örneğine de yansıdığı görülmektedir.

Bizim çaylığın içinde bir mezar var, bilen bilir. Çok eskidir o, dedelerimizden kalma derler, üç yüz senelikmiş. Ben çocukken de vardı, şimdi de durur yerinde. O mezarda yatan kimse, öyle sıradan biri değilmiş, ermiş derler.

Ben bunu rahmetli yengemden duydum. Derdi ki, o zat sabah ezanı okunurken mezarından kalkar, çaylığın ağağındaki dereden abdest almış. Bazı sabahlar sis basardı, dere kenarından su sesi gelir, ama kimse gidip de bakamazdı. Korkudan değil, hürmetten.

Sonra bir gün köylüler demiş ki, Yorulmasın mübarek zat, her sabah suya inip çıkıyor, diye. Mezarın başına bir ibrik koymuşlar. O günden sonra dereden gelen su sesi kesilmiş. Derler ki, artık abdestini o ibrikten almış.

Bizim çaylıklar sonradan o mezarın etrafına kuruldu. Belki de çay o zatın bereketinden biter buralarda, kim bilir. Derler ya, her yeşilin bir duası vardır, işte o çaylar da sanki onun duasıyla yeşerir. (KK-8)

Bu anlatı, Trabzon’un Sürmene ilçesine bağlı Baştımar Köyü sakinlerinden Mustafa Ceylan’a aittir. Kendisi 95 yaşında olup, sağlık sorunlarına rağmen oğlu aracılığıyla görüşme gerçekleştirilebilmiştir. Anlatı, halk inançlarıyla çay kültürünün iç içe geçtiği bir memorat örneği niteliğindedir. Mezarda yatan kişinin “ermiş” olarak kabul edilmesi, ölü kültü ve kutsal mekân inancına dayalı halk inanışlarını yansıtmaktadır. Anlatıda ermişin ruhunun çaylığın bereketine aracılık ettiği inancı dikkat çekmektedir. Mezara bırakılan ibrik, halkın kutsal saydığı kişilere yönelik saygı ve hizmet anlayışının bir göstergesidir. Çayın “onun duasıyla yeşerdiği” düşüncesi ise, çay üretiminin manevi bir anlam ve kutsiyet kazandığını ifade eder. Bu yönüyle anlatı, Doğu Karadeniz’de çayın yalnızca ekonomik bir ürün değil, aynı zamanda kültürel ve inanç temelli bir değer olarak algılandığını göstermektedir.

Şekil 2.30. Memoratta geçen mezarlık

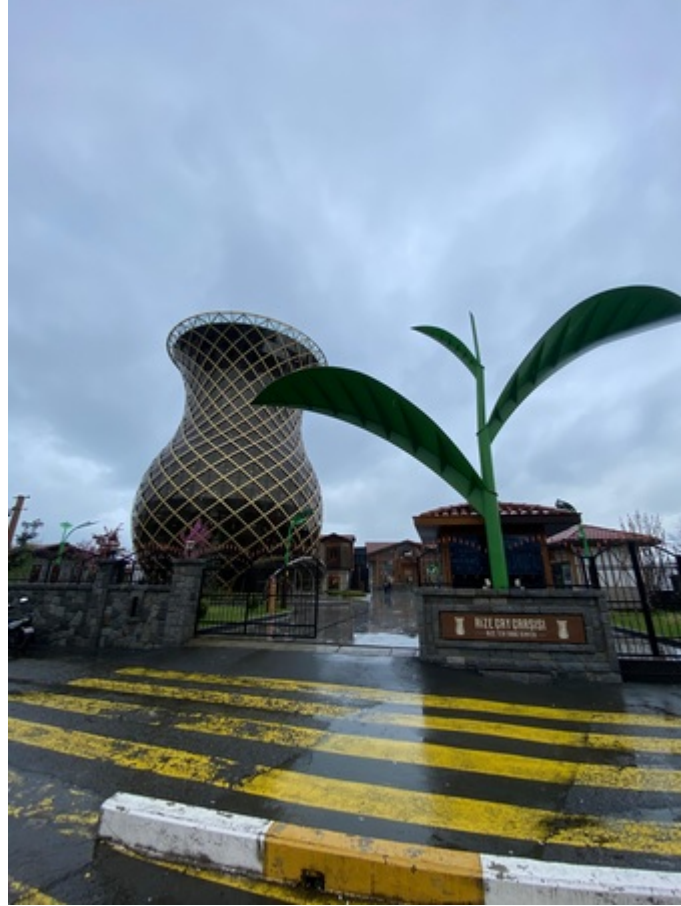
2.5.4. Rize’de Çay Kültürünün Mekânsal Temsilleri

2.5.4.1. Rize Çay Çarşısı

Rize’nin merkezinde bulunan, 14 Mayıs 2022’de inşası tamamlanıp hizmete giren, sembolik olarak 29 metre uzunluğunda 7 katlı ince beli çay bardağından yapılmış kule ve çay bardağından ayrı olarak içerisinde çay satış mağazası, restoran ve çay ocaklarının bulunduğu bir yerleşkedir (Çekal, Doğan ve Aktürk, 2022, s. 1669). Çayın Rize bölgesinde doğuşu ve içselleşmesiyle coğrafi işaretli olmasıyla bölgede markalaşmış, bu bağlamda şehirde bunu yansıtan unsurlar yapılanmaya başlamıştır. Çay çarşısı örneklerinden birisidir.

Yapılan gözlemler sonucunda, alanda ÇAYKUR ve özel firmalara ait çay satış mağazalarının yanı sıra çeşitli hediyelik eşya dükkânlarının da bulunduğu tespit edilmiştir. Yerleşkenin teras bölümünde ise restoranlar ve yine ÇAYKUR ve özel çay firmalar tarafından işletilen çay ocakları yer almakta; bu çay ocaklarında ziyaretçilere pek çok farklı çay türünü tatma olanağı sunulmaktadır. Çayın hem

işlevsel hem de kültürel açıdan simgesel ürünlerinden biri olan çay bardağı kulesi, Rize Ticaret Borsası'na ait bir yapı olarak dikkat çekmektedir. Alan ziyareti sırasında giriş bölümünde geçici bir resim sergisine rastlanmış, ayrıca kulenin üst katında halka açık bir seyir alanının bulunduğu gözlemlenmiştir. Girişteki danışmanla yapılan görüşmede burada bir 'çay müzesi'nin yer alıp almadığı sorulmuş; ancak danışman, kulenin yalnızca konferans salonu ve seyir terası olarak hizmet verdiğini ifade etmiştir.

Şekil 2.31. Rize çay çarşısı-I

Şekil 2.32. Rize çay çarşısı-II

Yapısal açıdan bölgenin kimliğini yansıtan bu yerleşke, çayın tanıtımı ve tarihine ilişkin yeterli bir deneyim sunmamaktadır. Bu durum, ziyaretçilerin çay ve çay tarımı hakkında kapsamlı bilgi edinmemelerine yol açmakta; dolayısıyla alanın kültürel tanıtım gücünü zayıflatmakta ve sürdürülebilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Ercan Oğuztürk ve Ağlar'ın (2025) Çay Çarşısı üzerine yaptıkları değerlendirmede, sonuç ve öneriler bölümünde yer alan “Yerel üretici reyonları, geleneksel atölyeler ve çay kültürü temalı etkinlik alanları ile alan bir ‘Yaşayan Müze’ye dönüştürülmelidir.” (s. 683) ifadesi, bu eksikliklerin giderilmesine yönelik dikkate değer bir öneri sunmaktadır. Bu doğrultuda, hazırlanan tez kapsamında da bölgenin çay kültürü profilinin güçlendirilmesi ve kültürel sürdürülebilirliğin sağlanması amacıyla benzer bir yaklaşım önerilmektedir.

2.5.4.2. Çaykur Çay Müzesi

Rize merkezine 36km uzaklıkta olan Rize-Artvin Havalimanı içerisinde bulunan müzedir. 2022 yılından beri hizmet vermektedir. Çay müzesi havalimanının giriş kısmında 300 metrekarelik bir alana kuruludur. Yapı daha çok tematik bir

tanıtım alanı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Mimarisiyle Doğu Karadeniz'in çay kültürünü sembolik biçimde temsil eden unsurlar bulunmaktadır. Yapı, devasa bir çay tarlası formunda kubbeimsi bir üst tasarıma sahiptir. Bu üst bölüm, çay tarlalarını temsil edecek şekilde biçimlendirilmiş olup, içerisinde çay toplayan figürler yer almaktadır. Bu figürler, Karadeniz kadınının emeğini ve çay tarımındaki toplumsal cinsiyet rolünü simgesel olarak görünür kılmaktadır. Yapının dış kısmı çay üretim süreci hakkında temsili bir canlandırma sunmaktadır.

Şekil 2.33. Çaykur çay müzesi dış kısmı

Müzenin iç kısmında çayın tarihi, üretimi ve çeşitleri hakkında bilgilendirmeler bulunurken somut olarak dünyanın dört bir yanından getirilmiş çaydanlıklar, eski çay paketleri ve semaver örnekleri bulunmaktadır. Tarihiyle ilgili, “Çay 5 bin yıldır bizimle” başlığı altında kurgulanan bir zaman çizelgesi bulunmaktadır. Bu çizelge, çayın dünya tarihindeki serüvenini ve Türkiye’deki gelişimini kronolojik bir biçimde ziyaretçilere aktarılmaktadır. Duvar boyunca uzanan anlatım panoları, M.Ö. 2737’den itibaren çayın ortaya çıkışı, kültürel yayılımı, Osmanlı dönemine girişi ve Cumhuriyet sonrası endüstriyel üretim

aşamalarını içermektedir. Bu kısım, bilgilendirici metinlerle birlikte demlik, fincan, çaydanlık gibi tarihsel objelerin sergilendiği vitrinlerle desteklenmiştir.

Şekil 2.34. Müzenin iç kısmı-I

Müze içerisinde bulunan diğer bir duvarda “Demli Mısralar, Çay Kokan Satırlar” başlıklı bölümüdür. Çayın modern edebiyattaki yansımaları görülmektedir. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cahit Zarif, Âşık Veysel Şatıroğlu, Atilla İlhan, Sezai Karakoç ve Orhan Veli Kanık gibi edebiyatın önemli isimlerinin portreleriyle birlikte çay temalı dizelerine yer verilmiştir. Bu kısımda yer alan mısralarda, çayın insan ilişkilerinin, dostluğun, hüznün ve gündelik yaşam içerisinde kalıplaşmış bir imge olarak konumlandığını göstermektedir. Ayrıca bu alanın yanında yer alan dijital ekranlarda ise Yeşilçam sinemasında çayın yansıdığı sahne kesitleri yansıtılmakta ve çayın halk edebiyatı ürünlerinde yansıyan örnekleri gösterilmektedir. Ekranlarda çay konusu üzerinde bilgilenmek veya çalışmak isteyen ziyaretçiler için kaynakların sunulduğu bölüm bulunmaktadır. Müzede bulunan bu kısım, ziyaretçilerin yalnızca estetik bir beğeni değil, aynı zamanda kültürel farkındalık uyandırdığı söylenebilir.

Şekil 2.35. Müzenin iç kısmı-II

Müze içerisinde bulunan dinlenme alanı çay bardağı figürlü oturaklardan oluşmaktadır. Müzenin dış kısmında çay tadımı yapmak için ayrıca dinlenme alanı vardır.

Rize-Artvin Havalimanı Çay Müzesi, Doğu Karadeniz'in çay kültürünü tematik ve simgesel bir yaklaşımla yansıtan çağdaş bir kültür mekânıdır. Mimarisinde çay tarlası formunun, sergileme düzeninde ise tarihsel, sanatsal ve edebî unsurların bir araya getirilmesiyle çay kültürü çok boyutlu biçimde sunulmuştur. Müze, bölge kadınının emeğini, çayın tarihsel gelişimini ve kültürel kimlikteki yerini görünür kılarak ziyaretçiye hem bilgi hem de farkındalık kazandırmaktadır. Bu yönüyle yapı, çay kültürünün korunması ve sürdürülebilirliğine katkı sağlayan önemli bir kültürel temsil alanı olarak değerlendirilebilir.

Şekil 2.36. Dinlenme alanı

2.5.4.3. Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi

Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi sınırları içinde yer alan eski “Ziraat Çay Bahçesi”, Batum’dan getirilen tohumların fidan haline getirilip halka dağıtılmak üzere oluşturulan ilk fidanlık olarak, çay tarımının simgesel doğuş mekânlarından biridir. 1924’te çıkarılan 407 sayılı kanunla devlet eliyle başlatılan çay üretim süreci, Zihni Derin’in öncülüğünde Rize’de fiili olarak başlamıştır. Ziraat Bahçesi’nin bu tarihî rolü, bölge halkının kolektif belleğinde çayla kurulan duygusal bağın başlangıç noktasına işaret eder. Ayrıca, Ziraat Çay Bahçesi fiziksel olarak da önemli avantajlar sunar. Şehir merkezinin 1,5 km güneybatısındaki Garal Dağı tepesine kurulan park, Karadeniz ve kale manzaralarına hâkim panoramik bir konumdadır. İçerisinde yürüyüş yolları, temalı bahçeler ve kafe niteliğinde bir çay bahçesi yer alır; farklı iklimlerden getirilen bitkilerin Latince isimleriyle de zenginleştirilmiş peyzajı, özellikle kentliler için çekici bir uğrak alanı haline gelmiştir (Rize Belediyesi, 2023). Ziraat Bahçesi aynı zamanda fiziksel konumuyla da öne çıkar. Karadeniz manzarasına hâkim yüksek bir noktada yer almaktadır.

Şekil 2.37. Rize botanik (ziraat) çay bahçesinin giriş kısmı

Şekil 2.38. Zihni Derin'in bahçe önündeki büstü

Çay bahçesinin giriş kısmında ziyaretçileri, estetik biçimde tasarlanmış büyük bir kemerli yapı karşılamaktadır. Bu yapının hemen yanında bahçenin genel krokisi, çay tarımının öncüsü olarak kabul edilen Zihni Derin'in büstü ve alan hakkında bilgilendirici içeriklerin yer aldığı bir tanıtım panosu bulunmaktadır. Bahçe düzenlenirken doğallık ilkesi ön planda tutulmuş; çay setleri simetrik biçimde oluşturulmuş ve bu düzeni destekleyen yürüyüş yolları tasarlanmıştır.

Çaylık alanın hemen yanında, yaklaşık 300 metrekarelik bir alanda çayın işlendiği bir atölye yer almaktadır. Ziyaretçilere açık olan bu atölyede hem kuru çay hem de yeşil çay üretimi gerçekleştirilmektedir. Çayın sürgün verdiği dönemlerde, atölye çalışanlarının çay yapraklarını el ile toplayarak üretim sürecini canlı biçimde sürdürdükleri gözlemlenebilmektedir. Bu uygulama, çayın yetiştirilmesinden son tüketiciye ulaşmaya kadar geçen süreci bütüncül bir biçimde sergilemekte; ziyaretçilere çay üretiminin aşamalarını yerinde gözleme imkânı sunmaktadır.

Şekil 2.39. Botanik bahçe içerisindeki çay bahçesi

Şekil 2.40. Bahçe yanındaki çay üretim atölyesi

Bahçe içerisinde, her ikisi de ÇAYKUR'a ait olmak üzere bir kafeterya-restoran ve bir çay satış mağazası yer almaktadır. ÇAYKUR'un çeşitli fabrikalarında üretilen tüm çay türleri bu mağazada satışa sunulmuştur. Kafeterya-restoran kısmı "Çayla" adıyla hizmet vermekte olup, ziyaretçilere çay eşliğinde dinlenme ve sosyalleşme olanağı sağlamaktadır.

Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi, ziyaretçilere hem çayın üretim ve işleme süreçlerine ilişkin deneyimsel bir gözlem alanı sunmakta hem de çeşitli tropik bitki türlerinin yer aldığı zengin bir bitki örtüsünü inceleme fırsatı vermektedir. Ziyaretçiler, bu alanda doğayla iç içe bir atmosferde zaman geçirirken, kafeterya bölümünde dinlenebilmekte ve sevdiklerine hediyelik çay ürünleri satın alabilmektedir.

Doğallığı, peyzaj düzenlemesindeki estetik dengesi ve şehir merkezine yakın konumu sayesinde Rize Botanik Çay Bahçesi, kent yaşamı içinde kolay ulaşılabilir bir turistik ve kültürel alan niteliği taşımaktadır. Bu özellikleriyle hem yerel halk

hem de kente gelen ziyaretçiler açısından çekim merkezi olma özelliğini korumaktadır.

2.5.5. Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Bir Yaşayan Müze Olarak Çay Kültür Müzesi

Doğu Karadeniz bölgesinde çay tarımının sürdürüldüğü Rize, Trabzon ve Artvin illerinde yapılan gözlemler sonucunda, çay tarımının doğuşuyla ve yaygınlaşmasının en yoğun biçimde Rize ilinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Coğrafi işaretleme süreciyle birlikte Rize, çay üretimi konusunda markalaşmış; buna paralel olarak çay kültürüne ilişkin sembolik ve kültürel unsurlar da bu şehirde daha belirgin hâle gelmiştir.

Kentin markalaşma süreci, yalnızca ekonomik üretimle sınırlı kalmamış; üniversite, futbol kulübü ve belediye gibi yerel kurumların logolarında yer alan çay sürgünü figürüyle sembolik bir kimlik kazanmıştır. Bunun yanı sıra, şehirde yer alan Çay Çarşısı, Çay Müzesi ve Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi gibi mekânlar, çayın hem kültürel hem de turistik boyutunu güçlendiren yapılar olarak öne çıkmaktadır.

Bu veriler doğrultusunda, çay kültürünün Rize merkezli olarak yoğunlaştığı ve yerel halk ile ziyaretçiler açısından güçlü bir kültürel kimlik oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle, çay kültürünün sürdürülebilirliğini ve toplumsal aktarımını desteklemek amacıyla, Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) bağlamında “Yaşayan Müze” yaklaşımının uygulanabileceği en uygun bölgenin Rize olduğu düşünülmektedir.

Rize’de çay kültürünü yansıtan yapıların, kültürel unsurları bütüncül biçimde kapsamadığı gözlemlenmiştir. Mevcut yapılar, çay kültürünün belirli yönlerini temsil etse de, bu kültürün tüm boyutlarını bir arada sunan kapsamlı bir merkezin bulunmadığı görülmektedir. Çay kültürünün üretimden tüketime, sosyal yaşamdan sembolik temsillere kadar tüm unsurlarını bir arada yansıtabilecek bir alanın oluşturulması; ziyaretçi deneyiminin niteliğini artıracak, kültürel öğelerin daha düzenli ve bütünlükte sunulmasını sağlayarak sürdürülebilirliğe önemli katkı sunacaktır.

Çayın kültürel olarak yansıtıldığı mekânlardan biri, Rize-Artvin Havalimanı’nda bulunan Çay Müzesi’dir. Bu müze, çay tarihine ve kültürüne ilişkin farkındalık oluşturmak amacıyla tasarlanmış tematik bir yapıdır. Ancak çevrimiçi kaynaklar ve Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) verileri, bu alanın beklenen

düzeyde ziyaretçi çekemediğini göstermektedir. 2024 yılı verilerine göre havalimanını toplam 1.101.475 yolcu kullanmış olmasına rağmen, genel yoğunluğun düşük seyretmesi ve yolcuların çoğunlukla uçuş saatine yakın zamanda terminale gelmeleri, müzenin ziyaret oranını sınırlamaktadır (DHMİ, 2024). Ayrıca, havalimanı çevresinde kültürel etkinliklerin öncelikli bir faaliyet alanı olmaması, bu düşük ziyaretçi oranını pekiştiren bir diğer etken olarak değerlendirilmektedir.

Buna karşılık, Anadolu Ajansı (AA) verilerine göre Çay Çarşısı'nın yalnızca 2,5 yıl içinde yaklaşık 2,5 milyon ziyaretçiye ulaşmış olması, kültürel mekânların şehir merkezine yakın bölgelerde konumlandırılmasının ziyaretçi potansiyelini önemli ölçüde artırdığını göstermektedir (Kocal, 2025). Bu karşılaştırmalı veriler ışığında, Çay Müzesi'nin mevcut konumundan ziyade Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi içerisinde yeniden yapılandırılması önerilmektedir.

Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi, şehir merkezine yakın konumu, doğal çay arazileriyle bütünleşen yapısı ve sembolik olarak çay tarımının doğuş noktasında yer alması nedeniyle bu tür bir müze için ideal bir alan olarak değerlendirilmektedir. Bu alanın tercih edilmesi, hem ziyaretçilerin erişim kolaylığını sağlayacak hem de müzenin doğayla bütünleşik bir deneyim alanına dönüşmesine imkân tanıyacaktır. Ayrıca bu konum, çay kültürünün hem tarihsel hem de yaşayan yönleriyle aktarılacağı "Yaşayan Müze" modelinin uygulanması açısından da uygun koşulları barındırmaktadır.

Çay Müzesi'nin Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi içerisinde yeniden yapılandırılmasının, çay kültürünün tanıtımı, sürdürülebilirliği ve yerel halkla etkileşim düzeyinin artırılması açısından olumlu katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda yapılacak bir düzenlemenin, Rize'nin çay merkezli kimliğini kültürel ve turistik açıdan güçlendirme potansiyeli taşıdığı söylenebilir.

2.5.5.1. Yaşayan Müze Formatında Önerilen Temel Yapılar

Modern müzecilik anlayışı, kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında deneyim temelli yaklaşımları ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda, Rize'de kurulması önerilen Çay Kültür Müzesi, yaşayan müze modeli temel alınarak tasarlanmalıdır. Bu modelde ziyaretçiler, yalnızca gözlemci konumunda değil; aynı zamanda sürece katılan, uygulayan ve aktaran bireyler olarak yer almaktadır.

Çay kültürünün yaşayan müzecilik anlayışı çerçevesinde sunulması, ziyaretçilere salt bilgi edinme olanağı değil, aynı zamanda kültürü doğrudan

deneyimleme fırsatı da sağlamaktadır. Böyle bir yaklaşım, çay kültürünün hem somut hem de somut olmayan yönlerini bir araya getirerek etkileşimli, öğretici ve sürdürülebilir bir kültürel aktarım ortamı oluşturacaktır.

Bu doğrultuda, müze tasarımı kapsamında önerilen başlıca alanlar aşağıda belirtilmiştir:

2.5.5.1.1. Canlandırma Alanları

Canlandırma alanları iki farklı biçimde tasarlanabilir. İlk olarak, Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi'nde yer alan çaylık alan içerisinde, çay toplama dönemlerinde gerçekleştirilecek uygulamalı etkinlikler planlanabilir. Bu süreçte, alanında eğitim almış veya konuya hâkim kişiler tarafından yürütülecek imece uygulamaları, hem üretim sürecinin deneyimlenmesine hem de toplumsal dayanışma kültürünün yaşatılmasına katkı sağlayacaktır.

İmece uygulamaları sırasında halk edebiyatı ürünlerinin işlevsel biçimde kullanılması önem taşımaktadır. Çay toplama sürecinde yöre halkı arasında sevgi, dayanışma ve neşeyi ifade etme aracı olarak türküler, atma türküler ve maniler söylenmektedir. Bu sözlü icralar, hem emeğin paylaşımına anlam katar hem de çalışmayı eğlenceli hâle getirir.

Ancak bu tür canlandırmalar yılın her döneminde gerçekleştirilemez; çay bitkisinin sürgün verdiği dönemlerle sınırlıdır. Bu nedenle, etkinliklerin belirli dönemlerde planlanarak duyurulması gerekmektedir. Ayrıca gerçekleştirilen canlandırmaların görsel olarak kayıt altına alınması ve bu kayıtların sinevizyon gösterimleri aracılığıyla çay toplama dönemleri dışında da ziyaretçilere sunulması, kültürel sürekliliğin sağlanmasına ve müze deneyiminin zenginleştirilmesine katkı sunacaktır.

Günümüzde Isırlık Tabiat Parkı içerisinde bir Kültür Evi bulunmaktadır. Bu mekânda haftanın Cuma ve Cumartesi günleri, “Rize Geceleri” adıyla 19.00–22.00 saatleri arasında düzenlenen etkinlikler aracılığıyla yerel kültürün tanıtımı yapılmaktadır. Söz konusu programlarda halk oyunları, tulum ve kemençe icraları ile atma türkü performansları sergilenmektedir.

Bu uygulamadan hareketle, benzer bir sistemin çay kültürü bağlamında da hayata geçirilmesi mümkündür. Bu kapsamda, “Çay Kültürü Geceleri” adı altında düzenlenecek programlar için Çay Çarşısı uygun bir mekân olarak

değerlendirilebilir. Çarşı içerisinde yer alan kulenin salon bölümü, bu tür etkinlikler için tahsis edilerek kullanılabilir.

Programın içeriğinde, hikâye anlatıcıları tarafından çayın tarihsel gelişimi ve Türkiye'ye yayılışı, efsanelere dayalı bir anlatı formunda ziyaretçilere aktarılabilir. Bu anlatıların ardından, çay kültürünü konu alan türküler ve maniler icra edilerek kültürel süreklilik desteklenebilir. Programın daha dinamik ve etkileşimli bir yapıya kavuşması için, halk oyunları, tulum gösterileri ve yerel müzik icraları da etkinlik akışına dâhil edilebilir.

Yapılması planlanan Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi dışında, Çay Çarşısı mekânı da sürece dâhil edilerek çok alanlı bir yapı oluşturulabilir. Böylelikle ziyaretçilere, çay kültürünü farklı mekânlarda deneyimleme ve gözlemleme olanağı sunularak gezme çeşitliliği sağlanmış olur. Aynı bölge içerisinde yer alan bu iki alanın birbirini tamamlayıcı nitelikte değerlendirilmesi, hem kültürel unsurların daha bütüncül biçimde aktarılmasına hem de bölgenin turistik çekiciliğinin artmasına katkı sağlayacaktır.

Ayrıca bu programlar kapsamında, ziyaretçilerin gönüllülük esasına dayalı etkinliklere katılımı teşvik edilmelidir. Etkileşim temelli olarak yürütülecek bu uygulamalar, ziyaretçilerin çay kültürünü yalnızca gözlemlemelerini değil, aynı zamanda doğrudan deneyimlemelerini de sağlayacaktır. Bu durum, kültürel hafızanın güçlenmesine ve çay kültürünün kalıcılığının desteklenmesine önemli katkı sunacaktır.

2.5.5.1.2. Atölyeler

Kuru çay üretimi ve çay demleme süreçlerine yönelik atölyelerin kurulması, çay kültürünün deneyimsel olarak aktarılmasında planlanan önemli aşamalardan biridir. Bu kapsamda, Rize Botanik (Ziraat) Çay Bahçesi içerisinde hâlihazırda yer alan üretim atölyesi, ziyaretçilerin süreci izleyebileceği biçimde güncellenmiş bir düzenlemeye kavuşturulabilir. Böylece, çay sürgünlerinin toplanmasından hemen sonra işlenmesi ve son kullanıcıya ulaşmasına kadar geçen üretim süreci bütüncül bir deneyim hâline getirilebilir.

Üretim aşamasını takiben, çayın demleme ve tadım süreçlerini kapsayan ikinci bir atölye önerilmektedir. Bu amaçla, Botanik Çay Bahçesi içinde yer alan "Çayla" kafeteryasının bir bölümü, uygulamalı etkinlikler için düzenlenebilir. Bu alanda ziyaretçiler, eğitici rehberliğinde çay demleme yöntemleri ve teknikleri

hakkında bilgi edinirken sürece aktif olarak katılım sağlayabilirler. Etkinliğin sonunda, demlenen çayların tadımı yapılarak hem duyuşal hem de kültürel açıdan tamamlayıcı bir deneyim döngüsü oluşturulmuş olur.

Çay demleme tekniklerinin öğretilereği etkileşimli (interaktif) atölyelerde, ziyaretçilerin geleneksel yöntemlerle tanışmaları ve bu yöntemleri uygulamalı olarak deneyimlemeleri sağlanacaktır. Özellikle semaverde çay demlemenin inceliklerinin gösterileceği bu atölyeler, çay kültürünün gündelik yaşam pratikleriyle bütünleşmiş yönünü görünür kılacaktır.

Ayrıca, Rize yöresine özgü olarak geçmiş dönemlerde çay tarımında yaygın biçimde kullanılan sepet örme zanaatı, bu atölye kapsamında canlandırılmalı uygulamalarla tanıtılacaktır. Böylece, hem çay üretim sürecinin tamamlayıcı bir unsuru olan yerel el sanatları yaşatılacak hem de ziyaretçilere kültürel mirası hakkında deneyim temelli bir farkındalık kazandırılacaktır.

2.5.5.1.3. Sözlü Kültür Arşivi

Maniler, deyimler, türküler, fıkralar, bilmecele ve halk anlatılarının sesli ve görsel materyaller aracılığıyla sunulacağı dijital dinleti odalarının oluşturulması, çay kültürünün hem korunmasına hem de deneyimlenmesine önemli katkı sağlayacaktır. Bu alanlar, ziyaretçilere çay kültürünün sözlü gelenek boyutunu çok yönlü biçimde tanıma ve kültürel belleği duyuşal yollarla deneyimleme olanağı sunacaktır.

Ayrıca, derlenmiş ve derleme süreci devam eden sözlü kültür ürünlerinin dijital ortamda veya somut olarak arşivlenmesi, çay kültürü üzerine yürütölen akademik ve uygulamalı çalışmalara kaynak teşkil edecektir. Bu uygulama, araştırmacılara erişim kolaylığı sağlayarak çay kültürüne ilişkin yeni çalışmaların yapılmasını teşvik edecek; böylece çay kültürünün geliştirilmesi, yaşatılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından müzenin işlevsel bir bölümünü oluşturacaktır.

2.5.5.1.4. Sergi Alanları

Planlanan Çay Kültürü Müzesi'nin sergi alanında; çay bardağı, fincan, demlik, semaver, süzgeç, çay kutuları, çay bezi, toplama makasları ve geleneksel ahşap oraklar gibi çayın üretiminden tüketimine kadar olan süreci temsil eden tüm araç ve gereçlerin yer alması önerilmektedir. Bu nesnelere aynı mekân içinde bütöncöl bir biçimde sergilenmesi, ziyaretçiye çayın yalnızca bir içecek değil, tarihsel, ekonomik ve kültürel yönleriyle şekillenmiş bir yaşam pratiği olduğunu

deneyimsel biçimde aktarma amacıyla planlanmıştır.

Sergi alanı, çay kültürünün üretim-tüketim döngüsünü anlatan tematik bir kurguyla düzenlenebilir. Bu bağlamda, üretim sürecine ilişkin aletler (toplama makasları, orak, çay bezi vb.) bir bölümde; hazırlama ve demleme araçları (demlik, semaver, süzgeç vb.) bir diğer bölümde; tüketim kültürüne ait objeler (çay bardağı, fincan, tepsi, tabak) ise son bölümde yer alabilir. Böylece ziyaretçi, çayın tarladan sofraya uzanan yolculuğunu mekânsal bir akış içinde gözlemleyebilir.

Bu düzenleme, hem çay kültürünün somut miras unsurlarını görünür kılar hem de her bir objenin taşıdığı anlamı mekânla bağlantı kurarak ziyaretçinin kültürel farkındalığını artırır. Sergilenen her nesne, aynı zamanda geçmişten bugüne üretim teknikleri, toplumsal cinsiyet rolleri, günlük yaşam pratikleri ve estetik beğeni anlayışı hakkında da bilgi verir. Dolayısıyla bu sergileme biçimi, müzeyi yalnızca nesne toplayan bir alan olmaktan çıkarıp, çay kültürünün belleğini yaşatan bir eğitim ve farkındalık mekânına dönüştürür.

Bu tür bir bütüncül sergileme yaklaşımı, ziyaretçiye yalnızca görsel bir deneyim sunmakla kalmaz; çay üretim ve tüketim kültürünü tarihsel bağlamı içinde kavrama, değerlendirme ve içselleştirme olanağı da sağlar.

3. SONUÇLAR

Doğu Karadeniz Bölgesi Çay Folkloru adlı tez çalışmamızda, Türkiye'nin çay üretiminde öncü konumda bulunan Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kültürel belleğinde merkezi bir yer tutan çay kültürü, Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) bağlamında incelenmiş ve bu mirasın korunması, yaşatılması ve sürdürülebilirliğine yönelik bütüncül bir model önerisi olarak Ziraat Çay Bahçesi merkezli bir "yaşayan müze" yaklaşımı geliştirilmiştir. Çalışmada yürütülen alan gözlemleri, literatür incelemeleri ve halkbilimsel çözümlenmeler; çayın yalnızca bir tarımsal ürün değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde, sözlü geleneklerin aktarımında, kolektif kimliğin inşasında ve bölgesel kimliğin sembolik ifadesinde temel bir kültürel unsur olduğunu ortaya koymuştur.

Doğu Karadeniz'in iklimi, coğrafi özellikleri ve sosyo-ekonomik yapısı, çay tarımının hem üretim biçimlerini hem de çevresinde şekillenen kültürel pratikleri belirlemiştir. Bu yönüyle çay kültürü, yalnızca ekonomik bir faaliyet değil; doğa-insan etkileşimi sonucunda oluşan kültürel bir ekosistem olarak değerlendirilmiştir. Bu ekosistem içerisinde yer alan maniler, türküler, fıkralar, deyimler, ritüeller, imece geleneği ve misafirperverlik anlayışı; halkbilimi açısından yaşayan kültürün sürekliliğini sağlayan temel göstergeler olarak öne çıkmaktadır. Çayın üretimden tüketime uzanan döngüsünde gözlemlenen sözlü kültür ürünleri, bir yandan üretim emeğini yüceltirken diğer yandan bölge insanının doğayla kurduğu uyumun, kolektif dayanışmanın ve toplumsal aidiyetin sembolik anlatılarını oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, küreselleşme, modernleşme ve kentleşme süreçlerinin etkisiyle, çay kültürüne özgü yerel pratiklerin görünürlüğü giderek azalmaktadır. Sözlü geleneklerin aktarım alanı daralmakta; genç kuşakların gündelik yaşamında çaya dair geleneksel ritüeller yerini hızla modern tüketim alışkanlıklarına bırakmaktadır (Erşahin, 2021). Bu durum, çay kültürünü yalnızca üretim ve tüketim ekseninde değil, kültürel sürdürülebilirlik bağlamında da tehdit eden bir dönüşümü işaret etmektedir. Bu noktada önerilen yaşayan müze modeli, kültürel öğelerin yalnızca korunmasını değil, deneyimlenmesini, yaşatılmasını ve toplumsal belleğe yeniden kazandırılmasını amaçlamaktadır.

Rize'deki Ziraat Çay Bahçesi, hem sembolik değeri, hem de coğrafi ve tarihî konumu itibarıyla böyle bir müze modeli için en uygun mekânlardan biridir. Bahçe, Cumhuriyet döneminden bu yana çay üretiminin simgesel merkezi olmuş; hem yerli hem yabancı ziyaretçiler için "çayla özdeşleşen bir kültürel mekân" kimliği kazanmıştır. Bu alan, yalnızca bir rekreasyon noktası değil; çayın tarladan bardağa

uzanan kültürel yolculuğunun fiziksel bir temsili olarak da değerlendirilebilir. Bu kapsamda önerilen yaşayan müze modeli, UNESCO'nun 2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde vurgulanan "katılımcı, deneyimsel ve topluluk temelli" yaklaşım ile doğrudan örtüşmektedir.

Müze içerisinde önerilen atölye çalışmaları, sergi alanları, dijital dinleti odaları, çay tadım etkinlikleri ve sözlü anlatım oturumları, hem kültürel mirasın belgelenmesine hem de ziyaretçilerin geleneksel çay kültürünü doğrudan deneyimlemelerine olanak sağlayacaktır. Ayrıca çay toplama imcesinin temsili sahnelemeleri, mani söyleme ve türkü atölyeleri, semaver kültürünün uygulamalı tanıtımları gibi unsurlar; müzeyi statik bir sergi alanından çıkarıp dinamik, yaşayan bir kültürel organizma hâline getirecektir.

Bu bağlamda çalışma, aynı zamanda eko-müze yaklaşımının da Türkiye koşullarına uyarlanabilirliğini göstermektedir. Yerel halkın üretici, anlatıcı ve aktarıcı rollerle sürece dâhil edilmesi; toplumsal aidiyetin güçlenmesi, yerel istihdamın desteklenmesi, kadın emeğinin görünür kılınması ve kültürel turizmin canlanması açısından çok yönlü katkılar sunacaktır. Böylelikle müze, yalnızca bir kültürel koruma alanı değil, yaşayan bir ekonomik ve sosyal gelişim modeli olarak da işlev görecektir.

Bu çalışma, çay kültürünün kültürel ekonomi, sürdürülebilir kalkınma ve somut olmayan kültürel miras yönetimi ekseninde değerlendirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Çayın kültürel bellekteki konumu, halkbilimi araştırmalarında kültür–doğa–ekonomi ilişkisini bütüncül bir perspektiften ele almanın gerekliliğini göstermiştir. Çayın üretimiyle ilişkili geleneksel bilgi sistemlerinin ve sözlü kültür ürünlerinin korunması, yerel kalkınma politikalarının kültürel temellere dayandırılması açısından da önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, bu tez çalışması, çayın sosyo-kültürel ve ekonomik boyutlarını bir arada ele alarak, Türkiye'nin kültürel miras politikalarına özgün ve uygulanabilir bir katkı sunmaktadır. Önerilen Ziraat Çay Bahçesi merkezli yaşayan müze modeli, hem bölgesel hem ulusal ölçekte bir "yaşayan kültür laboratuvarı" işlevi görebilecek niteliktedir. Bu model, halkbiliminin koruma-yaşatma işlevini somutlaştırarak; kültürel mirasın yalnızca arşivlenerek değil, yaşayarak ve yaşatarak korunabileceğini göstermektedir.

Böylelikle çalışma, literatürdeki bir boşluğu doldurmakta; çay kültürünün yalnızca geçmişin bir hatırası değil, geleceğin kültürel mirası olarak

değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Çay, Doğu Karadeniz insanı için bir içecekten öte, bir yaşam biçimi, bir aidiyet göstergesi ve bir kültürel kimlik unsuru olarak varlığını sürdürmektedir. Bu yönüyle tez, hem çay folklorunun bilimsel belgelenmesi hem de yaşayan müze aracılığıyla kültürel mirasın sürdürülebilirliği açısından somut, uygulanabilir ve kültürel-ekonomik temelli bir model ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

- Abaşın, S. (2020). Orta Asya’da Çay. Çev. Mehmet Önder Duran. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(2): 170-205.
- UNESCO. (2003). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris. <https://ich.unesco.org/en/convention>
- Acıduman, A. (2008). Dâmâd-Zâde Ebû’l-Hayr Ahmed Efendi ve Çay Risâlesi Üzerine Bir Çalışma. *Türkiye Klinikleri*, 16, 139-147.
- Akalın, L. S. (1954). *Erzurum Bilmeceleri*. İstanbul: Erzurum Lisesi Folklor Yayınları.
- Akarçay, E. (2012). Kâh Kahvehane Kâh Cafe: Küreselleşen Eskişehir’de Kahve Tüketimi Üzerine Kuramsal Bir Giriş. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2, 181-202.
- AK, O. N. (1998). *Rize Halk Şiiri Derlemeleri*. Rize: Rize Halk Eğitim Müdürlüğü Yayınları.
- Akgül, M. (1985). *Karadeniz Manileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akgül, N. (1985). *Rize Manileri*. İzmir: Fatih Matbaası.
- Aktekin, H. (2019). *Gündelik Hayatta Gelenek ve Hurafelerin Yeri*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Alıklıç, D. (2016). Çay’ın Karadeniz Bölgesi İçin Önemi Ve Tarihi Seyri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11(21), 269-280.
- Alivizatou, M. (2012). *Intangible Heritage and the Museum: New Perspectives on Cultural Preservation*. Routledge.
- Altay, G. H. (2024). Türk Halk Kültüründe Çay. (Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ.
- Altınbaş, S., & Etikan, S. (2021). Kültürel mirasın korunmasında “yaşayan köy” anlayışı ve bazı yaşayan köy açık hava kültürel miras müzeleri. *Folklor Akademi Dergisi*, 4(1), 23-39.
- Altunel, İ. (1990). *Anadolu Mahalli Fıkra Tipleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme Metinler)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya.
- Arslan, Y. (2023). Müze turizminin yerel kalkınmadaki rolü: Karadeniz’de tematik müze örnekleri. *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 45-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turizm>
- Artun, E. (2004). *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, İstanbul: Kitabevi.
- Aytaç, Ö. (2013). Kent Mekânları ve Kimlik/Farklılık Sorunu. *İDEALKENT*, 4(9), 138-169.
- Başgöz, İ. (1993). *Türk Bilmeceleri II*. Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Başgöz, İ. (1998). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. İstanbul: YKY.

- Boratav, P. N. (1995). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, P. N. (1995b). *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği* (s. 170–175). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Caferoğlu, A. (1995). *Anadolu İllerinden Derlemeler* (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Can, M. C. (2006). *Türk Çay Sektöründe Halkla İlişkiler*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Cerrahoğlu, M. (2015). Küreselleşme Sürecinde Yöresel Ürünlerin Tanıtımında Önemi ve Bu Bağlamda Âşıkların Tanıtımındaki Yeri. *Folklor/Edebiyat*, 21(81), 211-222.
- Çakmakçı, S. ve Salık, M. A. (2022). Erzurum'un coğrafi işaret tescili almış ürünleri: Güncel bir bakış ve öneriler. *ATA-Gıda Dergisi*, 1(2), 1-12.
- Çelebi, Ö. (2022). *Moğol Destancılık Geleneği Ve Moğolca Cangar Destanı*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: Ankara.
- Çelebioğlu, A. ve Öksüz, Y. Z. (1979). *Türk Bilmeceler Hazinesi*. İstanbul: Ülker Yayınları.
- Çelebioğlu, G. ve Sönmez, İ. (1973). *Çay Yetiştiriciliği ve İmâlatı*. Rize: TEKGIDA – İş Sendikası Karadeniz Çay Sanayii Rize Merkez Şubesi Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2009). *Halk Edebiyatına Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1977.
- Çobanoğlu, Ö. (2012). *Halk Edebiyatına Giriş - I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2464.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Halk Kültüründe Memorat ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çüçen, A. Kadir. (2005). *Kültür, Uygarlık, Evrensellik ve Çok-Kültürlülük*. Kaygı Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi, 111-115.
- Demirci, E. Ş., Şişman, G., ve Yılmaz Çal, G., (2019). *Rize Halk Kültürü Derlemeleri I (Mani, Halk Şiiri, Atma Türkü, Ağıt, Menkıbe, Efsane ve Halk İnanışı)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Matbaası.
- Demirci, H. (2019). *Doğu Karadeniz Manileri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Demirkan, Ö. (2019). *Çayırüzü Köyü Monografisi (Rize – Çamlıhemşin)*. (Yüksel Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Bursa.
- Derelioğlu Kaan, G. (2019). *Kültür ve Ekonomi İlişkisi Bağlamında Fındık Folkloru*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

- Derinbay, A. E. (2024). *Çayın Hikâyesi Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te Çay Ticaretinin Global Tarihi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- DHMİ, (2024). İstatistikler [Yolcu Trafiği]. <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/Istatistikler.aspx> adresinden edinilmiştir.
- Dilek, İ. (2002). *Altay Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Doğanay, S. (2011). Trabzon'da Çay Tarımının Coğrafi Esasları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 11(16), 89-111.
- Duman, M. (2005). *Çay Kitabı*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Duman, M. (2005). *Çay kitabı*. Kitabevi Yayınları.
- Durmaz, U. (2020). Bir Mekânın Anatomisi: Halk Edebiyatı Ürünlerinin Yaratma Ve İcra Ortamı Olarak Kahvehaneler. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 110-129.
- Duymaz, A. (2002). *Tekerlemeler*. Yapı Kredi Yayınları.
- Duymaz, A. (2002). İrfanı Arzulayan Sözler, Tekerlemeler. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eltut Kalender, N., ve Kalender, M. (2019). Rus Toplumunda Semaverin Önemi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(19), 267-292.
- Ercan Oğuztürk, G., & Ağlar, E. (2025). Rize Çay Çarşısı Örneğinde Ekolojik ve Bütüncül Peyzaj Yaklaşımlarıyla Kamusal Alanların Yeniden Değerlendirilmesi. *Journal of Anatolian Environmental and Animal Sciences*, 10(5), 676-685. <https://doi.org/10.35229/jaes.1749394>
- Erkal, H. (2024). *Çay ürün raporu 2024*. Ankara: TEPGE Yayın No: 397.
- Erşahin, R. (2021). Bir Çay İçelim Mi? Sosyokültürel Açından Çay. *Tourism and Recreation*, 3(1), 55-65.
- Güleç, H. (2011). *Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Günay, T. (1976). Doğu Karadeniz Bölgesinde Atma Türkü Geleneği. [Bildiri]. *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. Cilt: Halk Edebiyatı*, (ss.73-83). Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- Günay, U. (1993). *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güneş, S. (2012). Türk Çay Kültürü ve Ürünleri. *Milli Folklor Dergisi*, 12(93), 234-251.
- Güney, E. C. (1971). *Folklor ve Halk Edebiyatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gürsoy, D. (2005). *Demlikten Süzülen Kültür: Çay*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Güzel, A., & Torun, A. (2003). *Türk halk edebiyatı el kitabı*. Akçağ Yayınları.
- Güzel, A. ve Torun, A. (2003). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Hann, C. M. ve Bellér-Hann, I. (2003). İki buçuk yaprak çay: Doğu Karadeniz’de; devlet, piyasa, kimlik. Çev. Pınar Öztamur. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. Routledge.
- Hatipoğlu, Ş. R. (1939). *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*. Ankara: T.C. Ziraat Vekâleti yayını.
- Hooper-Greenhill, E. (2000). *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. Routledge.
- İhsan, H. (1948). Maniler. *Hamsi Mecmuası*, 1948 Karadeniz Gecesi Hatırası.
- International Council of Museums (ICOM). (2007). *Museum Definition*. Retrieved from <https://icom.museum>
- JULAITI, D. (2022). *Türkiye’de ve Çin’de Çay Kültürü*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kayseri.
- Kabacık, M. (2020). *Türk Mutfak Kültürünün Türkülerdeki Yansıması*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Kabak, T. (2015). *Rize İli Halkbilim Monografisi*. (Doktora tezi). Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Trabzon.
- Kacar, B. (2010). *Çay –Çay Bitkisi, Biyokimyası, Gübrenmesi, İşlenme Teknolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kacar, B. (1992). *Çay Tarımı ve İşleme Teknolojisi*. Ankara: Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Kamacı, H. (2025). Dem Müzecilik (Dem Museums). *Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. <https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/dem-muzecilik-dem-museums>
- Kaplan, M. (1983). *Kültür ve Dil*. Ankara: Dergah Yayınları.
- Kaptangil, K. (1993). *Çay Tarımının Ülkemizdeki Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Değerlendirilmesi*. Ankara: Çaykur Yayını.
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Karavit, K. (1993). Türkçe Çay Risaleleri (İnceleme, Metin, Tercüme, Sözlük). (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: İstanbul.
- Kaya, A. (2002). *Bilmece Bildirmece*. İstanbul: Esin Yayınevi.
- Koca, A. (2018). *Kadın ve Tarım: Geleneksel İşbölümünde Toplumsal Cinsiyet Rollerini*. Giresun: Doğu Karadeniz Yayınları.
- Koçal, A. (27.03.2025). Rize’de Çay Çarşısını 2,5 milyon kişi ziyaret etti. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/rizede-cay-carsisini-2-5-milyon-kisi-ziyaret-etti/3521327>, (08.10.2025).
- Korkmaz, N. (2023). UNESCO’da ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Korunması Sözleşmesinde sürdürülebilir kalkınma [Yükseklisans tezi, Ankara Hacı

Bayram Veli Üniversitesi].

- Koyuncu, R., ve Koyuncu, Y. E. (2011). *Çay bibliyografyası*. Rize: Çınar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği.
- Köprülü, F. (1984). *Türk edebiyatı'nda ilk mutasavvıflar*. Ankara: Arısan Matbaacılık.
- Kudret, C. (2003). Örneklerle Edebiyat Bilgileri Cilt-I. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Kurin, R. (2004). Museums and Intangible Heritage: Culture Dead or Alive?. *ICOM News*, 57(4), 7–10.
- Kuzucu, K. (2012). Bin Yılın Çayı Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Kuzucu, K. (2004). Türkiye'de Çaycılığın Tarihi Gelişimi. F. Tığlı (Ed), *Ehlikeyfin Kitabı* (ss. 221-246). İstanbul: Kitapevi.
- Küçükyıldız Gözelce, D. (2021). *TÜRK SOFRA KÜLTÜRÜ VE Rize Örneği*. (Doktora Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Rize.
- Madran, B. (1999). Müze türleri. Yeniden müzeciliği düşünmek, 3-19.
- Melikoğlu, A. (2018). Giresun İli Halbilim Monografisi. (Doktora Tezi). Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Trabzon.
- MMKD (Müzecilik Meslek Kuruluşu Derneği). (t.y.). *Yaşayan müze*. <https://mmkd.org.tr/yasayan-muze>
- Nâcî, M. (2009). *Lügat-i Nâcî*. (hızl. Ahmet Kartal). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nurik, H. (1983). *Çay Bitkisi ve Özellikleri*. İstanbul: Çaykur Yayını.
- Oğuz, M. Ö. (2008). *Folklor ve müze: Halk kültürünün sergilenmesinde sorunlar*. Milli Folklor, 20(80), 6–17.
- Oğuz, M. Ö. (2021). Halk Biliminde Koruma Yaklaşımları ve SOKÜM Sözleşmesi'nde Kuşaktan Kuşağa Aktarım. *Milli Folklor Dergisi*, 17 (132), 5-15.
- Oğuz, M. Ö. (2002). Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Bilimi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Oğuz, M. Ö. (2013). Terim olarak somut olmayan Kültürel Miras. *Milli Folklor Dergisi*, 12(100), 5 - 13.
- Oğuz, M. Ö. (2017). Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Oğuz, M. Ö. (2013). Türkiye'de Folklorun İlk Makaleleri. *Milli Folklor Dergisi*, 13(99), 5-14.
- Oğuz, M. Ö. (2008). Unesco ve insanlığın sözlü ve somut olmayan mirası yapıtları. Millî Folklor, 20 (78), 5-11.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Özdemir, F. (1992). Siyah Çay İmalatında Kıvrırma Teknolojisi ve Dikkat Edilecek Hususlar. *Gıda*, 17(1), 73-79.
- Özdemir, N. (2011). Kentlerin Gezgin İmgeleri veya Kent İmgeleri Giydirilen Otobüsler. *Milli Folklor*, s.89, ss.41-53.
- Özdemir, N. (2009). Kültür ekonomisi ve endüstrileri ile kültürel miras yönetimi ilişkisi. *Milli folklor*, 21(84), 73-86.
- Öztürk, S. (2016). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Saklı, A. R. (2018). Cumhuriyet'le Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi. Z. Aslan ve M. Arıkan (Ed.), *Cumhuriyet döneminde Rize-I (1923-1950)* (ss. 242-377). Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.
- Sami, Ş. (2019). *Kamus-ı Türki* (hızl. P. Yavuzarslan,). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Selçuk, K., ve Yurttaş, H. (2020). Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Dokunan Geleneksel Kumaşlar Üzerine Bir Deneme. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(9), 35-47.
- Seyidoğlu, B. (1975). Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar (Metinler ve Açıklamalar). Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayın No: 409.
- Shaw, W. M. (2004). Whose Hittites, and why? Language, archaeology and the quest for the original Turks. In *Archaeology under Dictatorship* (ss. 131-153). Boston, MA: Springer US.
- Sırtbaş, Y. (2016). *Ordu İli Gököy İlçesi Monografisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ordu.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.
- Sökülmez Kaya, P., ve Açar, Y. (2021). Üniversite Öğrencilerinde Kafein Tüketiminin Değerlendirilmesi. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(3), 595-606.
- Sözeri, H. (1947). Karadeniz'den Sesler. Ankara:
- Şahin, D., Demirel, E. (2024). Gündelik Hayat ve Mekân: Moda Aile Çay Bahçesi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(55), 66 - 83.
- Şahin, R., Şahin, Z. ve Akalın, Z. (1997). Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması.
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. (2011). *Çay soldurma* (Modül Kodu: 541GI0104). Ankara: MEB Yayınları. (https://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C3%87ay%20Soldurma.pdf)
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. (2011). *Siyah çayda kıvrırma* (Modül Kodu: 541GI0105). Ankara: MEB Yayınları. (http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Siyah%20%C3%87ayda%20K%C4%B1v%C4%B1rma.pdf)
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. (2011). *Yeşil çayda kurutma* (Modül Kodu:

- 541GI0109). Ankara: MEB Yayınları. (http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Ye%C5%9Fil%20%C3%87ayda%20Kurutma.pdf)
- T.C. Rize İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (t.y.). *Rize il kültür envanteri*. <https://rize.ktb.gov.tr/>
- Taşan, G. (2023). *Coğrafi İşaretleme: Rize Çayı Üzerine Bir Değerlendirme*. (Yüksek Lisans Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: Rize.
- Tatar, R. S. (2013). *Bilmeceler-Tekerlemeler*. İstanbul: Su Yayınevi.
- Tekeli, T. (1943). Rize’de Çay Yetiştirmenin Tabii Esasları. *Türk Coğrafya Kurulu*, 2, 213-240.
- Tekin, G. (2017). Dönüşen müzecilik ve müzede öğrenme: Ankara somut olmayan kültürel miras müzesi örneği. *Milli Eğitim Dergisi*, 46(214), 155-166.
- Tezcan Akmehmet, K. (2017). Yaşayan müze kavramı üzerine bir inceleme. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 12(2), 1–16. <https://doi.org/10.21612/yader.2017.009>
- Tezcan, M. (1990). Geleneksel Türk içecekleri (Meşrubatlar). *Türk Halk Kültürü Araştırmaları: Türk Mutfağı Özel Sayısı*, 1, 119–127.
- Torun, E. ve Taluğ, C. (2005). Çay Budama Projesi Kapsamında Üreticilerin Kullandıkları Bilgi Kaynakları. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 11(1), 41-49.
- TRT. (2006). *Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi 1-2*. Ankara: Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Başkanlığı, TRT Müzik Dairesi Yayınları No:98.
- Tutal, D. D. O. . (2014). Kırk Yıllık Hatırın İletişim Mekanı Olarak Kahvehaneler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 151-166.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). (1924, 6 Şubat). Zabıt Ceridesi (Cilt 2, İttima 96).
- Uğurlu, M. (2018). Adana Mani Söyleme Geleneği Ve Adana’da Söylenen Maniler (Derleme/ İnceleme). (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Adana.
- Uğurlu, S. (2010). *Gelenek ve Kimlik İlişkisi*. (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sakarya.
- UNESCO. (2003). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. <https://ich.unesco.org/en/convention>
- UNESCO. (2022). *Culture of Çay (tea), a symbol of identity, hospitality and social interaction*. <https://ich.unesco.org/en/RL/culture-of-cay-tea-a-symbol-of-identity-hospitality-and-social-interaction-01685>
- UNESCO Türkiye Millî Komisyonu. (2022). *Somut Olmayan Kültürel Miras ve Müze Alt Çalışma Grubu Raporu*. <https://www.unesco.org.tr/>
- Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Yardımcı, M. (2009). *Halk Bilimi*. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Sayfası, no: 5533.
- Yazıcı, M. (2019). *Denizli Mânileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Denizli.
- Yıldırım, D. (1998). Sözlü Gelenek Kültürü. *Türk Bitiği* (ss. 82-94). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Yüksel, F., Goral, M., Kement, Ü. ve Güner, Ç., (2022). Türkiye’de Kahveye Yüklenen Anlam ve Kahve Tüketim Alışkanlıkları *ODÜSOBİAD*, 12 (3), 1967-1996.
- Zaman, S. ve Cerrah M. (2011). Doğal Kültürel Ortamlarla Etkileşimi Yönüyle Sürmene’de Çay, Fındık ve Mısır Tarımı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16(26), 183-212.
- Zihnioğlu, A. (1998). *Bir Yeşilin Peşinde*. Ankara: Tübitak.

EKLER

EK 1

KK-1: Davut Mert, 1978, Kamu Personeli, Çayeli/Rize.

KK-2: Adem Bal, 1971, Fakülte Sekreteri, Pazar/Rize.

KK-3: Emrah Dilsiz, 1985, İdari Personel, Merkez/Rize.

KK-4: İsmail Uğur Akmermer, 1980, Memur, Ardeşen/Rize.

KK-5: Mehmet Karaca, 1960, Çay Üreticisi, Merkez (Gölgeli Köyü)/Rize.

KK-6: Hasan Dilsiz, 1958, Emekli, Merkez (Çaycılar Köyü)/Rize.

KK-6: Mehmet Özdemir, 1979, Memur, Rize.

KK-7: Adalet Gezici, 1948, Ev Hanımı, Sürmene/Trabzon.

KK-8: Celal Ceylan, 1932, Emekli Mermer Ustası, Sürmene (Baştımar Köyü)/Trabzon.

KK-9: Mustafa Ceylan, 1961, Emekli Memur, Sürmene (Baştımar Köyü)/Trabzon.

KK-10: Beytullah Usta, 1993, Belediye Çalışanı, Merkez/Rize.

KK-11: Orhan Naci Ak, 1937, Emekli, Pazarköy/Rize.

KK-12: Hakkı Yaman, 1960, Emekli, Çaykara/Trabzon.

KK-13: Sevilay Kurtuluş, 1983, Ev Hanımı, Çayeli/Rize.

KK-14: Emriye Koral, 1981, Ev Hanımı, Çayeli/Rize.

KK-15: Salih Reisoğlu, 1949, Esnaf, Merkez/Rize.

KK-16: Salih Yazıcı, 1979, Fırıncı, Merkez/Rize.

KK-17: Mahmut Çolak, 1970, Memur, Merkez/Rize.

Kaynak Kişiler